

«Զորավար Սեպուհ» պատմաքաղաքական վերլուծական կենտրոն

«Zoravar Sepouh» historical-political analytical center

ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ
ԳԻՏԱԿԱՆ ՀԱՆԴԵՍ
ԹԻՎ 5(22)

HISTORY AND POLITICS
ACADEMIC JOURNAL
№5(22)

ԵՐԵՎԱՆ - 2022

**Հանդեսը տպագրվում է «Զորավար Մեայուն» պատմաքաղաքական
վերլուծական կենտրոնի գիտական խորհրդի որոշմամբ**

Գլխավոր խմբագիր՝ ԱՇՈՏ ՆԵՐՍԻՍՅԱՆ

Խմբագրական խորհուրդ

Աշոտ Ներսիսյան, Աշոտ Գալստյան, Աշոտ Ենգոյան,
Աննա Ասատրյան, Արմեն Ճուղուրյան, Արմեն Սահակյան,
Արմեն Ղազարյան (ՌԴ), Գարիկ Քեոյան, Եզնիկ Պետրոսյան,
Ժիրայր Լիպարիտյան (ԱՄՆ), Կարապետ Մումճյան (ԱՄՆ),
Հայկ Սարգսյան, Հովսեփ Աղաջանյան, Մարտին Գիլավյան,
Սարգիս Կազարով (ՌԴ), Վալերի Միրզոյան, Վալերի Թունյան,
Վալերի Պոտյոմկին (ՌԴ), Ռաֆիկ Նահապետյան

Գլխավոր խմբագրի տեղակալ՝ Արտաշես Ղազարյան

Պատասխանատու քարտուղար՝ Թամարա Սարգսյան

ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ՄՇԱԿՈՒՅԹ

«ՀԱՐԱՎԱՅԻՆ ԱԴՐԲԵՋԱՆ» ԵԶՐՈՒՅԹԸ ԱԴՐԲԵՋԱՆԻ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՇԱՀԱՐԿՈՒՄՆԵՐԻ ՀԱՄԱՏԵՔՍՏՈՒՄ

ԷԴՈՒԱՐԴ ԶՈՀՐԱԲՅԱՆ

Բանալի բառեր - «Հարավային Ադրբեջան», ազգայնական, քարոզչություն, համաթուրքական, ռազմավարություն, տարածքային պահանջներ, հակաիրանական, ադրբեջանախոս, անջատողականություն:

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ

1918 թ. Օսմանյան Թուրքիայի ձեռամբ Արևելյան Այսրկովկասում թյուրքական նոր պետության ստեղծումը և «Ադրբեջան» կանխամտածված անվանադրությունը նպատակաուղղված էր բացառապես Իրանի նույնանուն երկրամասի նկատմամբ տարածքային հավակնությունների հիմնավորմանը և պանթուրքիզմի ծրագրերի իրականացմանը: Ակադեմիկոս Վ. Բարտոլդը այդ կապակցությամբ գրում է. «Ադրբեջան եզրույթն ընդունվեց, որովհետև, երբ հռչակվեց Ադրբեջանական հանրապետությունը, ենթադրվում էր, որ իրանական և այդ Ադրբեջանը կկազմեն մեկ ամբողջություն...Այդ հիմքի վրա ընդունվեց Ադրբեջան անունը»¹:

Ադրբեջան անունը կրող արհեստածին պետությունը ստեղծման օրվանից ի վեր խնդիր է դրել իր առջև հիմնավորել աշխարհագրական անվանումների շփոթը և ապացուցել Իրանի հյուսիսարևմտյան երկրամասի՝ Ատրպատական-Ադրբեջանի տարածքների նկատմամբ իրավագործությունն ու թյուրքական պետության ստեղծման պատմական իրավունքը: Դա պայմանավորված է պատմություն չունեցող այդ նոր պետության քոչվոր բնակչության՝ կովկասյան թյուրքերի համար հայրենիքի փնտրտուքով: Եկվորներ լինելու անհերքելի իրողությունը խոչընդոտ էր նրանց տարածքային հավակնությունների ճանապարհին: Ուստի այդ դիտանկյունից չափազանց նպատակահարմար էր յուրացնել Այսրկովկասի հարավում տակավին մ. թ. շատ առաջ գոյություն ունեցած ռազմական և

¹ См. у Бартольд В. В., Сочинения, т. 2, ч. 1, Москва 1963, стр. 703.

մշակութային առումներով ուժեղ Մարաստան պետության պատմությունը, մանավանդ, որ մ. թ. 16-րդ դարից սկսած, թյուրքական ցեղերի ներխուժումների հետևանքով տեղական բնակչությանը պարտադրվել էր թյուրքերեն լեզուն:

«Հարավային Ադրբեջան» հորինված եզրույթը խորհրդային կենտրոնական իշխանությունների խրախուսմամբ, քաղաքական նկատառումներով, 1930-ական թվականների վերջերից շրջանառության մեջ դրվեց Ադրբեջանի ղեկավարության կողմից: «Մեդիայի նստակյաց հնագույն բնակչությունից ադրբեջանցիների ծագումը հրահանգավորվել է Ադրբեջանի իշխանությունների կողմից և գիտնականներին մնում էր միայն հիմնավորելու այդ գաղափարը»¹: Համաշխարհային հեղափոխության գաղափարները Արևելքի մուսուլմանական երկրներում տարածելու նպատակով, ԽՍՀՄ նվաճողական նկրտումները քողարկելուն և հիմնավորելուն ուղղված այս մտահղացումն առարկայնորեն համընկնում էր Իրանի հյուսիսարևմտյան երկրամասին տիրելու Ադրբեջանի Ժողովրդական Հանրապետության² երազանքին:

Պատմականորեն գոյություն չունեցող «ադրբեջանցի» կոչվող ժողովուրդը այսօր էլ ունի ինքնության լուրջ դեֆիցիտ: Պատահական չէ, որ Ադրբեջանի բոլոր ժամանակների իշխանությունների կողմից ցանկացած պատեհ առիթ ու հանգամանք օգտագործվել է այդ բացը լրացնելու ճանապարհով կյանքի կոչել «Մեծ Ադրբեջանի» գաղափարը, որում առանցքային նշանակություն է տրվում իրանական Ադրբեջանի թյուրքախոս բնակչության և ադրբեջանցիների էթնիկ նույնականացմանը: Հետհամայնավարական Ադրբեջանը իր գավթողական նպատակներին հետամուտ

¹ St' u **Шнирельман**, Войны памяти, Мифы, идентичность и политика в Закавказье, ИКЦ «Академкнига, М., 2003, с. 134.

² Ադրբեջանական պատմագրության մեջ ներկայումս 1918-1920թթ. հանրապետությունը անվանվում է «Ադրբեջանի Դեմոկրատական Հանրապետություն»: Այդ հնարքը քարոզչական նպատակներ է հետապնդում, որով փորձ է արվում «հիմնավորելու» այն թեզը, թե իբրև ադրբեջանցիները, որպես մուսուլմաններ, իսլամական պետությունների մեջ եղել են առաջինը, ովքեր ստեղծել են «դեմոկրատական» (ժողովրդավարական) հանրապետություն: Մինչդեռ այդ անվանման մեջ ադրբեջաներեն «Xalq» բառը նշանակում է ժողովուրդ, հետևապես՝ պետք է լինի «Ադրբեջանի Ժողովրդական» և ոչ թե ժողովրդավարական հանրապետություն, մանավանդ, որ Ադրբեջանի Հանրապետությունում ժողովրդավարությունը ընդամենը իմիտացիա է թե՛ ներքին, թե՛ արտաքին քաղաքականության առումներով: Դրա անհերքելի վկայությունն են Արցախի Հանրապետության խաղաղ բնակչության նկատմամբ իրականացված 44-օրյա ագրեսիան և ահաբեկչական պատերազմը, պատերազմից երկու տարի անց հայ ռազմագերիին չվերադարձնելը, ՀՀ ինքնիշխան տարածք ներխուժումները, ինչպես նաև մարդու իրավունքների և միջազգային բազմաթիվ հանրաժողով պարտավորությունների անտեսումն ու ոտնահարումները:

կրկին քաղաքական շահարկումների առիթ է ծառայեցնում այսպես կոչված «Հարավային Ադրբեջանի» մտացածին հիմնահարցը՝ լծորդելով այն աշխարհաքաղաքական նոր վերադասավորումներին: Ատրպատականում հակաիրանական անջատողական գաղափարների տարածմանը մեծապես նպաստում են Ադրբեջանի հանրապետության քարոզչությունն ու թուրքական գաղտնի ծառայությունների քայքայիչ գործողությունները:

ԱԶԳԱՅՆԱԿԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄՆ ԱՂԲԵՋԱՆՈՒՄ 1980-ԱԿԱՆ ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻ ՎԵՐՋԵՐԻՆ ԵՎ 1990-ԱԿԱՆՆԵՐԻ ՄՎՋԲՆԵՐԻՆ ԻՐԱՆ - ԱՂԲԵՋԱՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՀԱՄԱՏԵՔՍՏՈՒՄ

1980-ական թթ. Խորհրդային Ադրբեջանում սկիզբ առած ազգայնական շարժմամբ կրկին օրակարգ մտավ «Հարավային Ադրբեջանի» գաղափարը: Ադրբեջանի Ազգային ճակատի (ԱԺՃ) գործիչները պարբերաբար բարձրացնում էին այդ հարցը՝ բորբոքված ամբոխին առաջնորդելով Իրանի և Խորհրդային Ադրբեջանի սահմանային արգելապատնեշները ոչնչացնելու:

1989 թվականի դեկտեմբերի 4-ին Նախիջևանի Ինքնավար Խորհրդային Սոցիալիստական Հանրապետությունում սահմանին մոտեցած բնակիչների հանրահավաքում հնչում էր «Հարավային և Հյուսիսային Ադրբեջանի միավորում» կոչը: Հավաքը շուտով ցրվեց, սակայն դեկտեմբերի 12-ին նույնը կրկնվեց: Ի վերջո, դեկտեմբերի վերջին սահմանապահները վերջնագիր ստացան Նախիջևանի ժողովրդական ճակատից, ըստ որի մինչև 1989 թվականի դեկտեմբերի 31-ը պետք է վերացվեին սահմանի բոլոր արգելքները¹:

ԱԺՃ-ն ակտիվորեն պատրաստվում էր ոչնչացնել սահմանը: Դրա գլխավոր կազմակերպիչը Նեյմաթ Փանահովն էր, ով դրդել էր Նախիջևանի հասարակ բնակիչներին գնալ պետական սահման և քանդել ամրությունները²:

«Կոմսոմոլսկայա պրավդան» այդ օրերին գրում էր, անկարգությունները «ոչ միայն տապալել էին ինժեներական կառույցները, այլև ընկած այուները բեռնել են իրենց մեքենաների մեջ»: Խռովարարները քանդել և ավերել էին աշտարակներ, սահմանային նշաններ, էլեկտրական ազդանշաններ: Ջուղայի շրջանում տեղի բնակիչները եկել էին սահմանամերձ գոտում գտնվող հին հայկական գերեզմանատուն, ուր հաշվում է ա-

¹ «Разожгли костры»: почему азербайджанцы прорвали границу СССР https://www.gazeta.ru/science/2019/12/31_a_12892628.shtml (մուտք՝ 08.02.22)

² Տե՛ս նույն տեղում:

վելի քան 6 հազար խաչքար և սկսել ավերել այն: Տեղական սահմանա-
պահ ջոկատի շարքային Լեոնիդ Կորգարենկոն բացատրական գրառման
մեջ գրել է, որ «տեսել է, թե ինչպես են գերեզմանոցում խաչքարեր փորել
ու ջարդել»¹: Նմանատիպ վայրագությունները, որոնք մշակութային ցե-
ղասպանության դասական դրսևորումներ են, Ադրբեջանում մշտապես ե-
ղել են պետականորեն խրախուսվող և կազմակերպվող իրողություններ և
անթաքույց շարունակվում են այսօր:

Խորհրդային Ադրբեջանի անկախության հռչակումից (1991թ.) հետո
նոր փուլ սկսվեց իրանա-ադրբեջանական հարաբերությունների պատ-
մության մեջ, որն արդեն բնութագրվում է Թեհրանի և Բաքվի միջպետա-
կան հարաբերություններով: 1991 թ. դեկտեմբերի 25-ին Իրանն առաջին-
ներից էր, որ ճանաչեց Ադրբեջանի հանրապետության անկախությունը,
իսկ որոշ ժամանակ անց Ադրբեջանի նախագահ Այազ Մութալիբովն իր
առաջին պաշտոնական այցը կատարեց Թեհրան²: Չնայած արտաքուստ
բնականոն հարաբերություններին, Ադրբեջան-Իրան ավանդական-պատ-
մական խնդիրները մնացին՝ համալրվելով նոր քաղաքական բովանդա-
կությամբ:

1991 թ. Իրանում և արտերկրում հրատարակվող պարսկալեզու
թերթերում տեղ գտած հոդվածներն արտահայտում էին իրանցիների
մտահոգությունն ու տագնապը: Ադրբեջանի ազատագրման 45-ամյակին
նվիրված Լոնդոնում հրատարակվող «Քեյհան» շաբաթաթերթի հատուկ
թողարկման մեջ գետեղված Ռեզվանիի հոդվածում առկա էր նույն տագ-
նապը: Ռեզվանին հարց էր տալիս, թե արդյո՞ք ներկա իրադարձություն-
ները Իրանական Ադրբեջանի փոթորկահույզ պատմության մի նոր գլուխ
չեն բացում: Նա անդրադառնում էր Ադրբեջանի Առան անվանմանը՝ նշե-
լով, որ ժամանակին նույնիսկ որոշել էին անվանել Խորհրդային Առան:
Ռեզվանին Իրանի իսլամական վարչակարգի հակառակորդն ու ընդդի-
մախոսը լինելով էր, նշում էր, որ, միննույն է պաշտպանում են իսլամա-
կան վարչակարգի որդեգրած քաղաքականությունը³:

Խորհրդային Միության փլուզումից հետո առաջին տարում բացվե-
ցին սահմանները և երկու կողմերի հարյուրավոր ընտանիքներ սկսեցին
ակտիվորեն այցելել միմյանց: Երկու երկրների ադրբեջանցիների հարա-
բերություններն ընդլայնվում էին բոլոր առումներով: Ի սկզբանե Իրանի

¹ Տե՛ս նույն տեղում:

² Տե՛ս **Юнусов А.**, Азербайджано-иранские отношения и проблем региональной безо-
пасности на Кавказе// Пранстанство и время вмировой политике и международных отно-
шенияш: матриалы 4 Конвента РАМИ Т. В.: Новые тенденции в мировой политике/ под,
ред. В. В. Дегоева-С.83-118 (рус.) Аршивировано 8 августа 2011года.

³ «Ազգ» օրաթերթ, 25.12.1991:

իշխանությունները ողջունում էին շփումները սահմանի երկու կողմերում՝ հույս ունենալով տարածել շիական ազդեցությունը Ադրբեջանի Հանրապետությունում:

Սակայն շուտով Իրանի իշխանությունները հասկացան, որ Ադրբեջանում կրոնական քարոզչությունը հետապնդվում է ադրբեջանական կառավարության կողմից: 1992 թ. ի տարբերություն Աֆղանստանից և Իրաքից փախստականների նկատմամբ իրենց քաղաքականության, Իրանի իշխանությունները հրաժարվեցին ընդունել ադրբեջանցի փախստականներին, ովքեր փախչում էին Հայաստանի հետ ռազմական գործողությունների շրջաններից՝ վախենալով փախստականների և Իրանի ադրբեջանցիների միջև ինտենսիվ շփումից¹:

Այագ Մութալիբովի ժամանակ Իրանի հետ կապերը բավական բարենպաստ էին: Ա.Մութալիբովին հաջորդած պանթուրքիզմի ջատագով Ա. Էլչիբեյը բացահայտ խոսում էր «Հարավային Ադրբեջանի» մասին, քննադատում էր Իրանի իշխանություններին և աջակցում Իսրայելին: Ա. Էլչիբեյի առաջին հայտարարություններից մեկն այն էր, որ Ռուսաստանը և Իրանը սպառնալիք են Ադրբեջանի անվտանգության համար, ուստի Բաքուն պետք է դաշինքի մեջ մտնի Թուրքիայի և ԱՄՆ-ի, ինչպես նաև Արևմուտքի այլ տերությունների հետ: Էլչիբեյը փորձում էր համոզել, որ «Ադրբեջանը թուրք և ամերիկացի բարեկամների օգնությամբ կվերածվի տարածաշրջանի ամենազարգացած երկրի»²: Էլչիբեյի կառավարությունը հանդես եկավ ռազմաշունչ ծավալապաշտական հայտարարություններով ադրբեջանցիների հայրենիքի «գերության մեջ գտնվող մասը»՝ Իրանական Ադրբեջանը «ազատագրելու» և «երկու Ադրբեջանների միավորման» վերաբերյալ: ԱժԾ-ի ծրագրի մեջ մտցվեց հատուկ կետ այսպես կոչված «Հարավային Ադրբեջանը» նորանկախ Ադրբեջանի հանրապետությանը միացնելու անհրաժեշտության մասին: 1993թ. մարտին թուրքական «Թյուրքիշ թայմս» թերթին տված հարցազրույցում Էլչիբեյը նշել է. «Իրանն ապագայում կմասնատվի, նրա տարածքում կստեղծվեն հինգ քրդերի, բելուջների, արաբների, ֆարսերի և թուրքերի երկրներ: Ողջ Ադրբեջանը միասնական կդառնա և ծնունդ կառնի 40 միլիոն ազերի բնակչությամբ երկիր»³:

¹ Сажин В., Иранский Азербайджан - история и политика <https://interaffairs.ru/news/show/32232> (մուտք՝ 17.02.22)

² Բայբուրյան Վ., Իրան-Ադրբեջան. հարևաններ թե աշխարհաքաղաքական ու աշխարհատնտեսական ախոյաններ, Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ (XXII), էջ 10 Եր., 2003, էջ: http://serials.flib.sci.am/openreader/arevel_jogh_22/book/Binder1.pdf (մուտք՝ 26.03.22)

³ Տե՛ս Բեգիջանյան Է., Իրանա-ադրբեջանական փոխհարաբերությունների հարցի շուրջ, Երևան, 2001, էջ 108::

Թեհրանը հատկապես մտահոգված էր Բաքվի քարոզչության հետևանքով Իրանական Ադրբեջանում ապակայունացման հնարավորությունից: Իսկ դրա նախանշանները դրսևորվեցին 1993 թ. ապրիլի 13-ին Թեհրանում: Այդ օրը Թեհրանի համալսարանի ազերի ուսանողությունը, այդ թվում նաև Բաքվից Իրան եկած ադրբեջանցիները, Թեհրանի պետական համալսարանի տարածքում կազմակերպեցին խոշոր հանրահավաք, որտեղ Քարվաճառում ԼՂՀ ուժերի կողմից վերահսկողություն հաստատելու կապակցությամբ հնչեցին հակահայկական ճառեր ու կոչեր: Հանրահավաքի մասնակիցները այնուհետև քայլարշավ կազմակերպեցին դեպի Իրանում ՀՀ դեսպանատուն: Ամբոխը այրեց ՀՀ պետական դրոշը, սկսեց քարկոծել դեսպանության շենքը՝ փորձելով ներխուժել ներս: Իրանական կառավարությունը անվտանգության ուժերի և զորքի օգնությամբ ցրեց հանրահավաքի մասնակիցներին: Հաջորդ օրը, ապրիլի 14-ին, Իրանի արտգործնախարար Ալի Աքբար Վելայաթին ուղերձով դիմեց Հայաստանի կառավարությանը, մտահոգություն հայտնելով «իրադարձությունների զարգացման այդօրինակ ընթացքի առնչությամբ»: Ուղերձում կոչ էր արվում հայկական ուժերը դուրս բերել «Ադրբեջանի գրավյալ տարածքներից» և Ղարաբաղի խնդիրը լուծել քաղաքական ճանապարհով: Իրանի կառավարության համաձայնությամբ և ԱԺՃ-ի խնդրանքով ստեղծվեց ադրբեջանա-իրանական պաշտպանական միացյալ շտաբ, որի շրջանակներում Թավրիզի և Արդաբիլի գեներալներն օգնում էին իրենց ադրբեջանցի եղբայրներին՝ կանխելու հայկական ագրեսիան¹: Իրանի նախագահ Աքբար Հաշեմի Ռաֆսանջանին Հայաստանի կառավարությանը ուղղված նամակում քննադատում էր նրա դարաբաղյան քաղաքականությունը: Ինչպես նշում է Է.Բեգիջանյանը Իրանի նախագահը այդ քայլով նպատակ ուներ իսլամական աշխարհին ցույց տալ, որ, չնայած Էլչիբեյի համաթուրքական և հակաիրանական քաղաքականությանը, Թեհրանն Ադրբեջանը դիտում է իբրև մահմեդական երկիր և պաշտպանում է նրա շահերը»²:

Այսպիսով հետխորհրդային տարիներին Ադրբեջանի քաղաքական շահարկումների հետևանքով «Հարավային Ադրբեջանի» հիմնախնդիրը ոչ միայն կրկին մտավ Ադրբեջան-Իրան արտաքին քաղաքական հարաբերությունների օրակարգ, այլև միջազգայնացվեց:

¹ St' u Представитель аятоллы Хаменеи: В ходе Карабахской войны мы автокалоннами поставляли Азербайджану оружие (рус.) SalamNews. (9 мая 2011.) Архивировано 14 июня 2022 года.

² St' u նույն տեղում:

ՀԱԿԱՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՆ ԱՂԲԵՋԱՆԻ ԵՎ ԻՐԱՆԻ ԻՍԼԱՄԱԿԱՆ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՄԻՋԵՎ ՀԵՅԴԱՐ ԵՎ ԻԼՀԱՄ ԱԼԻԵՎՆԵՐԻ ՆԱԽԱԳԱՀՈՒԹՅԱՆ ՇՐՋԱՆՈՒՄ

Ինչպես Հեյդար, այնպես էլ Իլհամ Ալիևը նշել են, որ իրենց նախորդների համեմատությամբ վարում են տարբեր քաղաքականություն: Սակայն, Իրանական Աղրբեջանի հարցում շարունակվող խնդիրների նկատմամբ քաղաքականությունը նույն է: Հ.Ալիևի վարած արտաքին քաղաքականությանը նվիրված «Աշխարհի դիվանագիտությունը» գրքում նշվում է, «Իսլամ, քաղաքականություն, նավթ՝ սրանք են Աղրբեջանի և նրա հարավային հարևանի միջև շփման հիմնական կետերը: «Հարավային ուղղություն նաև նշանակում է Աղրբեջանի վերադարձը իսլամական աշխարհ»¹:

Ալիևները թեն հայտարարում էին, որ չեն պաշտպանում «Հարավային Աղրբեջանի» ազգային-ազատագրական և Միացյալ աղրբեջանական շարժումը, բայց հենց այս տարիներին Աղրբեջանի պատմության 5-րդ դասարանի դասագրքի շապիկին պատկերվեց Աղրբեջանական դրոշը, որը ծածանվում է Իրանական Աղրբեջանի և Աղրբեջանական Հանրապետության քարտեզի վրա:

1994 թվականին Վաշինգտոնի Ճնշման ներքո Բաքուն հրաժարվեց ընդգրկել Թեհրանին զարգացման միջազգային կոնսուրցիումի մասնակիցների շարքում, որոնք պետք է շահագործեին նավթի և գազի հանքավայրերը Կասպից ծովում: Երկու տարի անց հանրապետությունից հեռացվեցին իրանական գրեթե բոլոր կրոնական, մարդասիրական և հասարակական կազմակերպությունները: Շուտով ձերբակալվեցին և դատապարտվեցին Աղրբեջանի Իսլամական կուսակցության անդամները՝ Իրանի օգտին լրտեսության մեղադրանքով: Աղրբեջանական իշխանություններին միացան նաև աղրբեջանական սփյուռքի ներկայացուցիչները: 1997 թվականից անցկացվող համաշխարհային կոնգրեսներում սկսվեց պարբերաբար բարձրացվել Իրանում ապրող աղրբեջանցիների հիմնահարցը²:

Իրանի հետ հարաբերություններում «Հարավային Աղրբեջան»-ի հիմնախնդրին զուգահեռ մեկ այլ լուրջ խնդիր էր Կասպից ծովի կարգավիճակի և էներգետիկ ռեսուրսների հարցը: 2001 թ. հուլիսին Աղրբեջանն ու Իրանը հայտնվեցին պատերազմի շեմին. Իրանական կործանիչներն ու ռազմածովային նավերը պարբերաբար խոչընդոտում էին սահմանամերձ

¹ Տե՛ս **Крутов А.**, Азербайджан-Иран, Пока проблемы в отношениях соседей больше, чем решений, Независимый Азербайджан, Новые ориентиры, том 2, Москва, 2000, С. 298.

² Տե՛ս **Юнусов А.**, Азербайджан между Америкой и Ираном, №3 2006 Май/Июнь <https://globalaffairs.ru/articles/azerbajdzhan-mezhdu-amerikoj-i-iranom/> (մուտք՝ 04.03.22)

նավթահանքերի շահագործմանը. 2003 թվականի օգոստոսին Թեհրանը Բաքվին մեղադրեց Կասպից ծովի ռազմականացման մեջ: Պատճառն ադրբեջանա-ամերիկյան համատեղ ռազմածովային ուժերի զորավար-ծություններն էին՝ նավթի և գազի օֆշորային հարթակները ահաբեկիչներին պաշտպանելու համար: Զորավարծություններին մասնակցում էին ԱՄՆ 18 զինծառայող, երկու մարտական ուղղաթիռ և երկու ադրբեջանական պարեկային նավ¹:

Ի.Ալիևի նախագահության տարիներին «Հարավային Ադրբեջանի» թեման լայնորեն սկսեց շրջանառվել Ադրբեջանի քաղաքական, հասարակական, գիտական շրջանակներում՝ ընդ որում նաև արևմուտքի հակաիրանական ռազմավարության համատեքստում: Պատահական չէ, որ Պենտագոնի ղեկավարի խորհրդական Ռիչարդ Փերլը Իրանը համեմատել էր «կավե ոտքերով հսկայի» հետ և նշել, որ պետք է աջակցել խռովարար ուսանողներին, ազգայնական շարժմանը և թագավորամետ ուժերին, որոնք էլ վերջ կտան այաթոլաների իշխանությանը²:

Օտարերկրյա պետությունները ակտիվորեն օգտագործում են բնակչության տարբեր շերտերի էթնիկ տարբերությունները և դժգոհությունները, որոնց համար պարսկերենը մայրենի լեզու չէ: Հիշյալ էթնիկ խմբերը օգտագործվում են որպես միջազգային քաղաքականության լծակ: Ամերիկյան իշխանությունները չափազանց ջերմ ընդունելություն են ցուցաբերում ընդդիմադիր գործիչ Չեղրեղանլիի այցերին ԱՄՆ: Վերջինս այցելում է ոչ միայն ԱՄՆ, այլև եվրոպական երկրներ և Թուրքիա: Պենտագոնի ներկայացուցիչները նշում են, որ Չեղրեղանլիին և այլ իրանցիներին հետ հանդիպել են խոսելու, այլ ոչ թե Թեհրանին հակադրվելու համար: Իր հերթին Չեղրեղանլին նշում է, որ ստանում է ամերիկյան կողմի ֆինանսական աջակցությունը: Նրա հայացքների մեջ առանցքային տեղ է զբաղեցնում Իրանը՝ որպես ֆեդերատիվ պետության գաղափար³:

Միաժամանակ Չեղրեղանլին ենթադրում է իր այդ գաղափարը իրականացնել թյուրքական աշխարհի համատեքստում: Նա հայտարարում է, որ Հարավային Ադրբեջանի հարցը ունի ռազմավարական նշանակություն թուրքական աշխարհի ապագայի համար: Իրանական համալսարաններում սովորում է 1.650.000 ուսանող, որոնց կեսը ադրբեջանցիներ են: Թուրքական աշխարհի ճանապարհը անցնում է Թավրիզով⁴:

¹ Նույն տեղում:

² Տե՛ս **Իսկանդարյան Գ.**, Հյուսիսային Իրանում վերջին զարգացումների շուրջ http://www.noravank.am/arm/articles/detail.php?ELEMENT_ID=536 (մուտք՝ 24.02.22)

³Տե՛ս **Olson R.**, The Azeri Question and Turkey-Iran Relations 2000-2002, Nationalism and Ethnic Politics, Vol. 8, p.79.

⁴ Նույն տեղում, էջ 76:

Թեհրանի վրա ճնշում գործադրելու նպատակով 2000-ականների սկզբին ԱՄՆ Կոնգրեսում քննարկվում էր Ատրպատականի անկախացման հարցը: Որպես դրան աջակցող հանգամանք նշվում էր Ադրբեջանի և Իսրայելի ռազմական համագործակցությունն ու Բաքվի կողմից Իրանին ներկայացվող տարածքային պահանջները: Բացի Ատրպատականից՝ ԱՄՆ ակտիվ աշխատում էր նաև Սիստան և Բելուջիստան նահանգի ուղղությամբ՝ բարձրացնելով տեղի բնակչության իրավունքների պաշտպանության հարցը:

2003 թ. Բաքվում սկսեց հեռարձակվել «Հարավային Ադրբեջանի ձայնը» ռադիոհաղորդումը, որի կազմակերպիչները Թուրքիան և Ադրբեջանն էին: Շարժման առաջնորդ Չեդրեղանին փոխեց իր ազգանունը և դարձավ Չեդրեղանլի: Վերջինս ներգրավված էր ԱՄՆ-ի ակտիվ հակաիրանական քաղաքականության մեջ: 2005 թ. Թուրքիայի աջակցությամբ բացվեց «Հարավային Ադրբեջան» հեռուստալիքը, իսկ 2006 թ. Շվեդիայում բացվեց «Օյանիշ» ալիքը¹:

2003 թվականին ադրբեջանցիների զանգվածային ցույցերի ալիքը տարածվեց Իրանի հյուսիս-արևմուտքում: Նույն թվականի հուլիսին ցույցերին մասնակցած 19-ամյա ադրբեջանցի ուսանողը հրապարակային մահապատժի ենթարկվեց:

Այդ օրերին ադրբեջանական մամուլի էջերում հայտնվեցին այսպիսի վերնագրեր. «Հարավային Ադրբեջանում ազգային զարթոնք է», «Թեհրանի ռեժիմը միջոցների մեջ խտրություն չի դնում», «Միասնական Ադրբեջանի մեծ հերոսները»: Հարավային Ադրբեջանի ազգային շարժման ղեկավար Մահմուդալին մամուլի ասուլիսում հայտարարեց, թե «հավանական է, որ մոտակա 18 ամիսներին Իրանը վերածվի ֆեդերալ պետության»²: Չեդրեղանլին և նրա կողմնակիցները ցանկանում էին, որ Հարավային Ադրբեջանը լիակատար անկախություն ձեռք բերի, սակայն նրանք հասկանում են, որ «Արևմուտքը չի պաշտպանում Իրանի մասնատման գաղափարը»: Նրանց համար «տվյալ փուլում» լավագույն տարբերակը իրանական ֆեդերացիայի կազմում ադրբեջանցի թյուրքերի պետության ստեղծումն էր: Հարավային ադրբեջանցիների առաջնորդն այդ հեռանկա-

¹ Տե՛ս **Իսրայելյան Ա.**, Իրանի տարածքային ամբողջականությանը սպառնացող մարտահրավերն Իսլամական հեղափոխությունից հետո, էջ 347, Արևելագիտության հարցեր (Գիտական հոդվածների պարբերական ժողովածու), N12, Եր., 2016 <http://ysu.am/files/irani-taracqayin-amboxjakanutyuny.pdf> (մուտք՝ 04.04.22)

² Նույն տեղում:

ըը տեսնում էր ԱՄՆ-ի մշակած՝ Իրանի ժողովրդավարացման ծրագրերի «պատմական հնարավորության» համատեքստում¹:

Իրանի և Ադրբեջանի հարաբերությունները 2006 թ. լարվածության նոր շրջափուլ թևակոխեցին: 2006 թվականի սկզբից աճեց Իրանի այն քաղաքացիների թիվը, ովքեր ժամանում էին Բաքու և Նախիջևանի Ինքնավար Հանրապետություն: Ադրբեջանական լրատվամիջոցները տարբեր թվեր էին նշում՝ 12-ից մինչև 50 հազար մարդ: Հատկանշական է, որ Ադրբեջանում Իրանի դեսպան Աֆշար Սոլեյմանին 2006 թվականի փետրվարին նշում էր. «Մենք հակահարված կտանք ագրեսորներին, իսկ մեր 40-50 հազար քաղաքացիների Ադրբեջան տեղափոխելը ոչինչ չի փոխի»²:

2006 թ. «Հարավային Ադրբեջանի» ազգային վերածնության շարժման եվրոպական ներկայացուցչությունը հայտարարեց, որ ստեղծվել է Ազգային-ազատագրական բանակը (ՀԱԱԱԲ), որ պայքար է մղելու ընդհուպ ադրբեջանցիների ազգային իրավունքների վերականգնման համար: «Իրանի կառավարությունը Սահմանադրության 15-րդ հոդվածի հիման վրա պետք է ապահովի ադրբեջանցիներին հարազատ լեզվով ուսում ստանալու, թերթ Բացելու, ադրբեջանական լեզվով 24-ժամյա հեռարձակմամբ հեռուստաընկերություն ունենալու, ադրբեջանաբնակ շրջաններում տեղական ինքնակառավարման մարմինների ընտրության իրավունքը, պետք է լուծի Հարավային Ադրբեջանի տնտեսական խնդիրները, ազատ արձակի բողոքի ցույցերի ժամանակ ձերբակալված ադրբեջանցիներին և չխոչընդոտի Ադրբեջանի Ազգային հերոս Աբաբեկ Հուրեմի ծննդյան օրվան նվիրված միջոցառմանը ադրբեջանցիների մասնակցությամբ, որը կայանալու է հունիսի 29-ին»: ՀԱԱԱԲ-ն նաև պահանջել է պատժել նրանց, ովքեր կրակել են Իրանի ադրբեջանաբնակ քաղաքներում անցկացված բողոքի ցույցի մասնակիցների վրա, հայտնում է ԱՊԱ-ն³:

2006 թ. ԱՄՆ-ն սաստկացրեց ճնշումն Ադրբեջանի վրա՝ ապագա հակաիրանական կռաւիցիային միանալու համար: Ապրիլի վերջին ԱՄՆ վարչակազմն անսպասելիորեն Ի. Ալիևին հրավիրեց ԱՄՆ: Այս հրավերը, որին նա սպասում էր նախագահ դառնալու առաջին օրից, անհանգստացրեց Իրանի իշխանություններին: Ի. Ալիևի ԱՄՆ այցի նախօրեին Բաքու ժամանեց Իրանի պաշտպանության նախարար Մուստաֆա Մուհամմադ Նաջարը: ԱՄՆ-ից վերադառնալուց մի քանի օր անց Ի. Ալիևը

¹ Ազգային զարթոնքի մեխանիկան <https://www.aravot.am/2003/07/05/799828/> (մուտք՝ 12.01.22)

² Տե՛ս **Юнусов А.**, Азербайджан в 2006 г.: Некоторые итоги, стр. 14. КАВКАЗ - 2006. Ежегодник Кавказского института СМИ, Ер., 2008.

³ Տե՛ս Իրանի Հարավային Ադրբեջանի Ազգային-ազատագրական բանակ է ստեղծվել <https://www.panarmenian.net/arm/news/18247/> (մուտք՝ 21.03.22)

Բաքվում հանդիպեց Իրանի նախագահ Մահմուդ Ահմադինեժադին: Այս հանդիպումների ժամանակ իրանական կողմը միանշանակ զգուշացրեց Ի.Ալիևին այն գործողությունների մասին, որոնք կձեռնարկվեն Ադրբեջանի դեմ, եթե ամերիկացիներն օգտագործեն նրա տարածքը:

2006թ. մայիսի 12-ին «Իրան» պետական թերթում ադրբեջանցիներին վիրավորող ծաղրանկար հրատարակվեց: Իրանի պաշտոնական իշխանությունների քաղաքականությունից ադրբեջանցիների դժգոհությունն այդ ժամանակ այնքան մեծ էր, որ մեկ ծաղրանկարը բավական էր հզոր պայթյունի համար: Օրեր շարունակ գրեթե ողջ Հարավային Ադրբեջանն ընդգրկված էր վրդովված ադրբեջանցիների բողոքի զանգվածային ցույցերով:

Իրանի ադրբեջանախոս շրջաններում պարսիկների մեծամասնությունը, հատկապես քաղաքացիական ծառայողները գերադասեցին շտապ լքել իրենց աշխատանքը, ինչը ժամանակավորապես կաթվածահար արեց բազմաթիվ հիմնարկների գործունեությունը: Իրանի իշխանությունները արագ գիտակցելով ստեղծված իրավիճակի վտանգավորությունը, ներողություն խնդրեցին ադրբեջանցիներից՝ միաժամանակ ձերբակալելով թերթի խմբագրին և հեղինակին:

Միաժամանակ նախագահ Ահմեդինեժադը հանդես եկավ հայտարարությամբ, որ տեղի ունեցած անկարգությունների հետևում կանգնած են օտարերկրյա հատուկ ծառայությունները՝ հիմնականում ամերիկյան և իսրայելական: Միաժամանակ իրանական իշխանությունները բացեփրաց հայտարարեցին, որ ցույցերի նախաձեռնողներից մեկն է «Հարավային Ադրբեջան»-ի Ազգային վերածնունդ շարժման ղեկավար Մահմուդալի Չեղրադանլին, քանի որ Թավրիզի և այլ հանրահավաքների ժամանակ Իրանի հյուսիսի քաղաքներում ցուցարարները բռնվել են նրա անունը¹:

Ըստ «Եվրասիա» լրատվական գործակալության, Թավրիզում ցույցի էին դուրս եկել Ջենջանում՝ 100.000, Խոյում՝ 50.000, Ուրմիայում՝ 200.000 ադրբեջանցիներ: Վերջիններս նույնիսկ գրավեցին տեղական հեռուստատեսությունը, որի շենքի վրա բարձրացվեց ադրբեջանական դրոշը: Սակայն կարճ ժամանակահատվածում ոստիկանությունը հարթեց առաջացած խնդիրը և դուրս վտարեց ցուցարարներին հեռուստատեսության շենքից: Հյուսիսային Իրանի գրեթե բոլոր քաղաքներում մտցվեցին զորամիավորումներ՝ հիմնականում բաղկացած պարսիկներից: Մտավախություն կար, թե ադրբեջանցի զինվորականները համապատասխան պահին չեն ենթարկվի հրամաններին: Ադրբեջանական տեղեկատվության համաձայն ձերբակալվեց 3000 մարդ: Մայիսի 26-ին Փարսաբադ քաղաքում

¹ Նույն տեղում:

ամբոխը հարձակվեց և հրդեհեց մի քանի բանկեր, իսկ բնակչությունը, որպես բողոքի ակցիա, դուրս եկավ մի շարք դպրոցներում պարսկերենի ուսուցման դեմ¹:

Բաքվում, ըստ Day.Az. կայքի, ցուցարարները ԻԻՀ դեսպանատան առջև այրեցին Իրանի դրոշը, ինչպես նաև սվաստիկան դեմքին Ահմադինեժադի ծաղրանկարը: Միաժամանակ, Իրանում ցուցարարները պահանջեցին ադրբեջաններին հռչակել պաշտոնական լեզու: Իր աջակցությունը հայտնեց Հոլանդիայում գտնվող «Ադրբեջանի ընկերների կազմակերպությունը»²:

2010 թ. հունիսին «Հարավային Ադրբեջանի» (GAMOH)՝ «Հյուսիսային Ադրբեջանում» բնակվող ազգային քաղաքական գործիչները Բաքվում գաղտնի հավաք անցկացրեցին, որի ընթացքում ընդունվեց «Բաքվի հռչակագիրը»: Հռչակագրում նշվում էր. «Ադրբեջանի ազգային ազատագրական շարժման գործիչները, հանուն ադրբեջանցիների ազգային-մարդկային իրավունքների գործող կառույցները և անձինք պետք է ճիշտ գնահատեն սկսվելու շեմին գտնվող պայքարի նոր փուլը և հնարավորինս լավ օգտվեն ստեղծված նոր իրավիճակից»: «Հյուսիսային Ադրբեջանում» GAMOH-ի ներկայացուցիչ Ադրը Գարադաղլըն անընդունելի է համարել արտասահմանյան որևէ երկրի և օտար ուժերի՝ «Հարավային Ադրբեջանի» գործոնն իրենց նպատակներին ծառայեցնելը: Վերջինս նշում էր նաև, որ անցյալ 100 տարիների փորձը ցույց է տալիս, որ միայնակ տարվող ազգային քաղաքական պայքարը դրական արդյունք չի տվել: «Նկատի ունենալով դա, Հարավային Ադրբեջանի թուրքերը պետք է կապեր ստեղծեն Իրանում ապրող այլ ազգերի դեմոկրատական և ազգային քաղաքական իրավունքների համար պայքարող կազմակերպությունների հետ և նրանց հետ միասին պայքար մղեն կենտրոնական կառավարության և իշխող շովինիստական պարսկական համակարգի դեմ»³: Այսպիսով, 1990-ական թվականների կեսերից «Հարավային Ադրբեջան» եզրույթի քաղաքական շահարկումը թևակոխեց նոր շրջափուլ: Հիմնախնդրի միջազգայնացումը էլ ավելի սրեց Իրան-Ադրբեջան հարաբերությունները: Միանգամից ուրվագծվեցին երեք հիմնական հակասական մոտեցումներ այդ խնդրի հետ կապված: Մի կողմից Իրանը ձգտում էր իր նախկին հյուսիսային խա-

¹ Տե՛ս **Իսկանդարյան Գ.**, Հյուսիսային Իրանում վերջին զարգացումների շուրջ http://www.noravank.am/arm/articles/detail.php?ELEMENT_ID=536 (մուտք՝ 24.02.22)

² Նույն տեղում:

³ Ադրբեջանում հակաիրանական հավաք է տեղի ունեցել https://armenpress.am/arm/news/607650/D4B1D5A4D680D5A2D5A5D5BBD5A1D5B6D5B8D682D5B4_D5B0D5A1D5AFD5A1D5ABD680D5A1D5B6D5A1D5AFD5A1D5B6_D5B0D5A1D5BED5A1D684_D5A7_D5BFD5A5D5B2D5AB_D5B8D682D5B6D5A5D681D5A5D5AC.html (մուտք՝ 12.01.22)

նությունները վերադարձնել, մյուս կողմից Ադրբեջանի հանրապետությունը ձգտում էր կյանքի կոչելու «Մեծ Ադրբեջանի» ծրագիրը: Երրորդ մոտեցումը Արևմուտքին է, որը դիտարկում էր Իրանի անկումը Սիրիայի և Իրաքի օրինակով:

«ՀԱՐԱՎԱՅԻՆ ԱՂԻԲԵԶԱՆԻ» ՀԻՄՆԱԽՆԴԻ ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ԵՎ ԿՐՈՆԱԿԱՆ ԱՍՊԵԿՏՆԵՐԸ

Իրանի և Ադրբեջանի հարաբերություններում լարվածությունը արտահայտվում էր նաև մշակութային ժառանգության խնդրում: Ադրբեջանական կողմը պարբերաբար յուրացնում է իրանական մշակույթի նմուշները, իրանական մշակույթի գործիչներին, ինչպես օրինակ՝ իրանցի բանաստեղծ Նիզամիին: 2013 թ. սեպտեմբերին ՅՈՒՆԵՍԿՕ-ի գծով Իրանի ազգային հանձնաժողովի գլխավոր քարտուղար Մոհամմադ Ռեզա Մայիդաբադին բողոքի նամակ էր հղել ադրբեջանցի իր գործընկեր Գյունայ Աֆենդիևին Նիզամի Գյանջավիի ինքնության և ժառանգության պատկանելության հարցով: Մինչ այդ ադրբեջանական կողմը ձեռնարկել էր Գյանջայում Նիզամիի գերեզմանի վրայից պարսկերեն գրությունները ադրբեջաներենով փոխարինելու նախաձեռնություն: Իրանցի պաշտոնյայի հայտարարությունում նշվում էր, որ «Ադրբեջանի կողմից պարսկալեզու բանաստեղծ Նիզամի Գյանջևի ինքնության և գրական ժառանգության ոչնչացումն անընդունելի է»¹:

Նույնիսկ ադրբեջանցի գիտնական, պրոֆեսոր Սիրիուս Աշեմովը նշել էր, որ. «Պատմական փատերը ներկայացնելիս մենք պետք է քաջություն ունենանք ասելու, որ Արան և Շիրվան տարածքները, որոնց վրա 1918 թ. ստեղծվել է Ադրբեջան անունով պետությունը, Իրանի մաս են կազմել, հետևաբար, այն ժամանակ, երբ Նիզամի Գյանջևին գրում էր «Համսե» պոեմը, Գյանջա շրջանը և Նիզամին իրանական են եղել: Ադրբեջանն ընդամենը 20-ամյա պատմություն ունի, հետևաբար, 800 տարի առաջ ստեղծագործած բանաստեղծը չի կարող ադրբեջանցի համարվել»²:

Ամենավերջին հավակնությունները ադրբեջանցիների իրանական մշակույթի նկատմամբ դրսևորվեցին Ադրբեջանի խորհրդարանի պատգամավորների երևանյան այցի ընթացքում: Եվրանեսո խորհրդարանական վեհաժողովի շրջանակներում Երևան այցելած խորհրդարանականները այցելել էին Կապույտ մզկիթ, լուսանկարվել ու գրել էին, որ 18-րդ

¹Տե՛ս Իրանը Նիզամիի հետ կապված բողոք է հղել Ադրբեջանին <https://armenpress.am/arm/news/733235> (մուտք՝ 12.01.22)

² Նույն տեղում:

դարի կառույցը Հայաստանի մայրաքաղաքում պահպանված միակ աղբբեջանական հուշարձանն է: Մեջլիսի անդամները նաև հույս էին հայտնել, թե այդ մզկիթի իրական տերերը շուտով կկարողանան այնտեղ աղոթել¹: Ի պատասխան այս հայտարարության Հայաստանում Իրանի դեսպանությունը 3 լեզուներով գրել էր. «Պատմությամբ հետաքրքրվողները շատ լավ ընկալում են ավելի քան երկու հարյուրամյա վաղեմությամբ պարսկական արձանագրություններ ունեցող Կապույտ մզկիթի ճարտարապետության բարձր մշակութային արժեքը և ինքնությունը: Մեծ բարեբախտություն է, որ այս պատմական արձանագրությունները պահպանվել են»²:

Աղբբեջանական կողմից համար անընդունելի էր Իրանի կրոնական դերակատարությունը Աղբբեջանում: Դա էր պատճառը, որ աղբբեջանական իշխանությունները քայլեր էին ձեռնարկում կրոնական ազդեցությունը նվազեցնելու ուղղությամբ: Աղբբեջանում 2009 թ. ընդունված օրենքով արգելվեց օտարերկրացի գիտնականներին, նաև արտասահմանում կրթություն ստացած Աղբբեջանի քաղաքացի հանդիսացող հոգևորականներին կրոնական քարոզչություն իրականացնել երկրում: Նույնիսկ Աղբբեջանի Մեջլիսի պատգամավոր Ֆազայիլ Աղամալին հայտարարեց, որ ամենամեծ սպառնալիքը կրոնի ոլորտում սպասվում է Իրանից և պետք է Ղոմ քաղաքում կրոնական կրթություն ստացած աղբբեջանցի հոգևորականների գործունեության նկատմամբ վերահսկողություն սահմանել³:

2012 թ. Աղբբեջանում սկսեցին լրջորեն խոսել երկիրը Հյուսիսային Աղբբեջան վերանվանելու հարցի մասին: «Միասնական Աղբբեջան» կուսակցության Ժողովրդական ճակատի առաջնորդ, պատգամավոր Գուլբաթ Հասանգուլիևը խորհրդարանական նիստում առաջարկում է Աղբբեջանի Հանրապետությունը վերանվանել Հյուսիսային Աղբբեջանի Հանրապետություն: Սա, պատգամավորի կարծիքով, համարժեք պատասխան կլինի այն քայերին, ինչը Բաքվում երբեմն անվանում են «Աղբբեջանի Հանրապետության դեմ Իրանի շարունակվող թշնամական գործողություններ»: Հասանգուլիևը մատնանշում է այն փաստը, որ իրանցի քաղաքական գործիչներից մեկը բարձրացրել է 19-րդ դարի սկզբին Պարսկաստանի և Ռուսաստանի միջև կնքված Գյուլիստանի և Թուրքմենչայի պայ-

¹ Տե՛ս Կապույտ մզկիթի հոգևորականին զայրացրել են աղբբեջանցի պատգամավորների գրառումները <https://www.azatutyun.am/a/31721296.html> (մուտք՝ 22.03.22)

² Նույն տեղը:

³ Տե՛ս **Իսրայելյան Ա.**, Իրանի կրոնական քաղաքականությունն Աղբբեջանի նկատմամբ (2010-2016թթ.), էջ 205 <http://ysu.am/files/irani-kronakan-qaghaqakanutyun.pdf> (մուտք՝ 25.03.22)

մանագրերը չեղյալ հայտարարելու հարցը՝ ժամանակակից Ադրբեջանի Հանրապետության տարածքը Իրանին միացնելու նպատակով¹:

2015 թ. մեկ անգամ ևս Իրանի ադրբեջանցիների կողմից կազմակերպվեցին զանգվածային ցույցեր: Ադրբեջանցիների բողոքի գործողությունները սկսել էին երկրի պետական հեռուստատեսության ալիքներից մեկով հեռարձակված երգիծական մի ծրագրից հետո, որտեղ ծաղրի էին ենթարկվել ադրբեջանցիները և ադրբեջաներենը: Հաղորդման գլխավոր հերոսները՝ ադրբեջանական մի ընտանիքի անդամները, հյուրանոցի աշխատակցին բողոքում էին իրենց սենյակից եկող անտանելի հոտից՝ չհասկանալով, որ այդ բուրմունքի իրական աղբյուրը հենց իրենք են²:

Թեև Իրանի հեռուստատեսության ղեկավարությունը հայտարարում է, որ միլիոնավոր ադրբեջանցիների վրդովմունքի պատճառ դարձած հեռուստահաղորդման հեռարձակումը դադարեցվել է, իսկ դրա հեղինակները հեռացվել են աշխատանքից, այնուամենայնիվ ազգային կարգախոսների ներքո փողոց դուրս եկան Թավրիզի, Ուրմիայի, Մարաղայի, մի շարք այլ խոշոր ադրբեջանաբնակ քաղաքների բնակիչներ³:

2015թ. Իրանի Մեջլիսում քննարկման ներկայացվեց մի նախաձեռնություն, որով նախատեսվում էր Արևելյան Ատրպատական նահանգը ենթարկել վարչական բաժանման և կազմավորել նոր նահանգ՝ Արասբա-րան անվամբ⁴:

Հետաքրքրական է, որ վերջին տարիներին Իրանի ադրբեջանցիների անջատողականությունը լրջորեն խրախուսվում է Թուրքիայի կողմից: «Հարավային Ադրբեջան» և «Հյուսիսային Ադրբեջան» արտահայտություններն օգտագործվում են թուրքական առանցքային լրատվամիջոցներում, ինչպիսիք են Hürriyet-ը, Milliyet-ը, Süzcü-ն, Yeniçağ-ը, Habertürk-ը և Anadolu պետական լրատվական գործակալությունը: Դրանք օգտագործվում են ինչպես քաղաքական գործիչների, վերլուծաբանների և առանձին անհատների մեջբերումներում, այնպես էլ հրապարակումների մեջ, որոնք լիովին համապատասխանում են հրապարակումների խմբագրական քաղաքականությանը: Սակայն պետք է նշել, որ «Հյուսիսային Ադր-

¹ Азербайджан как две страны одного народа <https://www.svoboda.org/a/24475332.html> (մուտք՝ 25.03.22)

² Բողոքի բազմահազարանոց ակցիաներ Իրանի ադրբեջանաբնակ քաղաքներում <https://www.azatutyun.am/a/27357979.html> (մուտք՝ 26.03.22)

³ Նույն տեղում:

⁴ Նույն տեղում:

բեջան» թեզը, ի տարբերություն «Հարավային Ադրբեջան» ձևակերպման, հազվադեպ է օգտագործվում¹:

Ժամանակակից թուրքական մամուլում շրջանառվում են Ադրբեջանի դեկավարների զանազան պանթուրքիստական հայտարարություններ, որոնցում, օրինակ, ասվում է. բոլորն ապրում են այն հույսով, որ մի օր Թուրքիայից եկած եղբայրներն իրենց կփրկեն»: Կամ մեկ այլ օրինակ՝ «Հարավային Ադրբեջանում ապրող թուրքերը պայքարում են մայրենի լեզվով կրթություն ստանալու իրավունքի համար» և այլն²:

Դրա վկայությունը 2020 թ. նոյեմբերի 10-ին Բաքվում անցկացված շքերթի ընթացքում Թուրքիայի նախագահ Ռեջեփ Թայիփ Էրդողանի ելույթն էր: Էրդողանը իր ելույթում կարդաց Իրանի ու Ադրբեջանի սահմանով անցնող Արաքս գետի մասին անջատողական թեմայով մի դասական՝ պանթուրանիստական բովանդակությամբ բանաստեղծություն³: «Արաք» բանաստեղծությունն ակնարկում էր Կովկասի թաթարներին (Ադրբեջան) և Իրանի Ատրպատական նահանգներին բաժանող Արաքս գետը, որը բաժանում է երկու այսպես կոչված «Ադրբեջանները» և որ դրանք պետք է միավորվեն ու դառնան մեծ Ադրբեջան: Իհարկե Էրդողանի բուն նպատակը և միտումը այդ բանաստեղծությունը կարդալուց Մեծ Թուրան կայսերության ստեղծում է՝ Նորօսմանական նկրտումների հովանու ներքո⁴: Շքերթից հետո Իրանում Թուրքիայի դեսպան Դերյա Էրսը կանչվեց Իրանի արտաքին գործերի նախարարություն: Իրանի ԱԳ նախարարության պաշտոնական ներկայացուցիչ Սաիդ Խատիրզադեն հայտարարում

¹ Использование в турецкой прессе ложных топонимов «Южный и Северный Азербайджан» <https://orbeli.am/ru/post/487/2020-07-02/%D0%98%D1%81%D0%BF%D0%BE%D0%BB%D1%8C%D0%B7%D0%BE%D0%B2%D0%B0%D0%BD%D0%B8%D0%B5+%D0%B2+%D1%82%D1%83%D1%80%D0%B5%D1%86%D0%BA%D0%BE%D0%B9+%D0%BF%D1%80%D0%B5%D1%81%D1%81%D0%B5+%D0%BB%D0%BE%D0%B6%D0%BD%D1%8B%D1%85+%D1%82%D0%BE%D0%BF%D0%BE%D0%BD%D0%B8%D0%BC%D0%BE%D0%B2+%C2%AB%D0%AE%D0%B6%D0%BD%D1%8B%D0%B9+%D0%B8+%D0%A1%D0%B5%D0%B2%D0%B5%D1%80%D0%BD%D1%8B%D0%B9+%D0%90%D0%B7%D0%B5%D1%80%D0%B1%D0%B0%D0%B9%D0%B4%D0%B6%D0%B0%D0%BD%C2%BB> (մուտք՝ 26.03.22)

² Նույն տեղում:

³ Էրդողանի պանթուրանիստական հոխորտանքը Բաքվում կաթափեցնի՞ Իսլամական Իրանին <https://www.aravot.am/2020/12/13/1158784/> (մուտք՝ 24.03.22)

⁴ Իրանի արտգործնախարար Մոհամադ Ջավադ Ջարիֆը նոյեմբերի 11-ին Թվիթերում պատասխանել էր Թուրքիայի նախագահ Ռեջեփ Թայիփ Էրդողանի՝ գրելով, թե արդյոք Էրդողանը չի հասկացել, որ Ադրբեջանի ինքնիշխանության դեմ ուղղված հայտարարություն է արել: «Ոչ ոք չի կարող խոսել մեր սիրելի Ատրպատականի մասին», գրել էր Իրանի արտաքին գործերի նախարարը: Էրդողանի պանթուրանիստական հոխորտանքը Բաքվում կաթափեցնի՞ Իսլամական Իրանին <https://www.aravot.am/2020/12/13/1158784/> (մուտք՝ 24.03.22)

է, որ «Դեսպանի հետ հանդիպման ընթացքում Եվրասիայի հարցերով արտաքին գործերի նախարարության գլխավոր տնօրենն ընդգծել է, որ հողերի նկատմամբ նկրտումների և ռազմատենչ կայսրությունների դարաշրջանը վաղուց ավարտվել է: Իրանի Իսլամական Հանրապետությունը թույլ չի տա որևէ մեկին միջամտել նրա տարածքային ամբողջականությանը, և, ինչպես ցույց է տալիս պատմությունը, Իրանը փոխզիջման չի գնա իր ազգային անվտանգության հարցում»¹:

ԵԶՐԱԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆ

Վերը շարադրված փաստերը անվիճելիորեն ցույց են տալիս, որ Իրանական Ադրբեջանի հիմնահարցը, Ադրբեջանի Հանրապետության անկախացումից հետո, իր իսկ ձեռամբ դարձել է աշխարհաքաղաքական լրջագույն գործոններից մեկը: Հիմնախնդիրը անխուսափելիորեն հարկ է դիտարկել մի քանի փուլերով, ինչն էլ արվել է հոդվածում:

Առաջին փուլը Արևելյան Այսրկովկասում մուսուլմանական նոր պետության հանդես գալն էր, որը հեռահար քաղաքական նկրտումներով անվանադրվեց Ադրբեջան անունով: Անվանումների նման խառանջփոթի ստեղծումն Ադրբեջանի Հանրապետության համար ուներ և ունի քաղաքական-գործնական նշանակություն:

Երկրորդ փուլում, օգտվելով ԽՍՀՄ-ի կողմից իրականացվող Մերձավորարևելյան արտաքին քաղաքականությունից, Ադրբեջանի ղեկավարությունը շրջանառության մեջ մտցրեց երկու՝ «Հարավային Ադրբեջան» և «Հյուսիսային Ադրբեջան» եզրույթները՝ «Մեծ Ադրբեջան»-ի գաղափարը կենսագործելու ակնկալությամբ: Դրա համար ամենապատեհ առիթը Հայրենական մեծ պատերազմն էր, որի ընթացքում ԽՍՀՄ ղեկավարության ներքո Ադրբեջանի կոմունիստական ղեկավարությունը Իրանական Ադրբեջանում հրահրեց ազգայնական տրամադրություններ, ինքնավարություն ձեռք բերելու և «երկու Ադրբեջանները» միավորելու նպատակով:

Երրորդ փուլն ընդգրկում է հետխորհրդային ժամանակաշրջանը: ԽՍՀՄ փլուզումից հետո Ադրբեջանի բոլոր նախագահները ուղղակի կամ անուղղակի մշտապես աջակցել են Իրանի տարածքում ապրող ադրբեջանցիների անջատողական քայլերին: Ընդ որում, այս գործոնը դարձել է նաև Թուրքիայի պանթուրքիստական քաղաքականության առանցքը, ինչի մասին վկայում են նաև թուրքական տարբեր պաշտոնյաների, այդ թվում նաև նախագահ Ռեջեփ Թայիփ Էրդոգանի հրապարակային ելույթները:

¹ Թուրքիայի դեսպանը կանչվել է Իրանի ԱԳՆ Էրդոգանի հայտարարությունների կապակցությամբ <https://armenpress.am/arm/news/1037559.html> (մուտք՝ 23.03.22)

Эдуард Зограбян, Термин “Южный Азербайджан” в контексте политической манипуляции Азербайджана - В мае 1918 года, благодаря благоприятной геополитической ситуации, впервые в истории Закавказья искусственно образовалось государство под названием Азербайджан.

С самого начала оно выдвинула территориальные претензии ко всем соседним странам без исключения, в том числе и к Ирану.

Это новое созданное государство, расположенное на Северо-Востоной части Кавказа восприняло название Азербайджан. Это название было транскрибировано на арабском языке историческим именем Атурпатеном Северо-Западного края Ирана. эти названия вызвали беспорядок и Азербайджанская Республика подготовил почву для обоснования исторического права на создание тюркского государства в этом регионе Ирана и реализации своих территориальных оккупационных намерений.

Эту проблему Советский Азербайджан попытался решить в сфере внешней политики Советского Союза. Выражением идеологического обоснования этого является выдуманная руководством Азербайджана фраза "мидиская" и сформированная на ее основе теория «Два Азербайджана».

В обращение был введен термин "Южный Азербайджан".

Все советские и постсоветские власти Азербайджана, манипулируя термином Южный Азербайджан, стремились использовать его для создания так называемого "Великого Азербайджана".

Южный Азербайджан стал также предметом политической манипуляции для западных государств, для того, чтобы оказать давление на Иран и спровоцировать сепаратистские действия.

Eduard Zohrabyan, The Term "South Azerbaijan» in the Political Manipulation of Azerbaijan - A statehood called Artificial Azerbaijan for the first time in the history was formed in Transcaucasia in May 1918, due to the favorable geopolitical situation.

From the very beginning he put forward territorial claims to all neighboring countries without exception, including Iran.

This newly-established country which is in the North-Eastern part of Caucasus perceived the title Azerbaijan. This title was transcribed in Arabic by the historical name Aturpaten of the North-Western part of Iran. These titles caused the confusion and AUR prepared the ground for the justification of the historical right to establish a Turkic state in this region of Iran and the implementation of his territorial occupational remarks.

Soviet Azerbaijan tried to solve this problem in the sphere of the foreign policy of the Soviet Union. The expression of the ideological justification for

this is the phrase "midian" invented by the Azerbaijan leadership and the theory "two Azerbaijanians" formed on its basis.

The term "South Azerbaijan" was introduced into circulation.

All the Soviet and post-Soviet authorities of Azerbaijan, manipulating the term South Azerbaijan, sought to use it to create the so-called "Great Azerbaijan".

South Azerbaijan has also become the subject of political manipulation for Western states in order to put pressure on them and provoke separatist actions.

Ուղարկվել է խմբագրություն 08.11.2022թ.

Գրախոսվել է 10.11.2022թ.

Ստորագրվել է տպագրության 14.11.2022թ.

ՀԱՅ ՄԱՐՇԱԼՆԵՐԻ ԿՅԱՆՔԻ ՈՒ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅԱՆ ԼՈՒՍԱԲԱՆՈՒՄԸ ՀԱՅ ՊԱՏՄԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ

ՎՈԼՈՂՅԱ ԳԱՄՊԱՐՅԱՆ

Բանալի բառեր - Ինժեներական զորքեր, պատերազմ, ռազմաօդային, մարշալ, Կարմիր բանակ, Փառքի շքանշան, ավիացիա, ջրածնային ռումբ, ճակատամարտ:

ՆԱԽԱԲԱՆ

Խորհրդային Միության բոլոր ժողովուրդների հետ միասին հայ ժողովուրդը ևս ամենակտիվ մասնակցությունն ունեցավ 1941-1945թթ. Հայրենական մեծ պատերազմին և իր արժանի ավանդը ներդրեց գերմանաֆաշիստական զավթիչների դեմ տարած հաղթանակում: Պատերազմին մասնակցել է 600 000 հայ: Նրանցից ավելի քան 200 000-ը զոհվեց ռազմաճակատում: Հայերը ոչ միայն աչքի ընկան պատերազմի մասնակիցների քանակով, այլև մարտերում ցուցաբերած իրենց ռազմական տաղանդով ու կատարած սխրանքներով: Պատերազմին մասնակից հայ զինվորականներից Իվան Ստեփանի Իսակովին շնորհվեց Խորհրդային Միության նավատորմի ծովակալի կոչում (հիշեցնենք, որ այդ կոչմանն արժանացել են ընդամենը 3 մարդ), Իվան Քրիստափորի Բաղրամյանին՝ Խորհրդային Միության մարշալի, Համազասպ Խաչատուրի Բաբաջանյանին՝ Զրահատանկային զորքերի գլխավոր մարշալի, Սերգեյ Ալեքսանդրի Խուլոյակովին (Արմենակ Արտեմի Խանփեդյանցին)՝ ավիացիայի մարշալի, իսկ Սերգեյ Քրիստափորի Ագանովին՝ ինժեներական զորքերի մարշալի կոչում:

1945թ. դեկտեմբերի 31-ի տվյալներով պատերազմին մասնակցել են 64 հայ գեներալներ, իսկ պատերազմի մասնակից հայ սպաներից ևս 83 հոգու շնորհվել է գեներալի, իսկ 8-ին՝ ծովակալի կոչում: Մարտերում իրենց կատարած սխրանքներով աչքի ընկած 99 հայորդու շնորհվել է Խորհրդային Միության հերոսի կոչում: Ընդհանուր առմամբ այդ բարձր կոչմանն են արժանացել 106 հայ, որոնցից՝ 4-ը 1939-1940թթ. խորհրդաֆիննական պատերազմում, իսկ 3-ը՝ հետպատերազմյան տարիներին: Ի. Բ. Բաղրամյանը և լեգենդար օդաչու Նելսոն Ստեփանյանը դարձել են Խորհրդային Միության կրկնակի հերոսներ: Հայրենական մեծ պատերազմում կատարած սխրանքների համար 26 հայ ռազմիկներ պարգևատրվելով Փառքի շքանշանի 3-րդ, 2-րդ և 1-ին աստիճաններով

դարձել են այդ շքանշանի լրիվ ասպետ: Հայրենական մեծ պատերազմի տարիներին գիտության և արդյունաբերության բնագավառներում կատարած ակնառու ծառայությունների համար 8 հայրերդու շնորհվել է Սոցիալիստական աշխատանքի հերոսի կոչում: Պատերազմի մասնակից 3 հայ ականավոր գիտնականների՝ «ՄԻԳ» կործանիչ ինքնաթիռների գլխավոր կոնստրուկտոր, ինժեներատեխնիկային ծառայության գեներալ-գնդապետ Արտեմ Իվանի Միկոյանին հրթիռամիջուկային վահանակի ստեղծման գլխավոր կոնստրուկտոր, տեխնիկական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր Սամվել Գրիգորի Քոչարյանցին և Հայաստանի գիտությունների ակադեմիայի պրեզիդենտ, ակադեմիկոս Վիկտոր Համազասպի Համբարձումյանին այդ բարձր կոչումը շնորհվել է կրկնակի անգամ: 1994թ. հոկտեմբերի 11-ին Վ. Հ. Համբարձումյանին շնորհվել է նաև Հայաստանի Հանրապետության ազգային հերոսի կոչում: Հայրենական մեծ պատերազմի մասնակից Կիրիլ Իվանովիչ Շուլկինին (Կիրակոս Հովհաննեսի Մետաքսյանին՝ 1949, 1951 և 1958թթ.) շնորհվել է Սոցիալիստական աշխատանքի հերոսի կոչում՝ միջուկային և ջրածնային ռումբի ստեղծման համար¹: Այդ առումով էլ Հայրենական մեծ պատերազմին հայ ժողովրդի զավակների մասնակցության թեման մշտապես եղել է հայ պատմագրության ուշադրության կենտրոնում: Հայ պատմաբանների ուշադրության կենտրոնում է եղել նաև պատերազմին մասնակցած հայ ականավոր զորավարների, Խորհրդային Միության մարշալներ՝ Իվան Քրիստափորի Բաղրամյանի, Իվան Ստեփանի Իսակովի,² Համազասպ Խաչատուրի Բաբաջանյանի, Սերգեյ Ալեքսանդրի Խուդյակովի (Արմենակ Արտեմի Խանփերյանցի)՝ Սերգեյ Քրիստափորի Ագանովի կյանքի ու գործունեության հիմնահարցը:

ԱՐՄԵՆԱԿ ԽԱՍՓԵՐՅԱՆՑ

Առաջին անգամ հայ պատմաբաններից նրա մասին հոդված է գրել պատմական գիտությունների թեկնածու Երվանդ Մկրտչի Խալեյանը՝ «Հայկական ԽՍՀ ԳԱ հասարակական գիտությունների բաժանմունքի լրաբերի» 1958 թիվ 2-ի 75-77 էջերում³: 1963թ. լույս է տեսել լրագրող Արմո Մալխասյանի «Սովետական բանակի հայ գործիչները»

¹ **Арутюнян К.** 2015, Участие сынов армянского народа в битве под Москвой. Ереван, Изд. «Гитутюн» НАН РА, с.19-22.

² **Գասպարյան Վ.** 2018, ՀՀ ԳԱԱ «Լրաբեր» N 1, էջ 83-93:

³ **Խալեյան Ե.** 1958, ՀԽՍՀ ԳԱ «Լրաբեր» N 2, էջ 75-77: 1958, ՀԽՍՀ, ԳԱ «Լրաբեր» N2, էջ 75-77.

գիրքը, որի 215-219 էջերում տպագրված է «Ավիացիայի մարշալ Սերգեյ Խուդյակով» հոդվածը¹:

1969թ. Բաքվում լույս է տեսել Ս.Ա. Կարապետյանի «Լեոնային երկրամասի խիզախ զավակները»² ժողովածուն, որի 7-8 էջերում ակնարկ է տպված ավիացիայի մարշալ Խուդյակով-Խանփերյանցի մասին: «Ճանապարհ դեպի երկինք» այսպես է վերնագրված գեներալ Ա.Վ. Ղազարյանի ակնարկը ավիացիայի մարշալ Խուդյակով-Խանփերյանցի մասին, որը տեղ է գտել նրա «Война, люди, судьбы» գրքի 1-ին հատորի 30-28 էջերում. գիրքը լույս է տեսել 1975թ. Երևանում:

1990թ. «Советский патриот» թերթի թիվ 42—12-րդ էջում լույս է տեսնում լրագրող Հայրո Սարկիսովի «Մարշալի երկու ազգանունը» հոդվածը, որտեղ հեղինակը փորձում է լուծել մարշալի երկու ազգանունների գաղտնիքը, բացահայտել Բերիայի դերը զորավարի կործանման գործում: 2002թ. ՀՀ պաշտպանության նախարարության հրատարակչությունը լույս է ընծայում զինվորական լրագրող, մայոր Վահան Մկրտչյանի «Մարշալ Խանփերյանց (Սերգեյ Խուդյակով)» գրքույկը բաղկացած 47 էջից (գրքի խմբագիրն էր պատմական գիտությունների դոկտոր Կլիմենտ Հարությունյանը): Նույն թվականին «Հայկական բանակ» հանդեսում լույս է տեսնում պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր Հայկազ Հովհաննիսյանի հոդվածը նվիրված ավիացիայի մարշալ Ս. Ա. Խուդյակով-Ա. Ա. Խանփերյանցի ծննդյան 100-ամյակին:

2004թ. ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատարակչության կողմից լույս է տեսնում պատմական գիտությունների դոկտոր Կլիմենտ Հարությունյանի «Участие армянского народа в Великой Отечественной войне Советского Союза (1941-1945 гг.)» մենագրությունը, որի մի շարք էջերում (37, 90, 195-196) տրված են պատերազմի առաջին օրերի, Մոսկվայի և Կուրսկի ճակատամարտերի շրջանում ավիացիայի հայ զորավարի մարտական գործողությունների մի շարք դրվագներ: 2006թ. մարշալի ծննդյան 105-ամյակի առթիվ պատմական գիտությունների դոկտոր Կլիմենտ Հարությունյանը ռուսերեն հրատարակում է «Маршал авиации С.А. Худяков - А.А. Ханферянц» մենագրությունը³: Աշխատությունը հիմնականում շարադրված է Ռուսաստանի Դաշնության պաշտպանութ-

¹ Մալխասյան Ա. 1963, «Սովետական բանակի հայ գործիչները» Երևան, Հայկական ՍՍՌ պետական հրատարակչություն, էջ 215-219:

² Կարապետյանի Ս. 1969, «Լեոնային երկրամասի խիզախ զավակները» ժողովածու, Բաքու, Ադերբեջանական ՍՍՌ պետական հրատարակչություն, Հայկական ՍՍՌ պետական հրատարակչություն, էջ 7-8:

³ Арутюнян К. 2006, Арутюнян К. Маршал авиации С.А. Худяков – А.А. Ханферянц, Ереван, Изд. «Гитутюн» НАН РА, 220с +32 с. илл.

յան նախարարության կենտրոնական, Ռուսաստանի ռազմական պետական, Ռուսաստանի Գերագույն դատարանի գինվորական կոլեգիայի արխիվների նյութերի հիման վրա, որոնց մեծ մասը գիտական շրջանառության մեջ էր դրվում առաջին անգամ: Աշխատության մեջ օգտագործված են նաև ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի Հայրենական մեծ պատերազմի պատմության կաբինետի արխիվի, ՀՀ ՊՆ «Մայր Հայաստան» ռազմապատմական թանգարանի, համապատասխան գրականության և մամուլի նյութերը, մարշալի որդու՝ Սերգեյ Խուդյակովի հետ հեղինակի ունեցած գրույցները և այլն:

Աշխատությունը բաղկացած է առաջաբանից, երեք գլուխներից, վերջաբանից և հավելվածից: Առաջաբանի մեջ համառոտակի նշված է հայ ժողովրդի զավակների ներդրած ավանդը Հայրենական մեծ պատերազմում ֆաշիստական Գերմանիայի դեմ տարած հաղթանակում, նշված են Արմենակ Խանփերյանցի հերոսական և ողբերգական կյանքի դրվագները, տրված է օգտագործված աղբյուրների տեսությունը:

Առաջին գլուխը, որը կրում է «Նախապատերազմական տարիներին» վերնագիրը, բաղկացած է 3 ենթաբաժիններից: Առաջին ենթաբաժնում լուսաբանվել է ապագա մարշալի ծննդյան, ուսման, աշխատանքային գործունեության և Կարմիր բանակում ծառայության հետ կապված հարցերը: Երկրորդ ենթաբաժնում լուսաբանված է Ուկրաինայում հեծելագորային զորամասերում Խուդյակով-Խանփերյանցի ծառայությունը, երրորդում՝ նրա ուսումնառությունը ռազմաօդային ակադեմիայում և ավիացիայի հրամանատարի ծառայությունը պատերազմի նախօրյակին: «Հայրենական մեծ պատերազմի գլխավոր ճակատամարտերում» վերնագիրն է կրում աշխատության երկրորդ գլուխը, որտեղ ցույց են տրված պատերազմի առաջին օրերին, Արևմտյան ռազմաճակատում, 1-ին օդային բանակի հրամանատար և Կարմիր բանակի ռազմաօդային ուժերի շտաբի պետի պաշտոնում Խուդյակով-Խանփերյանցի գործունեությունը: Երրորդ գլուխը վերաբերում է պատերազմի ավարտական փուլում Հեռավոր Արևելքում ավիացիայի մարշալ Խուդյակով-Խանփերյանցի գործունեությանը: Չորրորդ գլուխը կրում է «Մարշալի ճակատագիրը» վերնագիրը: Վերջաբանում ի մի են բերված հետազոտության արդյունքները: Առանձին հետաքրքրություն են ներկայացնում չորս հավելվածները, որտեղ զետեղված են արխիվային փաստաթղթեր, հոդվածներ մարշալի ճակատագրի մասին, մարշալի «Օդում տարած հաղթանակների վճռական տարին» հոդվածը:

2008թ. պատմական գիտությունների դոկտոր Կլիմենտ Հարությունյանը «Маршал авиации С.А Худяков-А.А.Ханферианц» մենագրությունը

նը հրատարակվեց երկրորդ անգամ լրացումներով ու նոր մշակումներով¹: Գրքի բովանդակությունը նույնն էր, բայց այն լրացված էր նոր փաստերով, որոնք հեղինակը հայտնաբերել էր Ռուսաստանի Դաշնության ֆեդերալ ծառայության բյուրոյի կենտրոնական արխիվում: Հարկ ենք համարում նշել, որ մինչ այդ Հայաստանի հանրապետության պատմաբաններից ոչ մեկը չէր աշխատել այդ արխիվում: Կ.Ա.Հարությունյանը ոչ միայն այդ նյութերը օգտագործել է աշխատությունը շարադրելիս, այլև դրանք նույնությամբ տեղադրել գրքի հավելվածի 122-153 էջերում (թիվ 12-23 , 27,29 փաստաթղթեր): Այդ նյութերից հատկապես հիշատակելի է թիվ 13 փաստաթուղթը, որը 1946թ. փետրվարի 19-ին մարշալի հարցաքննության արձանագրությունն է, որտեղ պարզվում է, որ Սերգեյ Ալեքսանդրի Խուդյակովի իսկական անուն, ազգանունն Արմենակ Արտեմի Խանփերյանց է, թիվ 22 փաստաթուղթը, որը Ս.Ա.Խուդյակով-Ա.Ա.Խանփերյանցի գնդակահարելու մասին դատավճիռն է 1950թ. ապրիլի 18-ին և թիվ 23 փաստաթուղթը՝ մարշալի մահապատիժն ի կատար ածելու մասին տրված տեղեկանքը, ինչպես նաև մարշալին արդարացնելու մասին ԽՍՀՄ գերագույն դատարանի որոշումը՝ ավիացիայի մարշալ Ս.Ա.Խուդյակով-Ա.Ա.Խանփերյանցին արդարացնելու մասին (փաստաթուղթ N29, 18 օգոստոսի 1954թ.):

ՀԱՄԱՋԱՄՊ ԲԱԲԱՋԱՆՅԱՆ

Գրեթե նույն չափով հայ պատմագրությունը ուսումնասիրել է նաև Զրահատանկային զորքերի գլխավոր մարշալ, Խորհրդային Միության հերոս Համազասպ Խաչատուրի Բաբաջանյանի կյանքն ու գործունեությունը: Դեռևս 1963թ. զինվորական լրագրող Արմո Մալխասյանը տպագրել էր իր «Սովետական բանակի հայ գործիչները» աշխատությունը, որի 220-231 էջերում զետեղել էր «Գեներալ-գնդապետ Համազասպ Բաբաջանյան» ակնարկը, որտեղ առաջին անգամ հայ իրականության մեջ տալիս է անվանի զորավարի համառոտ կենսագրությունը: Մեկ տարի անց ՀԽՍՀ ԳԱ պատմության ինստիտուտը հրատարակում է «2006թ. ՀՀ պաշտպանության նախարարության լրատվական վարչությունը «Զինվորի գրադարան» մատենաշարով հրատարակում է մայոր Վահան Մկրտչյանի «Մարշալ Համազասպ Բաբաջանյան» փոքրաչափ գրքույկը (63 էջ, չափսը՝ 10x14սմ): Վերոհիշյալ բոլոր հեղինակներն էլ ի-

¹ **Арутюнян К.** 2008, Маршал авиации С. А. Худяков -А.А. Ханферянц (второе, дополненное издание), Ереван, Изд. «Зангак» 252с.+36 с.илл.

րենց ընձեռնված հնարավորությունների սահմաններում համառոտ լուսաբանել են խիզախ զորավարի կենսագրությունը:

2009թ. պատմական գիտությունների դոկտոր Կլիմենտ Հարությունյանը ռուսերեն հրատարակել է «Главный маршал бронетанковых войск А.Х. Бабаджанян» մենագրությունը¹: Հեղինակը աշխատությունը գրելիս օգտագործել է Ռուսաստանի պետական ռազմական արխիվի (ք. Մոսկվա), ՌԴ պաշտպանության նախարարության կենտրոնական արխիվի (Մոսկվայի մարզ ք.Պոդոլսկ), Ռուսաստանի պետական գրադարանի ռազմական գրականության բաժնի, ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի Հայրենական մեծ պատերազմի պատմության կաբինետի արխիվի, ՀՀ պաշտպանության նախարարության «Մայր Հայաստան» ռազմապատմական թանգարանի, ՀՀ Ազգային արխիվի նյութերը, համապատասխան գրականություն, թերթեր և հանդեսներ: Գրքում զետեղված լուսանկարների զգալի մասը հեղինակին է հանձնել մարշալի ավագ դուստրը՝ Լարիսան: Գիրքը բաղկացած է ներածությունից, 5 գլուխներից, վերջաբանից, հավելվածից և անգլերեն ու գերմաներեն համառոտ ամփոփումից: Առաջին գլուխը, որի վերնագիրն է՝ «Նախապատերազմյան տարիներին», բաղկացած է երկու՝ «Ծնունդը, ընտանիքը, պատանեկությունը և ուսումը» և «Նախապատերազմյան ծառայությունը» ենթաբաժիններից: Երկրորդ գլուխը կոչվում է՝ «Հայրենական մեծ պատերազմի առաջին փուլը»: Այն նույնպես բաղկացած է երկու ենթաբաժիններից, որից առաջինը կրում է՝ «Արևմտյան և հարավարևմտյան ուղղություններում», իսկ երկրորդը՝ «Տանկիստի ձևավորումը» վերնագիրը: Երրորդ գլխի վերնագիրն է՝ «Պատերազմի երկրորդ փուլում»: Այն բաղկացած է երեք ենթաբաժիններից. 1.«1-ին տանկային բանակի կազմավորումը», 2. «Կուրսկի աղեղում» և 3. «Չախափնյա Ուկրաինայում»: Չորրորդ գլուխը, որի վերնագիրն է՝ «Պատերազմի երրորդ ավարտական փուլում», բաղկացած է նույնպես երեք ենթաբաժիններից. 1.«Աջափնյա և Արևմտյան Ուկրաինայի ազատագրման մարտերում», 2. «Լեհաստանի ազատագրման մարտերում», 3. «Բեռլինյան հարձակողական գործողություններում (16 ապրիլի-8 մայիսի 1945թ)»: Հինգերորդ գլխում լուսաբանված են զորավարի կյանքն ու գործունեությունը հետպատերազմյան տարիներին, իսկ վերջաբանում հանրագումարի են բերված ուսումնաիրության արդյունքները:

Արժեքավոր փաստերով հարուստ հավելվածի թիվ 1-ում տրված են Հ. Խ. Բաբաջանյանի հողվածներն ու հարցազրույցները տպագրված մամուլում: Երկրորդ հավելվածում տեղ են գտել զորավարի մասին գրված

¹ **Арутюнян К.** 2009, Главный маршал бронетанковых войск А.Х. Бабаджанян, Ереван, Изд. «Гитутюн» НАН РА, 260с. +32с. илл.

հողվածները, իսկ երրորդ հավելվածում տպագրված է հատված մարշալի դասեր Լարիսա Համազասպովնայի «Улыбка детства» անտիպ վիպակից: Գրքին առանձին արժեք են հաղորդում և ընդլայնում ընթերցողների քանակը 250-256 էջերում անգլերեն և գերմաներեն տրված ամփոփումները:

ՄԵՐԳԵՑ ԱԳԱՆՈՎ

Հայ պատմագրության մեջ միանգամայն նորություն է Կլիմենտ Հարությունյանի «Маршал инженерных войск Сергей Христофорович Аганов» մենագրությունը¹, որտեղ ՌԴ պաշտպանության նախարարության կենտրոնական արխիվի տվյալների հիման վրա ռուսերեն առաջին անգամ հանգամանորեն լուսաբանվել է խորհրդաֆիննական և Հայրենական մեծ պատերազմների ակտիվ մասնակից, հետպատերազմյան տարիներին ԽՍՀՄ Զինված ուժերի ամրապնդման գործում իր արժանի ավանդը ներդրած հայազգի մարշալի կյանքն ու գործունեությունը: Մինչ այդ Կ.Ա. Հարությունյանը գորավարի մասին համառոտակի անդրադարձել էր իր՝ «Հայ ռազմիկների մասնակցությունը խորհրդաֆիննական պատերազմին (30.11.1939-13.03.1940)»² աշխատության 90-95 էջերում, «Участие сынов армянского народа в героической обороне Ленинграда» մենագրության 60-63 էջերում, «Հայ զինվոր» թերթի 2007թ. հունիսի 2-9-ի թիվ 2 համարի 10-րդ էջում, ՀՀ ԳԱԱ «Լրաբեր հասարակական գիտությունների» հանդեսի 2008թ. թիվ 1-ի 264-267 էջերում տպագրած «Ինժեներական զորքերի մարշալ Սերգեյ Բրիստափորի Ագանով» հոդվածում, 2010թ. Հ. Ռ.Պողոսյանի հետ համատեղ հրատարակած «Вклад армянского народа в победу в Великой Отечественной войне (1941-1945)» մեծածավալ աշխատության 341-342 և 571-572 էջերում: Ինժեներական զորքերի մարշալ Սերգեյ Ագանովի մասին 2012թ. Կլիմենտ Հարությունյանի հրատարակած գիրքը բաղկացած է առաջաբանից, 3 գլուխներից, վերջաբանից և ընդարձակ հավելվածից: Գրքում լուսաբանված են Սերգեյ Ագանովի նախապատերազմյան տարիները, ընտանիքը, պատանեկությունը, ուսումը, կամավոր կերպով Կարմիր բանակի շարքերում ընդգրկվելը, խորհրդաֆիննական պատերազմին մասնակցությունը: Այնուհետև լուսաբանված է

¹ **Арутюнян К.** 2012, Маршал инженерных войск Сергей Христофорович Аганов, Ереван, Изд. Института истории НАН РА, 142с.

² **Հարությունյան Կ.** 2008, Հայ ռազմիկների մասնակցությունը խորհրդաֆիննական պատերազմին (30.11.1939 – 13.03.1940), Երևան, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., 228 էջ, 57 լուսանկար:

Հայրենական մեծ պատերազմի տարիներին սակրային և ինժեներական զորքերում արհեստավարժ մասնագետի մասնակցությունը Լենինգրադի հերոսական պաշտպանությանը, ապա նրա ծառայությունը Կարմիր բանակի ինժեներական զորքերի շտաբում և հետպատերազմյան գործունեությունը: Հավելվածում տեղ են գտել Սերգեյ Ագանովի գրած հոդվածները տպագրված «Военно-исторический журнал»-ում և Կ.Ա. Հարությունյանի «Ինժեներական զորքերի մարշալ Սերգեյ Քրիստափորի Ագանով» հոդվածը տպագրված ՀՀ ԳԱԱ «Լրաբեր հասարակական գիտությունների» հանդեսում:

Հիշեցնենք, որ հայ իրականության մեջ, ինժեներական զորքերի մարշալ Ս.Ք.Ագանովի մասին 1998թ. «Հայ զինվոր» թերթում. (թիվ 13) և 2002թ. «Հայկական բանակ» հանդեսում (թիվ 1-2) հոդվածներ է տպագրել տեխնիկական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր, Ռուսաստանի ռազմական ակադեմիայի ակադեմիկոս, գնդապետ Արկադի Երեմի Սարգսյանը: 2005թ. նա ռուսերեն ակնարկ է տպագրել նաև իր գրքում¹: Նույն թվականին «Голос Армении» թերթում գնդապետ Ռուբեն Բախշյանը տպագրել է «Еще раз о маршале Аганове» հոդվածը (16 հունիսի, թիվ 75, էջ 7):

Մարշալի մասին համառոտ տեղեկանք է տպված նաև «Ով ով է. Հայեր» կենսագրական հանրագիտարանում (Ե., 2005, էջ 25):

Այսպիսով, ամփոփելով Հայրենական մեծ պատերազմի մասնակից հայ ականավոր զորավարներ՝ ավիացիայի մարշալ Արմենակ Խամփերյանցի, Զրահատանկային զորքերի գլխավոր մարշալ, Խորհրդային Միության հերոս Համազասպ Բաբաջանյանի և ինժեներական զորքերի մարշալ Սերգեյ Ագանովի կյանքի ու գործունեության լուսաբանումը հայ պատմագրության մեջ մեր ուսումնասիրությունը, հանգում ենք այն եզրակացության, որ հայ պատմաբանները առ այսօր արժանին են մատուցել իրենց հայրենակից զորավարներին՝ նրանց մասին տպագրելով առանձին հոդվածեր և մենագրություններ: Դրա հետ մեկտեղ հայ պատմագրությունը դեռևս անելիքներ ունի կատարելու այս բնագավառում: Հարկավոր է մարշալներ Համազասպ Բաբաջանյանի, Սերգեյ Խուդյակով-Արմենակ Խամփերյանցի և Սերգեյ Ագանովի մասին եղած ռուսերեն գրքերը թարգմանել հայերեն և դրանք մատչելի դարձնել

¹ Саркисян А. 2005, Армяне-военные ученые, конструкторы, производственники и испытатели XX века, т. Ереван, Изд. «Амарас», с.358-360.

հայ ընթերցողի համար: Այդ աշխատանքը մեծ չափով կնպաստի մատակցել սերնդի, հատկապես ՀՀ զինուժի և Արցախի հանրապետության պաշտպանության բանակի հերոսական մարտական ավանդույթների ոգով դաստիարակելու գործին:

Володя Гаспарян, Жизнь и деятельность армянских маршалов в армянской историографии - До сих пор Армянские историки сделали благодарная работа в своих работах, представляя жизнь и деятельность активному участнику Великой Отечественной войны 1941-1945 годов маршалу Сергею Худякову - Арменак Ханперянцу, маршала бронетанковых войск, героя Советского Союза Амазаспа Бабаджаняна и маршала инженерных войск Сергея Аганова. Особенно, Доктор Климент Амасия Арутюнян, доктор исторических наук, проделал значительную работу в этой области. Он опубликовал отдельные монографии на русском языке о вышеупомянутых 3 маршалах.

Доктор исторических наук Арамаис Мнацаканян, кандидат исторических наук Ерванд Халейан и другие рассказали о знаменитых армянских командирах в отдельных главах и книгах. В то же время армянская историография еще имеет много дел в этой области.

Желательно перевести книги на армянском языке, написанные о маршалах Амазаспе Бабаджаняне, Арменаке Ханпераранце и Сергее Аганове и опубликовать их. Также, желательно опубликовать сборник документов и материалов по их жизни и деятельности или опубликовать отдельную книгу обо всех маршалах Армении, участвовавших в Великой Отечественной войне. Все это в значительной мере способствовало бы воспитанию молодого поколения в духе героических военных традиций, особенно Вооруженных сил Республики Армения и Армии обороны Арцаха.

Volodya Gasparyan, The explanation of the life and activity of armenian marshals in armenian history - Up to now, Armenian historicans have done a greatful work by highlighting in their writtings the life and activities of Sergei Khudyakov - Armenak Khanperyants, the active participant of the Great Patriotic War 1941-1945, Marshal of the Armed Forces and hero of the Soviet Union Hamazasp Babajanyan and Marshal of Engineering Troops Sergey Aganov. Espeially Dr. Kliment Amasia Harutyunyan, who has made considerable work in that field and published separate monographs in Russian about the above mentioned 3 marshals.

Armenian historicans Doctor of Historical sciences Aramayis Mnatsakanyan, Candidate of Historical Sciences Yervand Khaleyan and others spoke

about the famous Armenian commanders in relevant sections and/or separate chapters of the books. At the same time, Armenian historiography still has a lot to do in that area.

It is preferable to translate books into Armenian written about Marshal Hamazasp Babajanyan, Armenak Khanperaryants and Sergey Aganov and publish them in Armenian. It is also desirable to publish a collection of documents and materials about their lives and activities, or publish a separate book about all Armenian Marshals who participated in the Great Patriotic War. All this will greatly contribute to the heroic upbringing of the younger generation, especially the Armed Forces of the Republic of Armenia and the Defense Army of Artsakh Republic.

Ուղարկվել է խմբագրություն 01.11.2022թ.

Գրախոսվել է 02.11.2022թ.

Ստորագրվել է տպագրության 04.11.2022թ.

**ՄԻ ԴՐՎԱԳ 1173 Թ. ԱՄԵՆԱՅՆ
ՀԱՅՈՑ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ
ԸՆՏՐՈՒԹՅԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԻՑ**

ՆԵԼԼԻ ԺԱՄԿՈՉՅԱՆ

Բանալի բառեր – Կիլիկիա, Հռոմկլա, կաթողիկոսարան, իշխանապետ, եպիսկոպոս, հոգևորական, պատմիչ, հետազոտող, եկեղեցի, ընտրություն, պատմություն, ռազմական ուժ:

ՄՈՒՏՔ

XII դարի 70-ական թվականները Կիլիկիայի հայոց իշխանապետության ամենակարևոր և հետաքրքիր ժամանակաշրջաններից է, քանզի այն բավականին մեծ կարևորություն ունի Հայ առաքելական եկեղեցու պատմության և մասնավորապես Հռոմկլայի կաթողիկոսարանի և Կիլիկիայի հայկական պետության փոխհարաբերությունների ուսումնասիրության համար: Այս հիմնահարցերի առանձին դրվագներ առ այսօր խորագնին ուսումնասիրված չեն և դրանցից մի քանիսին սպառիչ պատասխաններ չեն տրվել, մեր ներկա հետազոտությունը նվիրված է այդ բացը լրացնելու համար: Մեր հետազոտությունն իրականացնելիս խնդիր ենք դրել ուսումնասիրելու հետևյալ հարցերը.

Ա. Եկեղեցաքաղաքական իրավիճակը Հռոմկլայի հայրապետանոցում և Կիլիկիան Հայաստանում 1173թ.:

Բ. Ներսես Շնորհալու մահվանից հետո կաթողիկոսական աթոռի համար մղված պայքարի մանրամասները:

Գ. Փորձել ենք վեր հանել Մլեհ իշխանապետի և Հալեպի տիրակալ Նուր-ադ-Դինի խաղացած դերը Գրիգոր Դ Տղայի Կաթողիկոս հռչակվելու գործում:

Մեր նպատակին հասնելու համար ուսումնասիրության մեջ օգտագործել ենք միջնադարյան ժամանակաշրջանի աղբյուրներ և ժամանակակից գիտական գրականություն:

1. ՆԵՐՄԵՍ ՇՆՈՐՀԱԼՈՒ ՄԱՀԸ ԵՎ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԱԿԱՆ ԱԹՈՒԻ ՀԱՄԱՐ ՊԱՅՔԱՐԸ

1166-1173 թթ. Ամենայն հայոց կաթողիկոսը միջնադարյան խոշոր մտածող, բանաստեղծ, պատմիչ, աստվածաբան և անվանի հոգևորական

Ներսես Շնորհալին էր, ով մեծ անուն թողեց թե Հայ առաքելական եկեղեցու և թե ընդհանուր եկեղեցական պատմության մեջ¹:

1173 թ. մահացավ Ներսես Շնորհալին, ինչը ծանր հարված էր թե՛ Հայ առաքելական եկեղեցուն և թե՛ Կիլիկիայի հայոց իշխանապետությանը. «Ի թուին հայոց ՈԻԲ (1173) ի յաւգուստոս ժզ (13) ի հինգշաբթի փոխեցաւ առ Քրիստոս սրբազան կաթողիկոսն հայոց տէր Ներսէս...»²: Նրա մահը սգում էր ոչ միայն հայ ժողովուրդը, այլև ամբողջ քրիստոնյա աշխարհը: Չմոռանանք նաև նշել, որ պատմական այս կարևոր ժամանակահատվածում Կիլիկիայի հայոց պետությունը ղեկավարում էր Մլէհ Ռուբինյանը, ով պատմության մեջ մնաց որպէս հզոր, ուժեղ և ինքնատիպ արտաքին քաղաքականություն վարող անձնավորություն:

Քննարկվող ժամանակաշրջանում բավականին սերտ փոխհարաբերություններ կային Հռոմկլայի հայոց կաթողիկոսարանի և Կիլիկիայի հայոց պետության միջև: Բացի այդ սա մի ժամանակաշրջան է երբ բավականին ակտիվ կերպով ընթանում էին հայ և հույն հոգևորականների միջև բանակցությունները եկեղեցիների միավորման շուրջ: Մյուս կողմից էլ հարկ է նշել, որ Մլէհ իշխանապետը, հավանաբար, վստահելով Ներսես Շնորհալուն, չի միջամտել Հռոմկլայի հայոց կաթողիկոսարանի ներքին գործերին:

Ցավոք միջնադարյան պատմիչների աշխատություններում չեն պահպանվել որևէ տեղեկություններ հայոց իշխանապետի և կաթողիկոսի հարաբերությունների մասին: Այդ մասին կարծիք է հայտնում Մաղաքիա Օրմանյանը. վերջինս գտնում է, որ ո՛չ Ներսես Շնորհալին է միջամտել հայոց իշխանապետի գործերին և ո՛չ էլ Մլէհ Ռուբինյանը նրա եկեղեցական գործերին³:

Ներսես Շնորհալու վախճանից հետո առաջ եկավ Ամենայն Հայոց կաթողիկոսի ընտրության խնդիրը և այդ մասին մեզ որոշակի տեղեկություններ են հայտնում միջնադարյան հայ և օտարազգի պատմիչները, որոնց աշխատություններում, սակայն, առկա են որոշ անճշտություններ և

¹ Կաթողիկ աստվածաբան Կղեմես Գալանոսի վկայությամբ՝ Ներսես Շնորհալին բոլորից բարձր մեծահոշակ բանաստեղծն էր, որը տաղաչափական արվեստում այնքան հմտացավ, որ արժանի է համարվել լավագույնը ոչ միայն հայերի, այլև հույների և լատինների շրջանում: Տե՛ս **Կղեմես Գալանոս**, Միաբանութիւն Հայոց Սուրբ եկեղեցոյն ընդ մեծի Սուրբ եկեղեցոյն Հռովմայ, հ. 1, Հռոմ, 1650, էջ 239:

² **Մաթևոսյան Կ.**, Հեթում պատմիչ Կոռիկոսցին և նրա ժամանակագրությունը, Երևան, 2011, էջ 48: Այդ մասին տե՛ս նաև **Բոգոյան Ա.**, Բյուզանդիայի արևելյան քաղաքականությունը և Կիլիկյան Հայաստանը ԺԲ դարի 30-70-ական թվականներին, Երևան, 1988, էջ 246, *նույնի՝* Հայ-բյուզանդական եկեղեցական բանակցությունների վավերագրերը (1165-1178), Երևան, 1995, էջ 137:

³ **Օրմանյան Մ.**, Ազգապատում, հ. Ա, Ս. Էջմիածին, 2001, սյուն 1660:

տարբերություններ: Սույն խնդրին առնչվող տեղեկություններ մեզ հայտնում են միջնադարյան պատմիչներ Միքայել Ասորին, Սմբատ Սպարապետը, Վարդան Արևելցին և մի շարք այլ հեղինակներ: Բացի այդ, նշյալ ժամանակաշրջանի պատմական անցուդարձերի մասին որոշ տեղեկություններ կան նաև ժամանակակից պատմագիտական գրականության մեջ: Հավելենք նաև, որ թեև Ամենայն հայոց կաթողիկոսարանը Հռոմկլայում էր գտնվում, սակայն այն Կիլիկիայի հայոց իշխանապետության կազմում չէր և կաթողիկոսարանի տարածքը ենթարկվում էր Հալեպի աթաբեկությանը: Թեև հանուն արդարության հարկ է նշել, որ նրա տիրակալները որևէ խոչընդոտներ չէին ստեղծում Ամենայն հայոց կաթողիկոսության գործունեության համար, սակայն իրավիճակը էականորեն փոխվեց 1173 թ. Ներսես Շնորհալու մահից հետո, երբ առաջ եկավ նոր կաթողիկոսի ընտրության խնդիրը:

Ըստ Հ. Միրզոյանի՝ Ներսես Շնորհալու կառավարման վերջին երեք տարիներին, հաշվի առնելով իր ծերունական հասակն ու առողջական տկար վիճակը, նա իր եղբոր որդուն՝ Գրիգոր Դ Տղային, նշանակել էր տեղապահ կամ փոխանորդ¹: Նա նրան օժտել էր ազատ գործելու լայն իրավունքներով, որոշակի պայմանավորվածություն էր ձեռք բերվել, որ հենց նա պետք է իրեն փոխարիներ, որի մասին վկայություններ կան միջնադարյան պատմիչների երկերում: Ցավոք, դեպքերն այլ ճանապարհով ընթացան:

Նախ տեսնենք, թե ինչ են այդ մասին նշում պատմիչները:

Այսպես, ըստ Սմբատ Սպարապետի տեղեկությունների՝ 1173 թ. Ներսես Շնորհալու կտակի համաձայն, կաթողիկոսական աթոռի որևէ պայքար չի եղել, այլ պարզապես արձանագրվում է, որ նրա մահից հետո եպիսկոպոսները և հոծ բազմությունը հայոց կաթողիկոսական աթոռնին բազմեցրել են Գրիգոր Դ Տղային. *«Եւ գրէր ի կտակն իւր և պատուէր տայր նստուցանել յաթոռ նորա գորդի եղբօրն իւր երիցագունի Վասլի զարքեպիսկոպոսն տէր Գրիգոր, մականունն Տղայ...»*²: Շարունակելով իր միտքը Սմբատ Սպարապետը նշում է, որ Գրիգոր Դ Տղան շատ խելացի անձնավորություն էր, հիմնալի հռետոր, շատ լավ տիրապետում էր Հին և Նոր կտակարաններին³: Ինչպես նկատում ենք, հայոց սպարապետը բավականին քիչ տեղեկություններ է հաղորդում Ամենայն հայոց կաթողիկոսի ընտրության վերաբերյալ, որը հնարավորություն չի ընձեռում մեզ հետաքրքրող

¹ **Միրզոյան Հ.**, Նորայայտ փաստեր Գրիգոր Տղայի կեանքի եւ գործունեության մասին // «Բանբեր Երևանի համալսարանի», 1996, թիվ 3, էջ 84: Գրիգոր Դ Տղայի և Գրիգոր Ապիրատի միջև մղված պայքարի մասին տե՛ս նաև՝ **Հովհաննիսյան Ա.**, Մեծ իշխան Մլեհի եկեղեցական քաղաքականության շուրջ // «Բազմավեպ», 2013, թիվ 3-4, էջ 201-211:

² **Սմբատ Սպարապետ**, Տարեգիրք, Վենետիկ, 1956, էջ 191:

³ Նույն տեղում:

խնդրի պարզաբանման համար կամ նա տեղյակ է եղել որոշ դեպքերի մանրամասնություններին, սակայն չի ցանկացել դրանք ներկայացնել:

Նշված իրադարձության վերաբերյալ առավել շատ տեղեկություններ է հաղորդում միջնադարյան ճանաչված պատմիչ Միքայել Ասորին: Նրա վկայությամբ՝ հայոց կաթողիկոս Ներսես Շնորհալու մահվան պահին նոր կաթողիկոսի ամենահավանական թեկնածու Գրիգոր Դ Տղան Հռոմկլայի հայրապետանոցում չէր, քանզի Ներսես հայրապետի հանձնարարությամբ մեկնել էր Կիլիկիա՝ հաշտեցնելու միմյանց դեմ պատերազմող Ռուբինյան և Հեթումյան իշխաններին, որից բնականաբար հայոց պետությունը շատ տուժում էր¹: Եվ ահա, ըստ Միքայել Ասորիի՝ Ներսես Շնորհալին մահվան մահճում կաթողիկոսական մատանին հանձնում է Գրիգոր Ապիրատին², ով ևս Պահլավունիների տոհմից էր և իր մյուս եղբոր՝ Շահանի որդին էր: Բնականաբար, նա նույնպես կարող էր զբաղեցնել Ամենայն հայոց հայրապետի պաշտոնը: Նմանատիպ տեղեկություններ կան նաև այլ հեղինակների մոտ: Կարո՞ղ ենք արդյոք վստահել Միքայել Ասորու տեղեկություններին:

Կարծում ենք, որ Միքայել Ասորին բավական ստուգապատում հեղինակ է և հետագա դեպքերը ցույց տվեցին, որ նրա տեղեկությունները ճշմարիտ են: Այն, որ կաթողիկոսական պաշտոնի համար բավականին լուրջ պայքար է ընթացել, որոշակի տեղեկություններ կան նաև հայկական այլ սկզբնաղբյուրներում: Մասնավորապես, այդ մասին են վկայում Վարդան Արևելցին, ում համոզմամբ՝ Գրիգոր Դ Տղան հայոց կաթողիկոսական աթոռին է բազմել Հալեպի աթաբեկ Նուր ադ-Դինի միջամտության արդյունքում, ինչպես նաև Սամվել Անեցու երկը շարունակողներից մեկը, ով ևս հաստատում է, որ Գրիգոր Դ Տղան հայոց կաթողիկոսական աթոռին է բազմել Սլեհ իշխանապետի միջնորդությամբ և Նուր ադ-Դինի հրամանով. *«Եկն էրէց եղբար որդի վայելչագեղն Գրիգորիս եւ ի ձեռն Սլեհա իշխանին, հրամանաւ եւ ուժով Նորադին ամիրային եհան զնա ել նստաւ ինքն»*³:

Փաստորեն, ըստ միջնադարյան պատմիչների վկայության՝ հայոց կաթողիկոսի ընտրության հարցում առաջին անգամ իր միջամտությունն է ցուցաբերել Հալեպի աթաբեկը՝ Նուր ադ-Դինը, որը հավանաբար կապված էր հայոց իշխանապետի հետ, քանզի հայտնի փաստ է, որ Սլեհ Ռուբինյանը և Հալեպի աթաբեկ Նուր-ադ-Դինը դաշնակիցներ էին:

¹ Օրմանյան Մ., նշվ. աշխ., պոն 1693:

² Միքայել Ասորի, Ժամանակագրություն հայոց, Երուսաղեմ, 1870, էջ 472:

³ Սամվել Անեցի և Շարունակողներ, Ադամից մինչև 1776 թվականը, աշխատասիրությամբ Կ. Մաթևոսյանի, Երևան, 2014, էջ 231:

Գրիգոր Դ Տղայի բացակայության պայմաններում կաթողիկոսի գործառույթներն անցնում էին Գրիգոր Ապիրատին, թեև դրանով, իհարկե, չի ավարտվում հայոց կաթողիկոսի ընտրության հարցը: Հայտնի է, որ երբ Գրիգոր Դ Տղան վերադառնում է Կիլիկիայից, Հռոմկլայում նրան չեն թույլատրում ներս մտնել Բերդաքաղաք: Դա առաջ է բերում վերջինիս դժգոհությունը, և ո՞ւմ պետք է նա դիմեր, եթե ոչ հայոց մեծ իշխանապետ Մլեհ Ռուբինյանին՝ իր իրավունքները վերականգնելու համար, քանզի մի կողմից վերջինս Կիլիկիայի իշխանապետն էր, իսկ մյուս կողմից՝ իր քրոջ ամուսինը: Եվ ընդհանրապես, դժվար է պատկերացնել, որ XII դարի 70-ական թվականների առաջին կեսերին հնարավոր էր առանց Մլեհ Ռուբինյանի լուծել հայությանը հուզող որևէ կարևոր հարց: Թեև հետաքրքիրն այն հանգամանքն է, որ 1173 թ. Մլեհ Ռուբինյանը, գտնվելով իր իշխանության փառքի գագաթնակետին, անմիջապես ռազմական գործողությունների չդիմեց, այլ նախ գնաց Հալեպ՝ աթաբեկ Նուր ադ-Դինի մոտ, վերջինիս հետ համաձայնեցրեց իր գործողությունները և նոր անցավ գործնական քայլերի: Այդ մասին Միքայել Ասորին նշում է. *«Եւ յորժամ լուաւ զայն աւագն. եկն ի կլայն կաթողիկոսութեան, և ոչ թողին ըզնա ի բերդն. և նա զնաց դարձաւ առ փեսայն իւր առ պարոն Մլեհն. և Մլեհն էառ զնա և տարաւ առ Նորադինն, և նորին օգնութեամբ՝ եմոյծ զգա ի Հռոմկլայն. և նստաւ յաթոռ հայրապետութեան հորեղբորն՝ Գրիգոր անուն...»*¹: Թեև պատմիչը նշում է, որ Մլեհ Ռուբինյանը Նուր ադ-Դինի օգնությամբ է իրականացրել Հռոմկլայի գրավումը և այդ պաշտոնը հանձնել Գրիգոր Դ Տղային, սակայն կարծում ենք, որ Հալեպի տիրակալը միայն հավանություն է տվել հայոց իշխանապետի քայլերին և չի մասնակցել այդ արշավանքին, քանզի 1173 թ. Մլեհ Ռուբինյանը գտնվում էր իր փառքի գագաթնակետին և իր սեփական ուժերով կարող էր լուծել այդ խնդիրը:

Կարծում ենք, հայոց իշխանապետի քաղաքականությունը խարսխվում էր այն գործոնի վրա, որ թեև տվյալ ժամանակաշրջանում նա հզոր միապետ էր և Նուր ադ-Դինի դաշնակիցը, սակայն Հռոմկլայի կաթողիկոսաբանի տարածքը ենթարկվում էր Հալեպի աթաբեկությանը: Ամենայն հավանականությամբ, Մլեհ Ռուբինյանը հենց այդ պատճառով է որոշել համաձայնեցնել իր գործողությունները Հալեպի աթաբեկի հետ և նոր միայն անցել գործնական քայլերի: Այդ մասին է վկայում նաև Վարդան Արևելցին, ով ևս փստում է, որ Գրիգոր Դ Տղան կաթողիկոսական աթոռին է բազմել Հալեպի տիրակալ Նուր ադ-Դինի միջամտությամբ և համաձայնությամբ. *«Առնու զքօղն Գրիգոր եղբորորդի իւր ձեռնտութեամբ Նորադ-*

¹ Նույն տեղում:

նին»¹: Այս մասին մի տեսակետ է հայտնում նաև ժամանակակից հետազոտողներից Վ. Վարդանյանը. կաթողիկոսական գահանիստ Հռոմկլան Նուր ադ-Դինի ամիրայության սահմաններում էր, ուստի հնարավոր է, որ Գրիգոր Դ-ի և ամիրայի միջև առկա էր որոշակի մերձակցություն, առանց որի հնարավոր չէր վերջինիս կողմից Գրիգոր Դ-ին սատարելը²:

Ի վերջո, Կիլիկիայի իշխանապետ Մլեհ Ռուբինյանը հսկայական գորքերով շարժվում է Հռոմկլայի բերդաքաղաքի ուղղությամբ, գրավում ամրոցը, գահընկեց անում Գրիգոր Ապիրատին և կաթողիկոսական աթոռին բազմեցնում Գրիգոր Դ Տղային³, ով պատմության մեջ հայտնի է որպես Գրիգոր Դ Տղա կաթողիկոս անունով (1173-1193): Սա Հռոմկլայի կաթողիկոսաբանում առաջին դեպքն էր, երբ Ամենայն հայոց կաթողիկոսի պաշտոնին բազմում էին ռազմական ուժի միջոցով: Նշենք նաև, որ նշյալ իրադարձության մասին որոշակի տեսակետներ կան նաև ժամանակակից գիտական գրականության մեջ:

Այսպես՝ 1173 թ. կաթողիկոսության ընտրությանն անդրադառնում է XVIII դարի ականավոր պատմաբան Միքայել Զամչյանը: Նա նշում է, որ որևէ պայքար չի ընթացել և բավարարվում է նշելով, որ Գրիգոր Դ Տղան առանց միջամտության բազմել է հայոց հայրապետական աթոռին⁴: Նշենք, որ այս տեսակետը միակը չէ, նմանատիպ կարծիք է հայտնում նաև Մ. Օրմանյանը: Նրա համոզմամբ՝ կաթողիկոսական աթոռի համար ոչ մի պայքար տեղի չի ունեցել, այլ պարզապես Գրիգոր Ապիրատը ժամանակավորապես վարել է Ամենայն հայոց կաթողիկոսի գործառնությունները մինչև Գրիգոր Դ Տղայի վերադարձը⁵: Դժվար է համաձայնվել նշյալ հետազոտողների առաջադրած այս տեսակետի հետ, քանզի եթե իրականում Գրիգոր Ապիրատը ժամանակավորապես է իրականացրել հայոց կաթողիկոսի գործառնությունները, ապա ինչո՞ւ չպետք է թույլատրեին Գրիգոր Դ Տղային մտնել Հռոմկլայի բերդաքաղաք, և ինչո՞ւ պետք է Մլեհ Ռուբինյանը Նուր ադ-Դինի աջակցությամբ կիրառեր ռազմական ուժ:

Ժամանակակից հետազոտողներից մեզ հետ համամիտ է Ա. Հովհաննիսյանը, ով բավական խորությամբ հետազոտելով Կիլիկիայի հայկական պետության քաղաքական և եկեղեցական մի շարք անցուղարձեռի պատմությունը՝ այն համոզմունքն է հայտնում, որ իրոք 1173 թ. կաթո-

¹ Վարդան Արևելցի, Տիեզերական պատմություն, Վենետիկ, 1862, էջ 132:

² Վարդանյան Վ., Պաշտոնական հայոց պետականության և հոգևոր անաղարտության պահպաններ, Երևան, 2008, էջ 156:

³ Գրիգոր Դ. Տղան նաև Կիլիկիայի հայոց իշխանապետ Մլեհ Ռուբինյանի տիկնոջ եղբայրն էր:

⁴ Զամչյան Մ., Հայոց պատմություն, սկզբից մինչև 1784 թվականը, Երևան, 1984, էջ 111:

⁵ Օրմանյան Մ., նշվ. աշխ., պոն 1693-1694:

դիկոս Ներսես Շնորհալու մահից հետո Ամենայն հայոց կաթողիկոսի պաշտոնի համար բավական լուրջ և անզիջում պայքար է ծավալվել Պահլավունիների գերդաստանի երկու նշանավոր ներկայացուցիչների միջև¹, և այդ խնդիրը կարգավորվել է միայն Կիլիկիայի հայոց իշխանապետ Մլեհ Ռուբինյանի միջամտությունից հետո: Ա. Հովհաննիսյանի տեսակետը պաշտպանում է նաև Վ. Տեր-Ղևոնդյանը²:

Ի վերջո, հարկ է փաստել, որ 1173 թ. թե՛ Հալեպի աթաբեկությունը և թե՛ Կիլիկիայի հայկական պետությունը ակտիվ դերակատարում են ունեցել Հռոմկլայում ընթացող Ամենայն հայոց կաթողիկոսի ընտրության հարցում, և հենց այդ միջամտության արդյունքում է Գրիգոր Դ Տղան բազմել կաթողիկոսական աթոռին:

2. ԳՐԻԳՈՐ Դ ՏՂԱՆ ՀԱՅՈՑ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ

Գրիգոր Դ Տղա կաթողիկոսի մասին բարձր գնահատականներ են տալիս ժամանակակից մի շարք հետազոտողներ, որոնց կարծիքով այս ընտրությունը բավական արդարացի էր և ճշգրիտ: Դրան է վկայում Հ. Միրզոյանը, ով ակնածանքով է վերաբերվել հայոց նորընծա հայրապետին: Նա գտնում է, որ Գրիգոր Դ Տղան այն սակավաթիվ միջնադարյան գործիչներից է, որոնց համբավը իրենց կենդանության օրոք դուրս է եկել տեղական շրջանակներից և ձեռք բերել միջազգային ճանաչում³: Նրա պնդմամբ՝ Կիլիկիայի հայոց իշխանապետը աջակցել է ժամանակի լավագույն և արժանի հոգևորականներից մեկին, որի հետ իհարկե դժվար է չհամաձայնվել, քանզի Գրիգոր Դ Տղան մինչ կաթողիկոս դառնալը արդեն ճանաչված գիտնական և հոգևորական էր և կաթողիկոս ընտրվելուց հետո աչքի է ընկել տարբեր բնագավառներում, վարել է հայանապաստ քաղաքականություն և իր արժանի տեղն է զբաղեցնում Ամենայն հայոց հայրապետների շարքում:

Այստեղ ծագում է մեկ հարց ևս. արդյո՞ք Մլեհ Ռուբինյանը իրավունք է ունեցել միջամտելու Ամենայն հայոց կաթողիկոսի ընտրություններին, քանզի հայտնի փաստ է, որ Ամենայն հայոց կաթողիկոսի ընտրությունը իրականացվում է եպիսկոպոսների և աշխարհականների կողմից: Բացի այդ, Գրիգոր Ապիրատը չէր ստացել նաև հայ իշխանների և Մլեհ Ռուբինյանի համաձայնությունը, ինչի պատճառով իր դեմ դուրս ե-

¹ Հովհաննիսյան Ա., Հայոց եկեղեցին կիլիկյան շրջանում, Երևան, 2018, էջ 61-64:

² Տեր-Ղևոնդյան Վ., Կիլիկյան Հայաստանը և Մերձավոր Արևելքի արաբական պետությունները 1145-1226 թվականներին, Երևան, 1994, էջ 68:

³ Միրզոյան Հ., նշվ. աշխ., էջ 77:

կավ հայոց իշխանապետը: Մյուս կողմից միջնադարյան սկզբնաղբյուրներում չի պահպանվել որևէ տեղեկություն առ այն, որ Ներսես Շնորհալու մահից հետո եղել է հայ բարձրաստիճան հոգևորականների և աշխարհականների ժողով, հետևաբար՝ Գրիգոր Ապիրատը իրավունք չունեի արգելել կաթողիկոսի գլխավոր թեկնածուներից մեկին մտնել Հռոմկլայի կաթողիկոսարանի շենքը, ընդ որում՝ մի անձնավորության, ով վերջին տարիներին վարում էր հայոց կաթողիկոսարանի գրեթե բոլոր կարևոր գործերը: Բացի այդ, եթե հետազոտենք Հռոմկլայի և Սսի կաթողիկոսարանների պատմությունը, ապա հստակ երևում է, որ Կիլիկիայի հայոց պետությունը գրեթե միշտ միջամտել է Ամենայն հայոց կաթողիկոսի համար մղվող պայքարին և փորձել այդ կարևոր ու պատասխանատու պաշտոնին բազմեցնել այնպիսի հոգևորականի, որի աթոռակալման ժամանակաշրջանում խնդիրներ չծագեին պետության և եկեղեցու հարաբերություններում: Իրենց հերթին թե՛ հայոց կաթողիկոսները և թե՛ եպիսկոպոսները գրեթե միշտ կարևոր դեր են կատարել Կիլիկիայի պետական-քաղաքական համակարգում և բացի հոգևոր ոլորտի գործունեությունից՝ վարել նաև մի շարք աշխարհիկ պաշտոններ ևս:

Թեև Մլեհ իշխանապետի միջամտությամբ Գրիգոր Ապիրատը հեռացվեց հայրապետական պաշտոնից, սակայն, ըստ Վարդան Արևելցու՝ որոշեցին նրան չնեղացնել և նշանակեցին Կիլիկիայի Լամբրոնի և Կեսարիայի, ինչպես նաև Անտիոքի թեմերի առաջնորդի պաշտոնում. «*Եւ միւս եղբօրորդին Գրիգորէս, որ և Ապիրատ կոչէր, չոգաւ ի Լամբրօնն և խնամէր զՏարսօնի վիճակն*»¹: Այլ կերպ ասած՝ հաշվի առնելով նրա ունակությունները, ինչպես նաև այն հանգամանքը, որ վերջինս ևս Պահլավունիների գերդաստանի ներկայացուցիչն է և եպիսկոպոս, նրան մասնակից դարձրին հոգևոր իշխանության կառավարմանը: Ըստ Միքայել Ասորու՝ միայն իր միջամտության շնորհիվ է Գրիգոր Ապիրատը նշանակվել այդ պատասխանատու պաշտոնին²:

Այս բանակցային գործընթացի մասին որոշակի տեսակետներ են առկա նաև մասնագիտական գրականության մեջ: Մասնավորապես, Դևոնդ Ալիշանը մի տեսակետ է հայտնում, ըստ որի՝ հայոց իշխանապետ Մլեհը խոստացավ Գրիգոր Ապիրատին, որ Գրիգոր Դ Տղայից հետո ինքն է լինելու Ամենայն հայոց կաթողիկոսը³, թեև հեղինակը ցույց չի տալիս աղբյուրը, սակայն կարելի է համաձայնվել հայ մեծանուն հայագետի առաջ քաշած տեսակետի հետ, քանզի հայոց իշխանապետը փորձել է նման

¹ Վարդան Արևելցի, էջ 132:

² Միքայել Ասորի, Ժամանակագրություն հայոց, Երուսաղեմ, 1871, էջ 471-472:

³ Ալիշան Դ., Սիսուան, Վենետիկ, 1885, էջ 57:

քայլով բարիորացիական հարաբերություններ պահպանել նաև Գրիգոր Ապիրատի հետ: Իհարկե Գրիգոր Դ Տղայի մահից հետո Գրիգոր Ապիրատը չդարձավ հայոց հայրապետ, բայց այնուամենայնիվ XII դարի 90-ական թվականներին, իսկ ավելի կոնկրետ՝ 1194 թ., կաթողիկոս Գրիգոր Քարավեժի մահից հետո բազմեց Ամենայն հայոց կաթողիկոսի աթոռին և 1198 թ. անձամբ օժեց Լևոն Մեծագործին՝ դառնալով Պահլավունիների նշանավոր գերդաստանի վերջին կաթողիկոսը:

ԵԶՐԱԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆ

Հոդվածը նվիրված է XII դարի երկրորդ կեսի հայ առաքելական եկեղեցու պատմության ամենակարևոր խնդիրներից մեկի՝ 1173 թ. Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի ընտրության հարցին: Միջնադարյան սկզբնաղբյուրների և ժամանակակից պատմագիտության հիման վրա ներկայացրել ենք այն բոլոր կարևոր իրադարձությունները, որոնք առնչվում են Ներսես Շնորհալու մահից հետո տեղի ունեցած կաթողիկոսական ընտրությանը: 1173 թ. կաթողիկոսական աթոռի համար բավականին լուրջ պայքար է մղվել Պահլավունիների նշանավոր գերդաստանի երկու ականավոր հոգևորականների՝ Գրիգոր Դ Տղայի և Գրիգոր Ապիրատի միջև: Այս պայքարում մեծ դեր են ունեցել Կիլիկիայի հայոց իշխանապետ Մլեհ Ռուբինյանը, ինչպես նաև Հալեպի տիրակալ Նուր ադ-Դինը: Կիլիկիայի աշխարհիկ իշխանությունը իրավունք է ունեցել միջամտելու Հռոմկլայի կաթողիկոսական աթոռի համար մղվող պայքարին և մասնակցել է մեր ժողովրդի կյանքում մեծ դեր կատարող հոգևոր իշխանության գահակալի ընտրություններին: Այնուհանդերձ, հայոց իշխանապետի կամքով կաթողիկոսության թեկնածու Գրիգոր Ապիրատին ևս պաշտոն է տրվել, որպեսզի նա ևս կարողանա իր ծառայությունները մատուցել Հայ առաքելական եկեղեցուն:

Нелли Жамкочян, Один эпизод из истории выборов армянского католикоса 1173 года - Исследование посвящено одной из важнейших проблем истории Армянской Апостольской Церкви второй половины XII века – вопросу об избрании Католикоса Всех Армян 1173 г. На основе средневековых источников и современной исторической науки предпринята попытка представить основные важные события выборов католикоса, проведенные после смерти Нерсеса Шнорали. В 1173 г. развернулся довольно серьезный спор между двумя священнослужителями известного княжеского рода Пахлавуни – Григором Тха и Григором Апиратом. Освещены роли ар-

мянского верховного князя Млеха Рубиняна и правителя Алеппо Нур ад Дина в этом конфликте. Рассмотрен также вопрос вмешательства светского правительства Киликии в борьбу за ромклайский католический престол. Органы государственного управления имели право на участие в выборах руководящего органа духовной власти, занимающей важное место в жизни нашего народа. И, наконец, мы показали, что по воле армянского верховного князя кандидат в католикосы Григор Апират также получил определенную должность, чтобы иметь возможность служить Армянской Апостольской церкви.

Nelly Zhamkochyan, A Fragment From the History of the Election of the Armenian Catholicos in 1173 - This study is about one of the most important problems in the history of the Armenian Apostolic Church in the second half of the 12th century, the issue of the election of the Catholicos of All Armenians in 1173. Based on medieval sources and modern historical studies, the article presents the main important events of the election of the Armenian Catholicos held after the death of Nerses Shnorhali. In 1173, a rather serious dispute unfolded between two clergy of the famous princely family of Pahlavuni, Grigor Tkha and Grigor Apirat. The study presents also the roles of the Armenian Grand Prince Mleh Rubinyan and the ruler of Aleppo Nur ad Din in this conflict. The question of the intervention of the secular government of Cilicia in the struggle for the Rumkale Catholicosate throne is also considered. We concluded that the organs of state administration had the right to participate in the elections of the leading body of spiritual authority, which occupied an important place in the life of our people. And finally the study outlines that by the will of the Armenian supreme prince, the candidate for Catholicos Grigor Apirat also received a certain position in order to serve the Armenian Apostolic Church.

Ուղարկվել է խմբագրություն 13.11.2022թ.

Գրախոսվել է 15.11.2022թ.

Ստորագրվել է տպագրության 20.11.2022թ.

РОССИЯ И УРЕГУЛИРОВАНИЕ НАГОРНО-КАРАБАХСКОГО КОНФЛИКТА

МИСАК ТИГРАНЯН

Ключевые слова - урегулирование, стратегическое партнерство, автономные республики, нагорно-карабахского конфликта, договор, Кавказском регионе, миротворческий процесс.

ВВЕДЕНИЕ

Составной характеристикой армяно-российских отношений на современном этапе является историческая вовлеченность России в развитие региональных процессов, и в особенности в процессы разрешения этнополитических конфликтов на Кавказе. Причем наиболее ярко это проявляется в отношении нагорно-карабахской проблемы, обладающей собственным генезисом, внутренней логикой развития, длительной историей и еще более давней предысторией.

РОССИЯ И УРЕГУЛИРОВАНИЕ НАГОРНО-КАРАБАХСКОГО КОНФЛИКТА

Следует признать, что этапные моменты в развитии национально-освободительного движения армян Нагорного Карабаха неразрывно связаны с процессами политического и исторического развития самой России.¹ Среди них такие ключевые события в истории армянского народа, как присоединение Карабаха и других частей Восточной Армении к России в соответствии с Гюлистанским договором 1813 г. и Туркманчайским договором 1828 года.

Как пишет российский исследователь Г.Кадымов, "...генезис нагорно-карабахского конфликта зиждется в национальной политике большевиков, руководствовавшихся решением не столько сложных национальных проблем, сколько экспортом пролетарских революций в другие страны, в

¹ См.: **Дадаян Д.** Национально-освободительное движение армян Нагорного Карабаха и Россия // Посев. -2005. №1. С.22-24; Сейранян П.А. Карабах и Россия. Страницы истории. – М, 1997.

частности в государства среднего Востока, Турцию и Иран".¹

И все-таки, генезис нагорно-карабахского конфликта следует искать не в юридически неправомерном решении Кавказского бюро Центрального Комитета партии большевиков (Кавбюро ЦК РКП(б)) от 5 июля 1921 года, согласно которому Нагорный Карабах был включен в состав новообразованной Азербайджанской ССР, с предоставлением ему "широкой автономии с областным центром в г.Шуши"², притом, что за день до этого, 4 июля 1921 года, на вечернем заседании пленума Кавбюро ЦК РКП(б) было принято решение "включить Нагорный Карабах в состав ССР Армении"³, а в событиях, предшествовавших советизации Закавказья.

Именно 1918 год, т.е. после распада Российской империи, стал точкой отсчета нагорно-карабахского конфликта, когда в процессе формирования на Кавказе государств, Нагорный Карабах в 1918-20 годы превратился в арену жестокой войны между восстановившей свою независимость Республикой Армения и новосозданной Азербайджанской Демократической Республикой, которая, реализуя тогда в первую очередь аннексионистские планы Турции, предъявила территориальные претензии на значительные части территории Южного Кавказа, населенные армянами, и прежде всего на армянский Нагорный Карабах⁴. Таким образом, генезис нагорно-карабахского конфликта состоит в экспансионистской политике руководства Азербайджана. Формой реализации претензий Азербайджана и стало образование Нагорно-Карабахской автономной области (НКАО) в составе Азербайджанской ССР. Историческая и политическая абсурдность этого решения, как нельзя более емко, выражена в одном из тезисов бывшего президента Армении Р.Кочаряна, озвученного им во время выступления в Дипломатической академии МИД России в январе 2001 г.: "В свое время Карабах добровольно вошел в состав Российской империи не для того, чтобы позже оказаться в составе Азербайджана"⁵. Иначе говоря, народ

¹ **Кадымов Г. Г.** Россия и урегулирование конфликтов в СНГ / Внешняя политика современной России. Сборник статей. – М., ДА МИД России, 2000. С.41.

² См.: Протокол заседания пленума Кавбюро ЦК РКП(б) от 5 июля 1921 года / Легитимность Нагорно-Карабахской Республики в материалах и документах. – Ереван, 1995. С.23-24.

³ См.: Протокол заседания пленума Кавбюро ЦК РКП(б) от 4 июля 1921 года / Легитимность Нагорно-Карабахской Республики в материалах и документах. – Ереван, 1995. С.22-23.

⁴ См.: Записка народного комиссара иностранных дел РСФСР Г.В.Чичерина В.И. Ленину, 29 июня 1920г. / Нагорный Карабах в 1918-1923 гг. Сборник материалов и документов. – Ереван, 1992. С.515-518.

⁵ См.: Выступление Президента Республики Армения Р.Кочаряна в Дипломатической академии МИД России // Республика Армения. -2001. 17 января. С.5.

Нагорного Карабаха, добившись в начале XIX века присоединения к России, в первую очередь из-за стремления обезопасить себя от турецкой угрозы, спустя столетие, после распада Российской империи, вновь оказавшись в центре экспансионистских устремлений Турции и мусаватистского Азербайджана, был передан Азербайджанской ССР, лидеры которой успели умело и быстро заменить свои мусаватистские "погоны" на большевистские.

Ослабленная в результате Геноцида и многолетними изнурительными войнами с Турцией в борьбе за право своего существования, Армения была не в состоянии обеспечить целостность своих исконных территорий, вследствие чего не только Нагорный Карабах, но и Нахичеван, Карская область, не говоря уже о других армянских землях, по воле большевиков и под нажимом Турции остались за пределами Советской Армении.

"Мое мнение таково, – писал Иосиф Сталин в телеграмме Г. К. Орджоникидзе 8 июля 1920 г., – что нельзя без конца лавировать между сторонами, нужно поддержать одну из сторон определенно, в данном случае, конечно, Азербайджан с Турцией. Я говорил с Лениным, он не возражает"¹. Почему "определено"? Почему "конечно"? Потому что таково было на тот момент соотношение сил в Кавказском регионе. Создание здесь советских республик и их последующее присоединение к СССР было бы невозможно вопреки Турции и в ущерб промусульманским силам. "Большевик" Сталин делал в данном случае то же самое, что и далекий от большевизма командующий британскими силами в Закавказье генерал-майор У.Томсон, активно пытавшийся в 1919г., в том числе посредством открытых угроз, заставить армян Карабаха принять власть Азербайджана.

Впрочем, принцип "автономизации", взятый на вооружение российскими большевиками как средство решения национальных проблем получил универсальное применение. Этот подход обусловил создание в рамках – в начале РСФСР, а затем и СССР – положения, когда взамен подлинного равноправия разных народов в конституционном порядке было закреплено фактическое неравноправие. Подразделение тех или иных территорий на союзные, автономные республики, автономные области и округа, по сути производилось во многом произвольно – без учета конкретных историко-правовых предпосылок. Это признал, в частности, президент Российской Федерации Владимир Путин, заявивший, что проблемы, существующие сегодня на Кавказе, "... мы получили в наследство от империи. Это болез-

¹См.: Телеграмма Сталина Г. К. Орджоникидзе. №345, 8 июля 1920г. / Нагорный Карабах в 1918-1923 гг. Сборник документов и материалов / Отв ред. В.А.Микаелян. – Ереван, 1992. С.524.

ни, которые были загнаны внутрь прессом империи"¹.

Справедливости ради необходимо заметить, что в руководстве Советской России были политики, пытавшиеся осуществить государственное размежевание в пределах бывшей Российской империи на основе принципов соответствия государственных границ географическим пределам преобладания тех или иных этносов. Эту линию проводил, в частности, народный комиссар по иностранным делам Г.В.Чичерин. В подписанной им инструкции Реввоенсовету Кавказского фронта от 4 июля 1920г. российскому военному командованию вменялось в обязанность "объяснять широким массам местного населения спорных территорий", что "...русские войска занимают эти территории с целью предотвращения межнациональной розни, что занятие этих местностей является временным, впредь до разрешения вопроса о принадлежности занимаемых территорий к той или другой республике, и что эти территориальные конфликты будут разрешены Смешанной комиссией под председательством представителя России, причем, Смешанная комиссия будет руководствоваться этнографическим составом населения и его волей" ².

Линия Г.В.Чичерина соответствовала идеалам национальной и социальной справедливости, о которых много говорилось в трудах основоположников научного марксизма. Но ей противостояла имперская политика Сталина, в которой главным критерием государственно-административного размежевания было не соответствие историческим и этническим реалиям, а использование принципа "разделяй и властвуй", с целью создания механизмов воздействия на союзные республики и обеспечения таким образом стабильности в рамках единого многонационального образования СССР. Что касается Армении, то она, по мысли творцов национальной политики РКП, все равно "никуда не делась бы", находясь под постоянной угрозой геноцида со стороны соседней Турции.

О причинах, побудивших российских большевиков подарить Нагорный Карабах Азербайджану, уже достаточно написано, и, наверное, не имело бы смысла вновь обращаться в этой теме, если бы не одно существенное обстоятельство: большевистский подход к решению, а точнее к замораживанию межнациональных конфликтов, явился более чем востребованным и на современном этапе, в практике новейшей политики России по отношению к постсоветскому Закавказью. Так, например, стремясь при-

¹ Цит. по ст.: **Маркушин В.** Москва и Баку сделали важный шаг навстречу друг другу // Красная звезда. – 2001. 11 января.

² См.: **Чичерин Г. В.** Инструкция Реввоенсовету Кавказского фронта, 4 июля 1920 г.

влекать, а затем удержать Азербайджан в составе СНГ, попытаться противодействовать его явно выраженной прозападной внешнеполитической ориентации, руководство новой России шло на явные уступки Азербайджану как в процессах урегулирования конфликта, точнее, его разрешения по азербайджанскому сценарию, так и в других вопросах двусторонних отношений и развития региональных процессов, в частности, по проблеме статуса Каспийского моря, участия в разработке нефтяных месторождений, статуса Габалинской РЛС и др. В то же время Россия в своей политике по отношению к странам Закавказья во многом исходила из того, что, зажатая между Турцией и Азербайджаном, нестабильной Грузией и политически изолированным Ираном, Армения не имеет альтернативы для своей про-российской ориентации. С одной стороны, это свидетельствует о том, что идеи большевизма живы и посеяны в России, впрочем, последователей генерала Томсона¹ хватает и на Западе. С другой стороны, это вновь подтверждает мысль, что после распада СССР у новой России не было четко выверенной стратегии относительно Кавказского региона.

Новейший этап в развитии нагорно-карабахского конфликта, берущий начало после распада Советского Союза, неразрывно связан с активной вовлеченностью России в миротворческий процесс по урегулированию конфликта. Примечательно, что первая посредническая инициатива по урегулированию конфликта принадлежит также России: в сентябре 1991 года президент России Б.Ельцин и президент Казахстана Н.Назарбаев посетили Степанакерт, после чего, под их патронажем в г.Железноводске (РФ) состоялись переговоры между представителями Нагорного Карабаха, Азербайджана и Армении². И в дальнейшем, Россия, как в рамках образованной Минской группы СБСЕ/ОБСЕ, так и самостоятельно, активно пыталась примирить противоборствующие стороны. Кульминацией этих усилий стало подписание сторонами конфликта в начале мая 1994 года при посредничестве России Бишкекского протокола, положившего начало процессам достижения договоренности о прекращении огня.

Другие международных акторы, вовлеченные в процессы урегулирования конфликта, в первую очередь, США и СБСЕ/ОБСЕ, исходившие из того, что сторона, вносящая решающий вклад в урегулирование, укрепляет

¹ Генерал Томсон 1918-1923 гг. Сборник материалов и документов / Отв ред. В.А.Микаелян. – Ереван, 1992. С.522-524.

² См., подробнее: **Балаян Т. К.** Посредничество президентов Б. Н. Ельцина и Казахстана Н. А.Назарбаева в урегулировании карабахского конфликта // "Актуальные проблемы международных отношений в начале XXI века". Материалы 5-ой научно-практической конференции молодых ученых, 18 апреля 2002г. – М., ДА МИД России, 2002. С.64-65.

тем самым свои геополитические позиции в регионе, достаточно ревностно отнеслись к успешному посредничеству России¹. Именно поэтому с конца 1994 года Россия перестала выполнять самостоятельную посредническую миссию и консолидировала свои усилия с СБСЕ как один сопредседателей Минской группы. Тем не менее, роль России в процессе урегулирования, даже в рамках МГ ОБСЕ, признается практически всеми сторонами конфликта как особая. Это подтвердил в одном из интервью и президент Армении Р.Кочарян: "Все – и мы, и думаю, другие сопредседатели – прекрасно понимают, что без России об урегулировании, о реальном урегулировании конфликта говорить не приходится, и чем конструктивнее, эффективнее и глубже Россия будет вовлечена в процесс урегулирования, тем больше шансов для достижения успеха"².

Данное видение роли России в урегулировании конфликта находит отражение и в заявлениях азербайджанского руководства. В частности, министр иностранных дел Азербайджана Эльмар Мамедъяров считает то, что несмотря на то, что за последнее десятилетие "мир изменился, но и сегодня Россия играет в урегулировании проблемы Нагорного Карабаха огромную, даже можно сказать ключевую роль"³.

Наконец, немаловажно, что на тех же позициях стоят и власти Нагорного Карабаха. Как подчеркивает президент НКР А.Гукасян, "... Россия может сделать очень многое и для Карабаха, и для урегулирования, и в плане оказания помощи народу НКР. Но с другой стороны, Россия – посредник, а посредник должен быть нейтрален. Но у России есть огромный потенциал. Россия несет историческую ответственность за все, что происходит на постсоветском пространстве. Был момент, когда даже в рамках МГ ОБСЕ Россия была наиболее активной стороной. Я думаю, что она должна всегда стремиться играть ключевую роль в урегулировании нагорно-карабахского конфликта. Нас очень много объединяет – и язык, и культура, и духовные ценности. Поэтому от России ожидания большие, чем она, возможно, в состоянии дать"⁴.

Таким образом, становится очевидным, что, несмотря на то, что окончательное урегулирование нагорно-карабахского конфликта еще не

¹ См., например: **Гаспарян А.** Динамика карабахского конфликта и роль Российской Федерации в его урегулировании // Центральная Азия и Кавказ. – 1999. №6.

² См.: интервью Президента Республики Армения Р.Кочаряна//Новое время. -2001. 12 сентября. С.2.

³ И А "Newsinfo". 2004. 17 августа.

⁴ Интервью Президента НКР А. Гукасяна // Ноев Ковчег. – 2003. №7. С.11.

проглядывается, ожидания непосредственно вовлеченных в конфликт сторон, в том что, Россия, имеющая многовековые связи с народами Закавказья и мощные рычаги воздействия на политические процессы в закавказских государствах, сделает решающий шаг в направлении урегулирования конфликта и надежда, что этот шаг будет созвучен их интересам, весьма широки.

Очевидно, так же и то, что политика России на закавказском направлении и, в частности, по урегулированию нагорно-карабахского конфликта будет строиться не исходя из ожиданий той или иной стороны, а в первую очередь исходя из собственных национальных интересов. Вопрос в том, насколько региональные интересы России, а точнее механизм, формы и методы реализации интересов России в данном регионе, будут отвечать объективным долгосрочным национальным интересам Российской Федерации. В данном случае, речь идет о соответствии с принципами, обозначенными в основополагающих документах внешней политики и обеспечения национальной безопасности Российской Федерации. В частности, в Концепции внешней политики РФ в качестве главных направлений внешнеполитического курса России выделяется "формирование пояса добрососедства по периметру российских границ, содействие устранению имеющихся и предотвращению возникновения потенциальных очагов напряженности и конфликтов в прилегающих к Российской Федерации регионах"¹. В постсоветской России никогда не было недостатка во мнениях относительно того, каким именно образом обеспечить российские интересы в регионе, сохранить и приумножить российское влияние в государствах Закавказья, и в целом, восстановить мир, стабильность и безопасность на Кавказе. Широкий диапазон таких подходов не мог не влиять и на функциональную составляющую российской политики в регионе. Это, в свою очередь, давало возможность исследователям, обозначать внешнеполитический курс России в регионе как отвечающий "только ее сиюминутным интересам, а не долгосрочным"².

Следует заметить, что история нагорно-карабахского конфликта полна примерами "сиюминутной" политики России. Взять хотя бы тот факт, что, стремясь вернуть у Азербайджана интерес к интеграционным процессам в СНГ, Россия в начале лета 1992 года передала Азербайджану

¹ См.: Концепция внешней политики Российской Федерации //Дипломатический вестник. – 2000.№8. С.3-11.

² **Корчинин И.** Прагматизм должен быть долгосрочным // Независимая газета. – 2000. 25 августа.

значительные вооружения и боевую технику, дислоцировавшейся в регионе, 4-ой армии Закавказского военного округа Вооруженный Сил СССР, причем сделано было это задолго до получения Арменией своей соответствующей доли из общесоюзных вооружений. Итогом стало начало крупнейшего наступления азербайджанских войск летом-осенью 1992 года, в ходе которого было оккупировано более половины территории Нагорного Карабаха. В конечном счете правительство Абульфаза Эльчибея так и не выразило никакого желания вступать в СНГ. Есть и другие примеры сиюминутной политики России, последствия которой самым негативным образом сказываются и на нынешнем переговорном процессе. Так, пытаясь не допустить выбора западного маршрута транспортировки каспийской нефти, Россия поддержала позицию Азербайджана по принципам урегулирования конфликта на Лиссабонской саммите ОБСЕ в декабре 1996 года, оставив Армению в абсолютном одиночестве. Спустя годы уже можно смело констатировать результаты такой политики: основной трубопровод как планировался провести в обход России, так он и прошел, а так называемые Лиссабонские принципы¹ загнали переговорный процесс в тупик.

На современном этапе миротворческого процесса российская сторона в целом следует определенной линии, обозначенной президентом России Владимиром Путиным: "Россия и дальше намерена наращивать свои усилия. Кроме того, что мы были и остаемся членами Минской группы и в рамках согласованных действий намерены координировать свои усилия со всеми вовлеченными в этот процесс сторонами, мы исходим из того, что у нас особые отношения и с Азербайджаном, и с Арменией. Мы готовы использовать эти особые отношения на благо всем странам региона. Вне всяких сомнений, эти особые отношения мы не будем использовать для какого-либо давления на договаривающиеся стороны. Мы исходим из того, что только Армения и только Азербайджан в состоянии договориться. А мы совместно с другими членами Минской группы можем быть посредниками и гарантами достигнутых договоренностей"². Данная позиция Москвы по-

¹ Заявление Действующего Председателя ОБСЕ на саммите в Лиссабоне о принципах урегулирования нагорно-карабахского конфликта состоит из трех положений: территориальная целостность Азербайджанской Республики и республики Армения; предоставление Нагорному Карабаху высокого статуса автономии в составе Азербайджана; гарантии безопасности для всего гражданского населения Нагорного Карабаха. (См.: Документы ОБСЕ. S(96) Journal. №2, 1996, 3 декабря. Добавление 1 к Приложению 2. Заявление действующего председателя ОБСЕ).

² См.: Пресс-конференция Президента Российской Федерации В.В.Путина по итогам заседания Совета Коллективной Безопасности//Дипломатический вестник.-2001. Июнь.

стоянно получала подтверждение во всех других заявлениях российского президента по проблеме нагорно-карабахского урегулирования.

Таким образом, можно констатировать, что позиция России на современном этапе миротворческого процесса основана на следующих положениях:

1. Несмотря на весомость своей роли в региональных процессах, Россия намерена действовать исключительно совместно с другими посредниками;

2. Решение конфликта должно быть найдено самими конфликтующими сторонами;

3. Россия готова вступить гарантом достигнутых соглашений. Очевидно, что данная позиция исходит из реальной оценки Россией своих возможностей в оказании эффективного посредничества в конфликте, где непосредственно вовлеченные в него стороны придерживаются диаметрально противоположных взглядов, при том, что имеет место значительное влияние третьих сил, имеющих собственные представления о путях разрешения конфликта. Одновременно данная позиция Москвы скорее всего исходит из критической оценки результатов "сиюминутной" политики России в закавказском регионе, и необходимости применения более взвешенного подхода к региональным процессам. Было бы также некорректно утверждать, что озвученная президентом РФ позиция России по проблеме означает дистанцирование от миротворческого процесса. Более того, в последнее время в рамках Минской группы ОБСЕ российская сторона представлена на уровне заместителя министра иностранных дел РФ, что свидетельствует о повышенном интересе Москвы к карабахской проблематике.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

В конечном итоге, если исходить из заявлений, интервью, публикаций российских дипломатов, тех кто был непосредственно вовлечен в переговорный процесс, то нельзя не заметить, что в сравнении с другими международными посредниками, российские наиболее полно представляют и суть конфликта и реальные пути его разрешения. Однако весь этот позитивный потенциал сам по себе мало что значит, если он не трансформируется в активное и эффективное посредничество, которое не стоит в ожидании перемен в армянском и азербайджанском обществах и не следует исключительно в фарватере американо-европейских инициатив.

Միսաք Տիգրանյան, Ռուսաստանը և Լեռնային Ղարաբաղի հակամարտության կարգավորումը - Հայ-ռուսական հարաբերությունների զարգացման ներկա վիճակն ու միտումները որոշող կարևորագույն գործոններից մեկը տարածաշրջանում խաղաղության և կայունության մթնոլորտ, տարածաշրջանային անվտանգության արդյունավետ համակարգ ստեղծելու երկու պետությունների օբյեկտիվ շահագրգռվածությունն է՝ ձևավորված բոլոր շահագրգիռ կողմերի շահերի համապարփակ դիտարկման և փոխշահավետ համագործակցության մեխանիզմի գործարկման հիման վրա: Տարածաշրջանային և արտատարածաշրջանային ուժերի այս հարցում հակասական մոտեցումներն էապես թուլացնում են ինչպես տարածաշրջանի ընդհանուր կայունությունը, այնպես էլ՝ առանձին երկրների անվտանգությունը: Այս առումով հայ-ռուսական ռազմավարական գործընկերությունն արտացոլում է ոչ միայն տարածաշրջանային գործընթացներից բխող սպառնալիքներին համարժեք պատասխան տալու ցանկությունը, այլև ընդհանրապես կարող է արդյունավետ միջպետական համագործակցության վառ օրինակ հանդիսանալ՝ որպես ապագա տարածաշրջանային անվտանգության համակարգի ստեղծման հիմք, որը կոչված է ամուր կայունություն հաստատելու Հարավային Կովկասում և նպաստելու նրա լիարժեք զարգացմանը:

Ամենաէական գործոնը, որը կորոշի հայ-ռուսական միջպետական համագործակցության արդյունավետությունը, այդ թվում տարածաշրջանային անվտանգության և համագործակցության ապահովման հիմնախնդիրների շուրջ հայ-ռուսական միասնական մոտեցումների ձևավորման շրջանակներում, Լեռնային Ղարաբաղի հակամարտության անկայունությունն է: Ընդհանուր առմամբ տարածաշրջանում ռուսական դիրքերի պահպանման և ամրապնդման հեռանկարները մեծապես կախված կլինեն նրանից, թե որքանով է Ռուսաստանը պատրաստ հրաժարվել «ակնթարթային շահույթի» ռազմավարությունից իր տարածաշրջանային քաղաքականության մեջ և առաջնորդվել երկարաժամկետ շահերով: Հենց այս շահերին է ծառայում Լեռնային Ղարաբաղի հակամարտության շուտափույթ, վերջնական և համապարփակ կարգավորումը:

Misak Tigranyan, Russia and the settlement of the Nagorno-Karabakh conflict - One of the most important factors determining the current state and trends in the development of Armenian-Russian relations is the objective interest of both states in creating an atmosphere of peace and stability in the region, creating an effective system of regional security, formed on the basis of a comprehensive consideration of the interests of all interested parts, and launching mechanism for mutually beneficial cooperation. The contradictory approaches

to this issue of regional and extra-regional forces significantly weaken both the overall stability in the region and the security of individual countries. In this regard, the Armenian-Russian strategic partnership reflects not only the desire to provide adequate responses to threats emanating from regional processes, but in general can be a vivid example of effective interstate cooperation as the basis for a future regional security system designed to establish strong stability and promote full development. South Caucasus.

The most significant factor that will determine the effectiveness of the Armenian-Russian interstate cooperation, including within the framework of the formation of unified, joint Armenian-Russian approaches to the problems of ensuring regional security and cooperation, is the unsettledness of the Nagorno-Karabakh conflict. The prospects for maintaining and strengthening Russian positions in the region as a whole will largely depend on the extent to which Russia is ready to abandon the "instant gain" strategy in its regional policy and be guided by long-term interests. It is precisely these interests that an early, final and comprehensive settlement of the Nagorno-Karabakh conflict serves.

Ուղարկվել է խմբագրություն 20.11.2022թ.

Գրախոսվել է 22.11.2022թ.

Ստորագրվել է տպագրության 25.11.2022թ.

**ՕԲՅԵԿՏԻՎԸ ԵՎ ՍՈՒԲՅԵԿՏԻՎԸ ՊԱՏՄԱԿԱՆ
ՓԱՍՏԻ ՏԱՐԲԵՐ ՀԱՅԵՑԱԿԱՐԳԱՅԻՆ
ՄԵԿՆԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՈՒՄ**

ՌԱԶՄԻԿ ՏԻԳՐԱՆՅԱՆ

Բանալի բառեր - Պատմական փաստ, փաստի ճշմարտացիություն, իստորիզմ, հերմենևտիկա, փաստի չեզոքություն, թեորետիզմ, փաստի ինֆորմատիվ ամբողջականություն:

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ

Արդի պատմագրությունը նախկինի պես բազում խնդիրների և դրանց տրվող պատասխանների մշտական որոնումների մեջ է: Կասկածից վեր է, որ պատմագիտության իմաստային հիմքը պատմական փաստերն են, որոնց գոյաբանական և իմացաբանական հիմնախնդիրներին գիտական ճանաչողության տեսության և մեթոդաբանության մեջ առանձին ուշադրություն է դարձվել: Պատմական փաստի նկատմամբ հետաքրքրությունը կարևորվում է ինչպես պատմական ճանաչողության օբյեկտների իմացաբանական, տեղեկատվական նշանակությունից ելնելով, այնպես էլ տեսական ու պրակտիկ, իրավական ու քաղաքական, մշակութային-էթնիկական գործոններից ելնելով: Այդ մակարդակներում է, որ պատմական փաստը դադարում է միայն ու միայն իմացաբանական երևույթ լինելուց, ստանալով արժեքային նշանակություն: Ժամանակակից հասարակության մեջ տեղի ունեցող փոփոխությունները հանգեցնում են անցյալի իրադարձությունների մեկնաբանման մի շարք շեշտադրումների փոփոխությանը, գոյություն ունեցածի մասին նոր պատկերացումների ձևավորմանը:

**ՓԱՍՏԻ ՏԵՍԱԿԱՆ ԾԱՆՐԱԲԵՌՆՎԱԾՈՒԹՅԱՆ ԽՆԴԻՐԸ ՏԱՐԲԵՐ
ՀԱՅԵՑԱԿԱՐԳԱՅԻՆ ՍՈՏԵՑՈՒՄՆԵՐՈՒՄ**

Պատմական փաստը անցյալի մասին ռեալություն է, որն իր վրա է կրում ժամանակի հետքը՝ իրականությունն արտացոլելով տվյալ ժամանակի սոցիալ-տնտեսական, իրավա-քաղաքական, բարոյական ու գեղագիտական պատկերացումների և այդ հուշարձանը ստեղծած մարդկանց կենսական շահերի պրիզմայի միջով: Պատմական փաստը կոնկրետ ամբողջ է՝ օժտված բազմազան մոդելային գեներով և միաժամանակ ներքին միասնությամբ: Պատմական փաստի բովանդակության մեջ համադրվում

են օբյեկտիվ և սուբյեկտիվ տարրերը, տվյալ սկզբնաղբյուրը բացատրող սխեմաները, պատմաբանի սոցիալական որակները և հատկապես ընդհանուր գիտական պատրաստվածությունը: Պատմական փաստը լինելով իմացության օբյեկտիվ հիմք, կարող է կատարել ճշմարտության չափանիշի գործառույթ՝ պատմագիտական եզրակացությունների, դրույթների և առավելապես կոնվենցիոնալ հիմնավորումների համակարգում:

Պատմական փաստին, որպես առանձնահատուկ իմացաբանական երևույթի, առանցքային տեղ է հատկացվել պոզիտիվիստական փիլիսոփայության մեջ: Օ. Կոնտը, Դ. Միլը և այլ պոզիտիվիստ փիլիսոփաներ պատմական փաստը դիտարկում են որպես գիտելիքի աղբյուր, օբյեկտիվ ռեալության տարր:

Արևմտավրոպական պատմագիտության վրա 19-րդ դարի վերջերին պոզիտիվիզմն ունեցավ գերիշխող ազդեցություն: Պատմական փաստի մասին փոքր-ինչ այլ մեկնաբանություն է տվել նեոպոզիտիվիստական դպրոցը: Լ. Վիտգենշտեյնը և Բ. Ռասելը փիլիսոփայական մտքի նորագույն պատմության մեջ առաջիններից են, որոնք փորձել են տալ պատմական բացատրության տրամաբանական սխեման: Պատմական փաստերը Լ. Վիտգենշտեյնը և Բ. Ռասելը դիտարկեցին ընդհանուր տրամաբանական օրենքների լույսի ներքո: Լ. Վիտգենշտեյնը մասամբ գիտելիքի հավաստիության հարցը դիտարկեց երկրնտրանքային կոնցեպտուալ համակարգերից կախվածության կոնտեքստում:

Իր հերթին հետպոզիտիվիստական փիլիսոփայության համար ի դեմս Կ. Պոպերի, Պ. Ֆոյերբանդի, բնորոշ է հակումը դեպի «տեսականացումը» և «սուբյեկտիվիզմը», ինչը որոշակի իմաստով ուղեկցվում էր փաստերի մասին գոյություն ունեցող ավանդական պատկերացումների փոփոխություններով: Կ. Պոպերի համոզմամբ հենց պատմական հայեցակարգերն են պատասխանատու տեսական-սոցիալական գիտությունների անբավարար զարգացվածության համար¹:

Պատմական փաստի մեկնաբանման աքսեռոլոգիական հարցադրումներին հանդիպում ենք հատկապես Վ. Վինդելբանդի, Գ. Ռիկերտի և այլոց աշխատություններում, որոնք պատմությունը վերլուծում են առավելապես անհատական-արժեքային տեսակետից: Հայտնի է, որ պատմագիտության խնդիրը մարդկային հասարակության առանձնահատկությունների, օրենքների բացահայտումն է, որը թույլ է տալիս նաև կանխագուշակել հասարակության զարգացման տրամաբանությունը:

Պատմականությունը առաջացել է դեռևս անտիկ փիլիսոփայության մեջ (Հերակլիտ, Պլատոն) իսկ 19-րդ դարում այն ծաղկում ապրեց Հեգելի,

¹ St' u **Поппер К.**, Нищита историцизма, М, 1993, с. 165.

Կ.Մարքսի, Ջ. Միլի, Օ.Կոնտի և ուրիշների աշխատություններում: Մասնավորապես, Միլը խոսելով իր մեթոդի մասին, այն բնութագրում է պատմության ընդհանուր փաստերի ուսումնասիրության ու վերլուծության հիման վրա առաջընթացի օրենքները բացահայտելուն միտված յուրահատուկ փորձ: Օրենքներ, որոնք կարող են թույլ տալ կանխատեսել ապագա իրադարձությունները մաթեմատիկական ճշգրտությամբ, չնայած այն բանին, որ երբեմն որոշ հեղինակներ կասկածանքով են վերաբերվել պատմության մեջ օրենքների գոյության գաղափարին (օրինակ՝ Պոպերը և ուրիշները), այս հարցում զգալի տարբերություններ տեսնելով պատմական, տեսական և ընդհանրացնող գիտությունների միջև: Բանն այն է, որ տեսական, ընդհանրացնող գիտությունները զբաղվում են ունիվերսալ հիպոթեզների ստուգմամբ, իսկ կիրառական ընդհանրացնող գիտությունները՝ կոնկրետ իրադարձությունների կանխատեսմամբ, մինչդեռ, պատմական գիտությունները զբաղվում են կոնկրետ, առանձնահատուկ իրադարձություններով և նրանց բացահայտումներով: «Մեր տեսակետից, - գրում է Պոպերը,- իրոք չի կարող լինել ոչ մի պատմական օրենք: Ընդհանրացումները պատկանում են այնպիսի գիտական ընթացակարգերին, որոնք պետք է խիստ տարբերակեն առանձին իրադարձությունների վերլուծությունը և նրանց պատճառական բացատրությունները: Պատմության խնդիրը հենց առանձին իրադարձությունների վերլուծությունը և նրանց պատճառական բացատրությունն է: Նրանց համար, ում հետաքրքրում են օրենքները, պետք է դիմեն ընդհանրացնող գիտություններին, օրինակ, սոցիոլոգիային»¹:

Այն, որ պատմաբանները հետաքրքրվում են եզակի, յուրահատուկ փաստերով և իրադարձություններով, այլ ոչ թե օրենքներով կամ ընդհանրացումներով, միանգամայն համատեղելի է, ենթադրում է Պոպերը, գիտական մեթոդի և մասամբ իրադարձությունների պատճառական կապերի բացատրության հետ: Մակայն պատմական գիտությունները համընդհանուր օրենքների նկատմամբ ունեցած իրենց հարաբերություններում մեկուսացված չեն գործում և ամեն անգամ, երբ խոսքը վերաբերում է ընդհանուր կամ եզակի պատմական փաստերին, դրանք հանդես են գալիս դիալեկտիկական միասնության մեջ: Իսկ կարո՞ղ է մարդը փոխել հասարակության զարգացման օրենքները:

Մյուս կողմից պատմականությունը տուրք տալով նատուրալիզմին, ձգտում է հասարակական գիտությունների ոլորտ տեղափոխել բնական գիտությունների մեթոդները: Նա պնդում է, եթե բնագիտությունը կարող է

¹ **Поппер К.** Нищета историцизма. М., 1993, с. 165

կանխագուշակել բնության մեջ տեղի ունեցող երևույթների ընթացքը, ապա պատմությունը, լինելով գիտություն, ինչու չի կարող կանխագուշակել, օրինակ, հեղափոխությունները: Այլ կերպ ասած այս դրույթը կարող է ձևակերպվել այսպես. եթե գիտության գործառույթը նաև կանխատեսումն է, ապա հասարակական գիտությունների խնդիրը պետք է լինի հասարակության, պատմության մասին կանխատեսումները:

Պոպերը ընդհակառակը՝ կարծում է, որ պատմաբանը «... կարող է միայն բացատրել հասարակության զարգացումը և օգնել նրան զանազան եղանակներով, սակայն խնդիրը այն է, որ ոչ ոք չի կարող այն փոխել»¹:

Պատմականությունը չի մղում մարդկանց դեպի անգործության, պասիվ, կրավորական կեցվածքի կամ ճակատագրապաշտության, միաժամանակ պնդելով, որ սոցիալական փոփոխություններին ցանկացած միջամտության փորձ ապարդյուն է: Պատմականությունը մարդու անհատական կյանքի հիմնական խնդիրը համարում է այն, որ նա պատմության օբյեկտիվ նպատակների իրականացման համար պետք է լինի կամավոր գործիք: Եթե մարդը սկսի պայքարել օբյեկտիվ գործընթացների դեմ, ապա միևնույն է, նա չի կարող կանգնեցնել կամ փոխել պատմության ընթացքը: Պատմականությունը առանձնացնում է հետևյալ երկու նշանակությունները. նախ՝ ներկայի պայմանավորված լինելը անցյալով և երկրորդ՝ անցյալի և ապագայի պայմանավորված լիելը ներկայով:

Նման մեկնաբանության համար որպես ելակետ է ընդունվում պատմական ժամանակաշրջանների հերթափոխության գործընթացում այս կամ այն ժամանակաշրջանի կատարած որոշիչ դերակատարության փաստը: Ներկայի համար անցյալի որոշիչ դերը կարող է մեկնաբանվել առնվազն մի քանի ասպեկտներով. առաջին՝ որպես կաուզալ որոշակիություն (ներկան հետևանք է, որի պատճառը անցյալի իրադարձություններն ու փաստերն են), երկրորդ՝ որպես ավանդույթներով պայմանավորված որոշակիություն, երրորդ՝ որպես հասարակության օրենքներով պայմանավորված որոշակիություն: Այս մեկնաբանությունները տարբեր հայեցակարգերում ամենատարբեր համադրություններով են արտահայտվում: Այսպես՝ ներկան ապագայով բացատրելը կարելի է վերագրել թելեոլոգիական որոշակիությանը (ներկան միջոց է նպատակին՝ ապագային հասնելու համար կամ ներկայում հասունանում են ապագային հասնելու նախադրյալները): Ապագան ներկայով որոշված լինելը կարող է ընկալվել որպես կաուզալ որոշվածության, կապերի կամ ապագայի համար մի շարք ոչ պարտադիր կաուզալ նախադրյալների պատրաստում: Առավել բարդ է մեկնաբանել ներկայով անցյալի որոշվածության

¹ **Поппер К.** Нищета историзма. М., 1993, с. 62.

դրույթը, քանի որ այստեղ չի կարող խոսք լինել կաուզալ կապերի մասին, բայց կարելի է խոսել թելեոլոգիական որոշվածության մասին (ներկայի արժեքները որոշում են, թե ինչպես պետք է մեկնաբանվի անցյալը):

Իհարկե, անցյալի մասին պատմիչների ու պատմաբանների պատկերացումները, նրանց նկատմամբ արժեքային-գնահատողական վերաբերմունքը մշտապես փոխվում են, որոնք հաճախ բացատրվում են ոչ թե անցյալի մասին նոր փաստերի, իրադարձությունների իհայտ գալով, այլ ներկայի մեկնաբանությունների և արժեքների փոփոխությունների ուժով:

Ոչ միայն ներկայով ապագան ուղղորդելու, այլև անցյալը ներկայով բացատրելու գաղափարները սկիզբ դրվեցին 19-րդ դարի վերջին-20-րդ դարի սկզբին: Դեռևս Ֆ. Շլեյերմախերը՝ ժամանակակից հերմենևտիկայի հիմնադիրը, պատմական իրադարձությունները նկարագրելիս պահանջում էր, որ հետազոտողը պատկերացնի իրեն այն պատմական անհատի դերում, որի գործունեությունը նկարագրվում և գնահատվում է, ավելին՝ հետազոտողը պարտավոր է հասկանալ նրան ավելի լավ, քան ինքն է իրեն հասկանում: Այդ դեպքում, ենթադրվում է, որ ժամանակակից մեկնաբանողը, դիտարկելով անցյալը իր առանձնահատուկ ներկայից, ի վիճակի է դուրս գալ իր ներկայից և «հայտնվել» անցյալում, «նույնականացնել» իրեն ուսումնասիրվող պատմական անհատների հետ: Այստեղ խոսքն այն մասին է, որ պատմաբանը միշտ յուրատեսակ «երկխոսություն» է սկսում անցյալի հետ: Բանն այն է, որ մի կողմից պատմական իրադարձությունները շարունակում են մեզ վրա ազդել նոր պատմական փաստերի բացահայտումներին զուգահեռ, մյուս կողմից նաև ժամանակակից խնդիրները կարող են լուսաբանել չբացահայտված կամ մինչև վերջ չլուսաբանված պատմության զանազան կողմերը: Այսինքն՝ թափանցել անցյալի մշակույթի, փաստերի և իրադարձությունների տրամաբանության մեջ:

Մինչդեռ, արդեն Օ. Շպենգլերի մոտ զանազան մշակույթները չեն թափանցում միմյանց մեջ, այնպես, որ ավելի ուշ շրջանի մշակույթի կրողը չի կարող ադեկվատորեն իրեն պատկերացնել անցյալ դարձած մշակույթի ներկայացուցիչ և չի կարող ամբողջությամբ հասկանալ նրա մտածելակերպը, հույզերն ու ապրումները, գոծողությունների մոտիվացիան: Ներկան, որի սահմանները համընկնում են մշակույթների սահմանների հետ, կանխորոշում են անցյալի ոչ ադեկվատ իմացության անհնարինությունը, որով առաջին հերթին կարող է կասկածի տակ դրվել փաստի օբյեկտիվության հանգամանքը:

Փաստի օբյեկտիվությունը պատմական է, և ուղղակի կապված է նաև պատմական այն դիրքորոշման հետ, որից ելնելով հետազոտողը

փորձում է վերարտադրել անցյալը: «Չէ՞ որ մենք ևս հարկադրված ենք տեսնել և մեկնաբանել նախկին մտածելակերպը որոշակիության հորիզոնից, այսինքն՝ մեր մտածողությունից,- գրում է Մ.Հայդեգերը,- ...մենք չենք կարող դուրս գալ մեր պատմությունից և մեր «ժամանակից», դիտարկենք անցյալը բացարձակ դիրքերից...: Տվյալ պատկերացումների ճշմարտության հարցը ավելի հեռու է գնում, քան աղբյուրներից օգտվելու և կիրառելու պատմական կոռեկտության հիմնախնդիրը: Այն առնչվում է պատմության մեջ մեր դիրքորոշման ճշմարտացիությանը և նրա իրադարձությունների նկատմամբ վերաբերմունքի հիմնադրմանը»¹:

Հայդեգերը, գրեթե նույն հետևողականությամբ, ինչ Շպենգլերը, պնդում է տարբեր մշակույթների չփոխներթափանցման և փոխադարձ չհասկացվածության թեզը: Օտար մշակույթներին հաղորդակից լինելու, մերձենալու միակ ձևը ինքնուրույն, սեփական ներքին պատմության մեջ խորամուխ լինելն է և յուրաքանչյուր անգամ այն նորովի իմաստավորելը: Ինքնուրույն մտածողի դիրքորոշումը, ինչ էլ որ լինի՝ եզակի է, միաժամանակ պատմության լիարժեք և համակողմանի մեկնաբանություն կարող է լինել:

Պատմական փաստերի հետազոտություններում ներկայի դերի մասին Ռ. Կոլինգվուդը գրում է, որ «յուրաքանչյուր ներկա տնօրինում է սեփական անցյալը և անցյալի պատկերացումների ցանկացած վերափոխում նպատակաուղղված է վերափոխել այդ ներկայի անցյալը...: Սկզբունքորեն ցանկացած նման ակտի նպատակը «այստեղ և այժմ» ընկալվող ամբողջությունը կիրառվում է պատմական անցյալի մասին տրամաբանական եզրակացության համար, որի զարգացումը հանգեցրել է նրա առաջացմանը»²: Ըստ Կոլինգվուդի, այդ նպատակին երբեք հնարավոր չէ հասնել, քանի, որ ներկան երբեք հնարավոր չէ ընկալել իր ամբողջությամբ, իսկ անցյալի փաստական նյութը երբեք հնարավոր չէ ներառել ու բացահայտել լրիվությամբ: Անցյալը ամբողջությամբ հասկանալու ցանկությունը, ելնելով ներկայից, անիրագործելի է պրակտիկայում, ինչը պատմությունը դարձնում է «բարոյական իդեալի ձգտում, երջանկության որոնում»:

Պատմության հիմնական պարադոքսը այն է, որ մի կողմից՝ այն ոչինչ չի սովորեցնում (ավելի ճիշտ՝ ձգտում է չսովորեցնել ժամանակակիցներին), իսկ մյուս կողմից՝ հետաքրքրություն է ներկայացնում այնքանով, որքանով որ թույլ է տալիս ավելի հստակ հասկանալ ներկան և ավելի հիմնավոր պատկերացնել ապագան³:

¹ Heidegger M. Der europäische Nihilismus. Pfulingen, 1967, p. 90-91.

² Коллингвуд Р. Идея истории. Автобиография. М., 1980, с. 53.

³ Տե՛ս՝ Ивин А. Философия науки, ч 1. М., 2021, с. 100.

Քննելով անցյալի փաստերը և միայն անցյալը, պատմաբանը չի կանխագուշակում, չի տեսնում ապագան: Միաժամանակ նա գիտակցում է, որ «ժամանակից շեղված» դիրքերից պատմություններ գրելը ժամանակավրեպ է դառնում և ժամանակաշրջանների փոփոխության հետ փոխվում է նաև անցյալի մասին պատկերացումը, այնպես, որ նրանից պահանջվում է նոր ներկային համապատասխան պատմության նոր մեկնաբանություն: Գուցե պարադոքսի լուծումը պատմության անընդհատ վերաշարադրումն է, թեև անցյալը որպես այդպիսին, շատ գիտնականների համար անփոփոխ կարող է թվալ: Պատմության մեջ հաճախ ձգտում են անցյալը վերագնահատել ներկայի լույսի ներքո, հատկապես փակ հասարակարգերում: Մասնավորապես, ամբողջատիրական համակարգերը չեն տարանջատում անցյալը ներկայից և ապագայից, անցյալը ներկայացվում է ներկային ադապտացնելու քողով: Այս տրամաբանությունը նշանակում է, որ ներկայի փոփոխության հետ անխուսափելիորեն պետք է փոխվի նաև անցյալը, որոշակի տրանսֆորմացիայի ենթարկելով փաստերն ու նրանց մեկնաբանությունները: Այսպիսով, գրեթե յուրաքանչյուր սերունդ իր քաղաքական փիլիսոփայության, աշխարհայացքի, պատկերացումների, իդեոլոգիայի, իրավաքաղաքական գաղափարների ազդեցության ներքո հաճախ նորովի է ընկալում և մեկնաբանում պատմական փաստերն ու վերաշարադրում պատմությունը:

ՓԱՍՏԻ ՃՇՄԱՐՏԱՑԻՈՒԹՅՈՒՆԸ

Պատմական փաստի ամենակրեատիվ հատկանիշը նրա ճշմարտացիությունն է: Փաստի ճշմարտացիության հասկացությանը մշտապես եղել է հետազոտողների, պատմիչների ուշադրության կենտրոնում: Այս հարցում գոյություն ունեն մի շարք կարևոր առանձնահատկություններ, որոնք հաճախ դուրս են մնում հետազոտողների ուշադրությունից: Զխորանալով ճշմարտության սահմանումների մեջ, միայն նշենք, որ դրանք ոչ այլ ինչ են, եթե ոչ վերացական կոնկրետացումներ, որոնք մասնավորապես ենթադրում են ճշգրտել «իրականության համապատասխանություն» միտքը: Նման կոնկրետացումների անհրաժեշտությունը հատկապես նկատելի է, երբ խոսքը վերաբերում է մասնավորապես պատմական փաստերին, արագ փոփոխվող իրարաձուլություններին կամ ընդհանրապես գոյություն չունեցող օբյեկտներին:

Հայտնի է, որ անցյալը ևս գոյություն չունի ներկային զուգահեռ և չի կարող հետազոտվել ներկայից անկախ: Այդ դեպքում ի՞նչն է մեզ թույլ տալիս ձեռքի տակ ունենալով այս կամ այն փաստերը, դատել անցյալի ի-

րադարձությունների ճշմարտացիության մասին: Ինչի՞ հետ են ներկայումս համադրվում այդ մտքերը: Իհարկե, այս հարցերին կարելի է տարբեր կերպ պատասխանել, սակայն մեծամասամբ մեկնաբանությունների հիմքում ընկած են նախ՝ անցյալի ու ապագայի երևույթների պատճառահետևանքային կապերը, և երկրորդ՝ երևույթների օբյեկտիվությունը:

Վերջինս սուբյեկտի աշխարհայացքային պատկերացումներից, կարծիքից, հայացքներից, շահերից, ճաշակից, նախասիրություններից և այլ գործոններից անկախ փաստացի գոյությունն է: Օբյեկտիվությունը ենթադրում է առանց կանխակալ մոտեցումների ուսումնասիրել փաստի էությունը, ներկայացնել, հասկանալ օբյեկտը այնպես, ինչպես գոյություն ունի: Օբյեկտիվությունը ենթադրում է, որ հետազոտողը պետք է ձերբազատվի փաստի մասին նախօրոք ունեցած տեսակետներից, հակումներից: Միևնույն ժամանակ չպետք է մոռանալ, որ բացարձակ օբյեկտիվություն գրեթե հնարավոր չէ ոչ մի ոլորտում, ներառյալ նաև անցյալի փաստերին վերաբերող գիտական ճանաչողության մեջ: Մինչդեռ, եթե օբյեկտիվության սկզբունքը մի կողմ է դրվում և փոխարինվում է փաստերի կամայական մեկնաբանության կամ հաճախ զանգվածային նենգափոխման երևույթով, ապա նման դեպքում այն վերածվում է իրականության հետ կապ չունեցող կեղծ գիտության և քարոզչության: Ասվածի բնորոշ օրինակ է ադրբեջանական պատմափիլիսոփայական գիտության և քաղաքական մոտեցումները, որոնց գերնպատակն է հայերին ներկայացնել որպես մշակութային ժառանգություն ու պատմություն չունեցող, այս տարածաբանում հայրենիք, հայրենիքի պատմական իրավունք չունեցող, այստեղից-այնտեղից եկած կամ բերված ապաքաղաքական ու ապամշակութային մի զանգված: Այդ քաղականությունն ունի հստակ սահմանված խնդիրներ, առաջնահերթություններ: Հայերի պատմություն չունենալու ու անմշակույթ, անհայրենիք լինելու թեզը հիմնավորելն ու քարոզելն է: Դա մանրամասնորեն մշակված մի պրոպագանդիստական գաղափարաբանություն է, որի գերագույն նպատակն է վերացնել, յուրացնել, անվանափոխել, իրենց վերագրել փաստերն ու փաստական ժառանգությունը: Իհարկե, հնարավոր չէ իսպառ վերացնել այդ ողջ ժառանգությունը, ինչպես որ կցանկանային, հնարավոր չէ իսպառ վերացնել հայերին, ինչպես որ կերագեին՝ գոնե ներկա իրավիճակում: Ուրեմն անհրաժեշտ է ավելի ճկուն, հաշվարկված և արդյունավետ մոտեցում: Օրինակ՝ Հայաստանում (և անշուշտ ի մասնավորի Արցախում և հարակից տարածքներում) հայերի ոչ վաղ անցյալում „հայտնվելը“, հնարանք է: Դրան նվիրված են հարյուրավոր «գիտական» հոդվածներ, որոնցով զբաղվում են ակադեմիկոսներ և գիտական կենտրոններ՝ այդ թվում և արտասահմա-

նում: Եվ բանը հասնում է նրան, որ պատմական փաստերի այնպիսի կեղծարարությամբ և այն տեմպերով են հասարակությանը փորձում համոզել, որ եթե անցյալ դարի 60-ական թվականներին հայերի «եկվորության» ժամանակը վերագրվում էր արաբական տիրապետությանը, ապա՝ 12-13 դարերին, իսկ մեր օրերում այն հասցվեց 19-րդ դար: Ըստ այդմ՝ մշակութային այն ժառանգությունը, որը ստեղծվել է մինչև 19-րդ դարը՝ իբր հայկական չէ, աղվանական ժառանգություն է: Եվ եթե քրիստոնեական կառույցները ծիսապաշտամունքային առումով չեն հետաքրքրում մահմեդական ադրբեջանցիներին, ապա դրանք հենց այն են, ինչ պետք են Ադրբեջանի միակ պատմական քրիստոնյա հանրություն՝ ուղիներին:

Սակայն մի բան պարզ է, որ գիտության զարգացման ապագան կեղծ գիտությունների կառուցումը չէ և օբյեկտիվության պարագայում վաղ թե ուշ այն սնանկ է ճանաչվելու, եթե պատմական փաստերը հիմնովին ոչնչացված չլինեն:

Օբյեկտիվությունը նաև պատմական է. կարծիքը ինչ-որ ժամանակաշրջանում կարող է համարվել օբյեկտիվ, իսկ մեկ այլ ժամանակաշրջանում սուբյեկտիվ, հատկապես պատմական իրադարձությունների գնահատականներում և արժևորումներում օրինակները բազմաթիվ են: Թեև գիտությունը ձգտում է օբյեկտիվության, օբյեկտիվը և սուբյեկտիվը, գիտելիքը և հավատը նրանում սերտաճած են, հաճախ միմյանց լրացնում և աջակցում են: Գիտելիքը ամրապնդվում է սուբյեկտի ինտելեկտուալ զգացողությամբ և աշխարհընկալմամբ, ուստի որևէ վարկած գիտության մաս չի կազմում մինչև այն պահը, քանի դեռ ինչ-որ բան չի ստիպում հավատալ փաստին: Մասամբ փաստի նկատմամբ սուբյեկտիվ հավատի հովանու ներքո են իրենց էկզիստենցիալ կարգավիճակն ապահովում առանձին տեսություններն ու հիմնավորումները: Հատկապես դա ակնառու է հին տեսություններից նորին անցնելու ժամանակ:

Որպես կանոն գիտության մեջ փաստերը իմաստավորվում են տեսությամբ և տրամաբանական հիմնավորումով: Պատմության փիլիսոփայության մեջ պատմականի և տրամաբանականի հարաբերակցությանը հատուկ ուշադրություն է դարձրել Ռ. Կոլինզվուդը: Իր “Պատմության գաղափարը” մենագրության մեջ, նա ընդհանրացնելով պատմական հետազոտության մեթոդաբանության հիմնահարցերը անտիկ աշխարհից սկսած մինչև 20-րդ դարի սկիզբը, ներկայացրել է այն որպես հասարակական զարգացման միասնական գործընթաց:

ՓԱՍՏԻ ԶԵՁՈՔՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ՍՈՒԲՅԵԿՏԻՎՈՒԹՅԱՆ ՀԻՄ- ՆԱԽՆԻՐԸ

Ապացուցման տեսության մեջ ինչպես տրամաբանական, այնպես էլ պատմական փաստը դիտարկվում է որպես գիտական տեսության հիմք: Առաջին հերթին հենց դա է տեսության ճշմարտության հարցը որոշող չափանիշը, ուստի, բնական հարց է առաջանում, թե որքանով է այն անկախ ու անկողմնակալ մեկնաբանում փաստերը և իրականությունը:

Փաստը վերջին հաշվով, պրակտիկ գործունեության արդյունք է, բայց չպետք է մոռանալ, որ արդյունքները նաև իդեալական են և ոչ միայն նյութական: Գիտական փաստի վերլուծությունը հանգեցնում է այն եզրակացության, որ այն չի կարող սպառվել զուտ փորձնական ընկալմամբ, այլ պահանջում է նաև տեսական մեկնաբանություն: Վերջինիս առկայությունը փաստը դարձնում է գիտելիքի տեսակ, նրան հաղորդելով գիտական փաստի կարգավիճակ, խախտելով նրա չեզոքությունը: Գիտության մեջ մեկնաբանող տեսությունների կողմից փաստը տարբեր մեկնաբանություններով օգտագործելը հայտնի և տարածված երևույթ է:

Գիտական հետազոտության ընթացքում տեսությունը և փաստը գտնվում են փոխազդեցության հարաբերության մեջ: Թվում է, թե ասված կոնտեքստում փաստը առավելապես չեզոք, կրավորական կեցվածք է դրսևորում ստուգվող տեսության նկատմամբ, քանի որ մի կողմից տեսությունը փաստ է „ստուգվող“, տեսության համակարգում, իսկ մյուս կողմից վերջինս օգտագործվում է տվյալ տեսությունը ստուգելու նպատակով, որը արդյունքում վերածվում է յուրատեսակ տրամաբանական շրջապտույտի: Բայց դրանով հանդերձ գործ ունենք այնպիսի ռեալության հետ, որ տեսության հաստատման խնդրում բուն հաստատվող տեսության կողմից արժևորված փաստը ճշմարտության կարևորագույն չափանիշ է դառնում, մեկնաբանության կարևորագույն բաղադրամաս: Այս երևույթը սովորաբար կարող է ստվերում մնալ մինչև այն պահը, քանի դեռ քննարկման առարկա չի դարձել տեսության և այն հաստատող գիտական փաստի հարաբերությունը: Մակայն, եթե քննարկվում է միևնույն գիտական փաստական նյութի վրա հիմնվող մի քանի մրցակցող տեսությունների խնդիրը, ապա անմիջապես տեսանելի է ստուգվող տեսության ազդեցությունը գիտական փաստի կառուցվածքի վրա:

Անցյալի պատմափիլիսոփայական վերլուծություններում ավանդաբար ուշադրություն է դարձվել պատմական փաստի իմացաբանական էության վրա, փաստերին վերագրելով նաև ինվարիանտության, եզակիության ատրիբուտներ, դրանով իսկ որոշակիորեն տարանջատելով “ի-

րականության փաստը” “գիտության փաստ”-ից: Եթե տվյալ խնդիրը դիտարկենք ենք ոչ թե զուտ տեսականորեն՝ պատմության փիլիսոփայության մեթոդաբանության տեսանկյունից, ապա կարող ենք պնդել, որ շատ դեպքերում չարաշահվում է պատմական փաստերի իմացական կողմը, կարևորելով իմացական սուբյեկտիվիզմը, որը հաճախ տարբեր չափաբաժիններով արտահայտվում է զանազան գիտնականների, այդ թվում համաշխարհային համբավ ունեցող մեծությունների մոտ: Ասվածն ավելի առարկայական դարձնելու համար տեղին է անդրադառնալ 20-րդ դարի մեծագույն պատմաբաններից մեկի՝ Թոմսֆիլի դիտարկումներից մեկին. այսպես՝ հայերի ցեղասպանության խնդրին անդրադառնալով, պնդում է, և որպես “պատմական փաստ” բերում է այն հանգամանքը, թե ցեղասպանությունը հայերի կողմից ազգայնականության արևմտյան գաղափարի որդեգրման հետևանք էր: Սակայն, «ժողովուրդների բռնազավթումը, կեղեքումը, բռնագաղթը, կոտորածները և հատկապես ուժացումը, ցեղասպանությունը, օսմանյան կայսրության մեջ թուրքական իշխանությունների սովորական, շարունակական քաղաքականությունն ու վարքագիծն էին հարյուրամյակներ շարունակ և ո՞ր պատմաբանը կարող է խղճի մտոք պնդել, թե ... դրանք հետևանք էին այդ ժողովուրդների անհնազանդության, ազգայնականության, անջատողականության: Մեծ Եղեռնը թուրքական իշխանությունների այդ քաղաքականության ու վարքագծի միանվագ դրսևորումն էր միայն, երբ ներկայացել էր պատեհ առիթը: Նման պատեհ առիթներ նրանք ձեռքից բաց չէին թողնում նաև սերբերի, բուլղարների, հույների, արաբների նկատմամբ: Թոմսֆիլն կարող էր նրանց դասերը ևս ի ցույց դնել իբրև խրատ, բայց չի անում, որովհետև այս դեպքում իր հիմնական թեզիսը կհանգեր անհերքելիության»¹: Ինչպես տեսնում ենք փաստի ինֆորմատիվ գործությունը առաջին հերթին տրված լինելով նրա մտային բովանդակության կարողության մեջ, Թոմսֆիլն խորամուխ չի եղել Մեծ Եղեռնի պատճառական կապերի բացատրության մեջ, որի պատճառով ոչ աղեկվատ հետևությունների է հանգել:

Ուրեմն, գոյաբանական նման հարթությունում ևս գործում են իմացաբանական եզրակացություններն այն մասին, որ իմացության առարկան մշտապես շատ ավելի հարուստ է, քան առարկայի մասին իմացությունը և, որ ճշմարտությունը գործընթաց է, իսկ պատմության պարագայում այն բազմաթիվ առեղծվածներ է պարունակում՝ առեղծվածներ, որոնք առաջին հերթին կապված են փաստերի ինֆորմատիվ ամբողջ բովանդակության

¹ Գևորգյան Հ. Ա. ԱԶԳ, Ազգային պետություն, ազգային մշակույթ, Երևան, 1997, էջ 12-13

խնդրի բացակայության կամ ավելի հաճախ՝ տարբեր հաշվարկներով առաջնորդվող սպեկուլյատիվ մեկնաբանությունների հետ:

Հայտնի է, որ գիտության և փաստի առնչություններում, եթե գիտության ռացիոնալությունը կայանում է նրանում, որ այն ենթարկվում է որոշակի տրամաբանական օրենքների, ապա փաստը ավելի ազատ է, միշտ չի ենթարկվում օրենքին բնորոշ կապերի համակարգին: Ավելին՝ Թ. Կունը և նրա կողմնակիցները գտնում են, որ փաստերը, այդ թվում նորը, ընդհանրապես դեր չեն կատարում տեսությունների ընտրության հարցում: Այդ ընտրությունը իրականացվում է ոչ թե տրամաբանական կանոնների ու փաստերի վրա հիմնված «ռացիոնալ» ընթացակարգերի օգնությամբ, այլ գիտական հանրությանը լավ ծանոթ պարադիգմաների համապատասխան, ուստի փաստի նման «արժեզրկումը» պատահական չէ: Փաստը ինքը որպես գիտելիքի ձև, իրոք, չի կարող լուծել գիտական տեսության ճշմարտացիության հարցը առանց մեթոդի: Այդպիսի մեթոդը, ինչպես կարծում էր Պուանկարեն «հենց փաստի ընտրությունն է»¹: Գլխավոր պահանջը փաստի նկատմամբ, ասում է նա, պարզությունը և կրկնելիությունն է: Առաջինը թույլ է տալիս բարդ երևույթներից դուրս բերել ինդուկտիվ օրինաչափություններ, իսկ կրկնելիությունը թույլ է տալիս դրսևորել ուսումնասիրվող երևույթի օրենքի հատկանիշները, որի հիման վրա հնարավոր է ստեղծել տեսության գիտական նկարագրությունը: Պատմական երևույթների, հասարակությունների և մարդու հետազոտության առնչություններում ժամանակակից պատմա-փիլիսոփայական մտքում գերիշխում են այնպիսի մեթոդներ, որոնք ելնում են պատմության անավարտության, պատմության մեջ մարդու որոշակի դերակատարության սկզբունքից: Այդ մեթոդաբանության գերակշռող գործոնները իրենցով որոշում են պատմական փաստի նկատմամբ անհատի վերաբերմունքը, դիտելով այն ոչ թե զուտ իրային վկայի, որպես իմաստային ռեալության, այլ ներկայի և անցյալի միջև միջնորդված երկխոսության:

Ռ. Կուլինգվուդը գրում է. «Իրենք՝ պատմաբանները համոզված են այն բանում, որ իրենց հետազոտական աշխատանքներում ելնում են որոշակի տվյալներից: Տվյալների միջոցով է, որ նրանք հասկանում են նախքան պատմական հետազոտական աշխատանք կատարելը իրենց տրված պատմական փաստերը»²: Ընդ որում նրանք հիմնվում են հեղինակությունների հիշողությունների, տեղեկությունների վրա: Պատմաբանի համար հավաստի աղբյուրների տեղեկատվությունները «սուրբ» տեքստերն են, որոնք նա չպետք է փոփոխության ենթարկի, քանի որ դրանք իրա-

¹ Пуанкаре А. О науке. М., 1983. с. 291.

² Коллингвуд Р. Идея истории. Автобиография. М. 1980, с. 147.

դարձությունների օբյեկտիվ արտացոլումներն են: Նշանակում է պատմական ճանաչողության ճշմարտության չափանիշը տվյալների համապատասխանությունն է պատմական աղբյուրներին: Կոլինգվուդը գտնում է, որ դա պատրանք է և տուրք է «առողջ բանականության տեսությանը»:

Իրականում, պնդում է նա, ամեն ինչ այդպես չէ: Նախ այն պատճառով, որ պատմագիրն է գրի առնում կամ արտագրում սկզբնաղբյուրը, այլ ոչ թե պատմաբանը: Պատմաբանը սկզբում սկզբնաղբյուրը պատմական քննության է ենթարկում՝ մի կողմ նետելով կեղծիքը, սխալը, ստուգելով թե արդյո՞ք լավատեղյակ է իրադարձություններին ինֆորմացիայի աղբյուրը, ճի՞շտ է արդյոք պատմիչի կողմից պատմությունը ներկայացված: Այստեղ ստուգման չափանիշ են նաև գիտնականի սեփական փորձը և նրա ապրիորի երևակայությունը, որը քննադատական մտածողության տարատեսակ է:

Մյուս կողմից հետազոտողն է փաստի ընտրություն կատարում մի կողմ նետելով այն ամենը, ինչը իրեն թվում է քիչ կարևոր, ոչ հավաստի կամ կեղծիք: Հետևաբար, իր ստեղծագործության համար ինքն է պատասխան կրում, այլ ոչ թե նրա համար հավաստի համարվող սկզբնաղբյուրները: Վերջիններս երբեք չեն պարունակում ուսումնասիրվող թեմայի վերաբերյալ բոլոր փաստական տվյալները: Նրանցից կարելի է քաղել երբեմն միմյանց հետ չառնչվող առանձին դրվագների, դիպվածների մասին տեղեկություններ, որոնց բացը գիտնականն է լրացնում իր մեկնաբանություններով:

Պատմական իմացաբանության և պատմության փիլիսոփայության հարցադրումներում, հատկապես 20-րդ դարի երկրորդ կեսին կարևորվում է պատմական ստեղծագործության մեջ սուբյեկտի և օբյեկտի հարաբերակցության խնդիրը: Անգլիացի պատմաբան Ե. Կատայի «Ի՞նչ է պատմությունը» աշխատության մեջ, ինչպես նաև պատմական ճանաչողության մեթոդաբանության մեծագույն ներկայացուցիչներից մեկի՝ ֆրանսիացի փիլիսոփա Ռ. Արոնի ստեղծագործություններում նշվում է, որ փաստերը ինքնին վերցված գիտություն չեն այնքան ժամանակ, քանի դեռ նրանք չեն ենթարկվում ընտրության, դասակարգման, ընդհանրացման ու բացատրության:

Սակայն մյուս կողմից հավաստի թվացող սկզբնաղբյուրների փաստերը և օբյեկտիվ իրականությունը նույն բաները չեն: Այն, ինչ պատմաբանը ընկալում է սկզբնաղբյուրից դա բուն իրադարձությունը չէ, դա թղթի, մագաղաթի կամ քարի վրա գրված արձանագրություն է: Հետազոտողը ազատ է այդ ռեալությունը որպես փաստ ընդունելու կամ չընդունելու հրամայականից: Այս հանգամանքի վրա առանձնահատուկ ուշադ-

րություն է դարձրել դեռևս մ.թ.ա. 5-րդ դարի նշանավոր պատմագիր Հերոդոտոսը: Նա աղբյուրների նկատմամբ քննադատաբար տրամադրված լինելով հանդերձ, անհամեմատ ավելի լայն ու գիտական մոտեցում է ցուցաբերում աղբյուրից ստացած նյութը ընթերցողին մատուցելու խնդրում: Հերոդոտոսը գրում է. «Ես պարտավոր եմ հաղորդելու այն ամենը, ինչ պատմում են, բայց այդ ամենին հավատալ, իհարկե, ես պարտավոր չեմ: Այս սկզբունքին կհետևեմ իմ ամբողջ պատմության մեջ»¹:

Պատմական մտածողությունը հենց այնպես հետազոտողին չի տրվում: Իսկ որպեսզի այն նրան տրվի անհրաժեշտ է որոշակի նախնական պատմական գիտելիքներ, ուսումնասիրվող ժամանակաշրջանի համակողմանի իմացություն և ընդհանրապես պատմական ճանաչողության ճկուն ունակություն: Այդ բոլորի արդյունքում՝ պատմական փաստը պատմական ճանաչողության որոշակի «մտային կառույցի» է վերածվում, որի հենքի վրա բարձրանում է համապատասխան տեսության հայեցակարգը: Ուստի, պատմական տեսությունների կենսունակության գրավականը ոչ միայն պատմական փաստերն են, այլև այն հետազոտողների երևակայության, մտահորիզոնի ուժով ստեղծվող մեկնաբանությունները: Միանգամայն տեղին է նկատում Կոլինգվուդը, որ պատմական փաստի օբյեկտիվությունը զիջում է այդ նույն փաստի նրանց մեկնաբանությանը, պնդելով, որ «փաստերը ոչինչ են, նրանց մեկնաբանությունները ամեն ինչ են», և մտքի վերաբերմունքը իր օբյեկտի նկատմամբ ոչ թե պարզապես միտք է, այլ գիտելիք է:

ԵԶՐԱԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆ

Այսպիսով, փաստը պասիվ, անկենդան ամբողջ չէ, այլ կենսունակ, որոշակի գործառույթ կատարելու ունակությամբ օժտված միավոր է և յուրաքանչյուր գիտական հանրություն բարոյական պատասխանատվություն է կրում արժանահավատ փաստերի կիրառման և դրանց բարեխիղճ մեկնաբանման համար: Անցյալի պատմափիլիսոփայական վերլուծություններում ավանդաբար ուշադրություն է դարձվել պատմական փաստի իմացաբանական էության վրա, փաստերին վերագրելով նաև ինվարիանտության, եզակիության ատրիբուտներ, դրանով իսկ որոշակիորեն տարանջատելով «իրականության փաստը» «գիտության փաստ»-ից: Եթե տվյալ խնդիրը դիտարկենք ոչ թե զուտ տեսականորեն՝ պատմության փիլիսոփայության մեթոդաբանության տեսանկյունից, ապա կարող ենք պնդել, որ շատ դեպքերում չարաշահվում է պատմական փաստերի իմա-

¹ Հերոդոտոս, Պատմություն ինը գրքից, Երևան, 1986, էջ 432

ցական կողմը, կարևորելով իմացական սուբյեկտիվիզմը, որը հաճախ տարբեր չափաբաժիններով արտահայտվում է զանազան գիտնականների մոտ: Միաժամանակ պատմության կմախքը ոչ այնքան փաստն է, որքան նրա մեկնաբանությունը: Եվ քանի որ գիտությունը հաճախ հիմնվում է ապրիորի երևակայության վրա, ապա այս տեսակետից գիտնականների ստեղծագործությունների միջև չկա ոչ մի տարբերություն, բացի մեկից՝ ստեղծել փաստերի հիման վրա պատմության ճիշտ նկարագիրը:

Размик Тигранян, Объективное и субъективное в различных концептуальных толкованиях исторического факта - Исторический факт – это элемент объективного мира и наше знание о нем . В содержании исторического факта синтезируются объективные и субъективные элементы, данные источников и объясняющие схемы, социальные штампы и общая научная компетентность историка. Имеющие объективную основу исторические факты могут выполнять функцию критерия истины только в рамках конвенционального обоснования положений и выводов исторической науки.

Представление историков о прошлом постоянно изменяются. Происходит это главным образом не из-за открытия новых фактов о прошлых событиях, а в силу изменения истолкования настоящего. Идея определенности не только будущего, но и прошлого настоящим начала складываться в конце 19- начале 20 в. Еще Ф. Шлейермахер, положивший начало современной герменевтике, требовал от историка встать на позицию того исторического персонажа, действия которого описываются, и понять его лучше, чем он сам понимал себя. При этом предполагалось, что современный интерпретатор, смотрящий в прошлое из своего специфического настоящего, способен выйти из своего «теперь» и полностью идентифицироваться с прошлым.

Но уже у О. Шпенглера разные культуры не являются проницаемыми друг для друга, так что человек более поздней культуры не способен адекватно представить себя индивидом ушедшей в прошлое культуры и не может вполне понять строй мыслей и образ действий последнего. Настоящее границы которого совпадают с границами культуры, предопределяет невозможность адекватного познания исторического факта.

Razmik Tigranyan, Objective and subjective in different conceptual interpretations of historical fact - Historical fact is an element of the objective world and our knowledge of it. The content of historical fact synthesizes objective and subjective elements, source data and explanatory schemes, social stamps and historian's general scientific competence. Objectively based historical facts can perform the function of the truth criterion only within the framework of con-

ventional justification of the provisions and conclusions of historical science. Historians' perceptions of the past are constantly changing. This is not primarily due to the discovery of new facts, but to a change in the interpretation of the present. The idea of certainty not only of the future, but also of the past by the present began to develop in the late 19th and early 20th centuries. Even Schleiermacher F., who laid the foundation for modern hermeneutics, required the historian to take the position of the historical character, whose actions are described, and understand him better than he understood himself. At the same time it was assumed that a modern interpreter, looking into the past from his specific present, is able to step out of his “present” and fully identify with the past. Therefore according to Spengler different cultures are not permeable to each other. So that a person of later culture is not able to adequately present himself as an individual of bygone culture and cannot quite understand the latter's structure of thoughts and course of action. The present, whose boundaries coincide with the boundaries of culture, determines the impossibility of adequate cognition of historical fact.

Ուղարկվել է խմբագրություն 24.10.2022թ.

Գրախոսվել է 03.11.2022թ.

Ստորագրվել է տպագրության 07.11.2022թ.

**ԵՐԳԻԾԱՆՔԸ ԵՎ ՀՈՒՄՈՐԸ ՈՐՊԵՍ
ՄԱՏԱՂ ՍԵՐՆԴԻ ԴԱՍՏԻԱՐԱԿՈՒԹՅԱՆ
ԿԱՐԵՎՈՐ ՄԻՋՈՑ**

ՄԵԼԻՆԵ ԳԻԼԱՎՅԱՆ

Բանալի բառեր – երգիծանք, հումոր, կատակ, հեգնանք, ծիծաղաշարժ, համեմատություն:

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ

Ժամանակի շարժմանը զուգընթաց փոխվում են մատաղ սերնդի կրթության ու դաստիարակության խնդիրները, փոխում են նաև երեխաների աշխարհընկալումը, իրականության մեջ տեղի ունեցող դեպքերի, իրադարձությունների նկատմամբ վերաբերմունքը: Ընդլայնվում են նրա հետաքրքրությունների շրջանակները, հեռահաղորդակցման ժամանակակից միջոցները նրանց առջև բացում է նոր հորիզոններ: Հատուկ ուշադրություն է հատկացվում, որ երեխան ոչ միայն լսի ու սովորի, այլև ակտիվորեն մասնակցի դասապրոցեսին, կարողանա իր գիտելիքներ օգտագործել պրակտիկայում, ունենա սեփական կարծիք և այն պաշտպանելու նախանձախնդրություն, հանգի ինքնուրույն եզրակացությունների:

Անտարակույս է, որ մանկապատանեկան գրականությունը մատաղ սերնդի դաստիարակության ամենակրկնոր միջոցներից մեկն է և փորձում է քայլել ժամանակին համընթաց, գեղարվեստական միջոցներով երեխաներին ներկայացնել աշխարհը՝ իր բազմաթիվ գաղտնիքներով:

Անտարակույս է նաև, որ երգիծանքն ու հումորը մեծապես կարող են նպաստել երեխայի մտավոր զարգացմանը: Դրանց ուսուցման ընթացքում անհրաժեշտ է հաշվի առնել, որ մանուկ ու պատանի ընթերցողները շատ զգայուն են գեղարվեստական խոսքի նկատմամբ, և ոչ տեղին օգտագործված մի բառ, մի նախադասություն, մի համեմատություն կարող է վիրավորել նրանց ինքնասիրությունը:

Սույն հոդվածի նպատակն է բացահայտել՝

1. Երգիծանքի և հումորի կարևոր դերը մանուկ և պատանի ընթերցողի դաստիարակության գործում:
2. Դրանց նշանակությունը բնավորության որոշակի գծերի նկատմամբ վերաբերմունքի ձևավորումը:
3. Հետագա ողջ կյանքի համար անհրաժեշտ եզրահանգումներ անելու անհրաժեշտությունը:

ՄԵԹՈԴԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

Թեմայի ուսումնասիրության ընթացքում կիրառել ենք գեղարվեստական ստեղծագործության արժևորման մի շարք մեթոդներ՝ քննական, վերծածական, համեմատական: Մեծապես օգտվել ենք հայ և այլազգի գրականագետների (Ս. Սարինյան, Էդ. Ջրբաշյան, Ս. Աղաբաբյան, Յու. Բորև) ուսումնասիրություններից:

Մանկապատանեկան գրականությունը, որը դեռևս համակարգված ուսումնասիրության չի արժանացել, ընդհանուր գրականության անբաժանելի մասերից մեկն է, ինչին տարօրինակ թերահավատությամբ են մոտենում նույնիսկ մեր անվանի գրականագետներից շատերը:

Այս համապատկերում, բնականաբար, անուշադրության են մատնված նաև երգիծանքն ու հումորը մանկապատանեկան գրականության մեջ: Կարծում ենք՝ թեմայի ուսումնասիրությունը նորագույն շրջանի մանկապատանեկան պոեզիայի համապատկերում կարող է հիմք հանդիսանալ տեսական ընդհանրացումների և նախադեպ՝ գրականության այս ոլորտի վրա ուշադրություն սևեռելու համար:

Երգիծանքը և հումորը տարբեր գրականագետների, փիլիսոփաների, լեզվաբանների, հոգեբանների կողմից բնութագրվել են որպես «իրականության երգիծական պատկերման ձևերից մեկը, ներողամիտ ծաղր մարդկային բացասական գծերի դրսևորումների նկատմամբ», «մարդկանց, իրերի կամ հանգամանքների արժեքը կամ հնարավորությունը մեղմ ծաղրով կամ հեզմանքով ներկայացնելու, մարդկանց մոտ խիղի և ուրախության զգացմունքի առաջացման միջոց», «գերազանցության նշան՝ իրողությունների համեմատության համապատկերում», նույնիսկ՝ «որպես «բուժիչ բալասան»¹:

Նորագույն շրջանի հայ մանկագիր բանաստեղծների երգիծական և հումորային ստեղծագործությունները գաղափարագեղագիտական առանցքների շուրջ խմբավորելու դեպքում կունենանք հետևյալ պատկերը՝

1. Ծուլությունը երգիծանքով և հումորով ներկայացնելու ստեղծագործություններ և դրանց նկատմամբ որոշակի վերաբերմունք ձևավորելու միտումներ:

2. Վախկոտությունը քննադատող ստեղծագործություններ:

¹ Ավելի մանրամասն տե՛ս Աղայան Էդ., Արդի հայերենի բացատրական բառարան, Եր., «Հայաստան» հրատ., 1976, Ժամանակակից հայերենի բացատրական բառարան, Եր., ՀՍՄՀ ԳԱԱ հրատ., 1976, Բորև Յու., Գեղագիտություն, Եր., «Հայաստան» հրատ., 1982, Ջրբաշյան Էդ., Գրականության տեսություն, Եր., ԵՊՀ հրատ., 1986, Աճեմյան Գ., Մահարու հումորը, Եր., 2004:

3. Մեծամտությունը քննադատող ստեղծագործություններ:

4. Կախվածությունը քննադատող և ազատությունը դրան հակադրող ստեղծագործություններ:

Անբան ճպուռի և ժրաջան մեղվի հակադրության միջոցով Պ. Խաչատրյանը որոշակի վերաբերմունք է մշակում ծուլության ու աշխատասիրության հանդեպ: Մրջյունը նորոգում է իր հին տունը, նոր կառույցներ է ավելացնում, որովհետև ցանկանում է ամուսնանալ ու երեխաներ ունենալ, ինչը շատ տարօրինակ է թվում անբան ճպուռին, որը

Աջ խմում էր, ձախ լափում
Թրիվ գալիս ծովափում
Ու պարում էր շատ հանգիստ
Էլ վերվերի, էլ թվիստ:

Ճպուռը գերադասում է մուրացկանությամբ հոգալ իր օրվա ապրուստը՝ «Հաց էր մուրում դոնեդում», ուզում էր «թեկուզ ծեր և անուժ» ապրել, որովհետև «կյանքը թանկ է ու անուշ» («Բարի արև» Եր., 1989, 15, 19-20):

Մարդկային բնավորության արատավոր գծերը բանաստեղծները հաճախ վերագրում են կենդանիներին ու թռչուններին, ծառերին ու թփերին, լեռներին ու գետերին: Կենդանական աշխարհը երեխաների համար «բազմաթիվ գաղտնիքներով, առեղծվածներով ու հեքիաթներով լեցուն մի աշխարհ է... և կենդանիներին օժտելով մարդուն բնորոշ հատկանիշներով՝ բանաստեղծները մարդկային արատավոր գծեր են վեր հանում և դրանց նկատմամբ որոշակի վերաբերմունք ձևավորում երեխային մոտ»²¹: Ամեն ձմեռնամուտի ծիծեռնակները տաք երկրներ են չվում, իսկ ճնճղուկները մնում են իրենց բնավայրերում՝ հարուցելով չվող թռչունների հեգնանքն ու ծիծաղը:

Ժայռը հեգնում է մեղվին, ճիշտ ապրելու դասեր է տալիս, կենդանիները ծաղրում են քոթոթին («Ախր քոթոթ չէ, անբան է, անբան»), իշուկին («Էջ է էլի, այ մի հոգի, որ չտաս էլ չի բողոքի») (Պ. Խաչատրյան «Իմ աստղերը», Եր., 1984):

Երեխան «սիրում է կենդանիներին և նրանց ցանկանում է տեսնել իր միջավայրում, իր նմանների շրջապատում: Երեխան ցանկանում է առյուծին առյուծ տեսնել, վագրին՝ վագր, արծվին՝ արծիվ՝ ճախրանքի մեջ, հպարտ, տիրական, ու ցավում է, երբ վանդակում են նրանց, դարձնում

¹ Գիլավյան Մ., Նորագույն շրջանի հայ մանկական պոեզիայի առաջընթացի միտումներ, Եր., 2000, էջ 44:

ձեռնասուն, սպանում նրա ազատությունը: Վանդակում բանտարկված վագրը հարմարվում է իր նոր տանը, այլևս չի մոնչում կատաղած»¹:

Հարմարվողականությունը քննադատող հրաշալի նվեր է Պ. Խաչատրյանը նվիրում երեխաներին՝ պատահաբար վանդակից դուրս եկած վագրի կերպարով. «Բայց մի անգամ ինչ տեսավ//Դուռը բաց էր կրնկին...// դուրս եկավ նա ծուլորեն// Ու լուռ հենվեց վանդակին:// Հետո նորից մտավ ներս// Ու տարածեց ոտքերը...// Միջից վագրը փախել էր//, Մնացել էր ստվերը...//» (Պ. Խաչատրյան Բարի արև, էջ 49):

Վանդակից դուրս իրեն չի պատկերացնում նաև թութակը, մնացած թռչունների պես չի ցանկանում ազատ թևածել կապույտ երկնքում: Երեխան ցանկանում է բացել վանդակի դռնակը, բայց ինչպես Պ. Խաչատրյանի բանաստեղծության վագրը, թութակը նույնպես վանդակից դուրս գալու փորձ չի անում. Ինչու՞. երեխային մատչելի եղանակով պարզաբանում է բանաստեղծ Ա. Մարտիրոսյանը.

Բացում եմ վանդակը, որ թռչի,
Գնում է անկյունում ննջելու
Եվ տխուր նայում է ու ասում.
-Վանդակում ծնվել եմ,
Վանդակում սնվել եմ,
Երկնքում ինձ պահող
Թռիչքի թևերն են պակասում:

(Մարտիրոսյան Ա., Հեքիաթասաց սունկը, Եր., 1988, էջ 41-42)

Երգիծական և հումորային ստեղծագործություններով հարուստ են բանաստեղծ, արձակագիր Էդ. Միլիտոնյանի ժողովածուները («Երեք խնձոր», «Կենաց ծառ» (1987), «Բադի լամբադան», «Վահագն վիշապաքաղի արկածները» (2008), «Սատանի կամուրջ» և այլն): Էդ. Միլիտոնյանի բանաստեղծություններից շատերը շաղախված են մեղմ հումորով, իսկ արձակ ստեղծագործություններում հերոսներից շատերը օժտված են իրականությունը տեսնելու նրա տարբեր դրսևորումներով և ընթերցողին տրամադրելու «բուժիչ ծիծաղի»: Այծը ծաղրում է «օտար» լեզվով խոսող կենդանիներին, զարմանում է, հեգնում, որ նրանք խոսում են ինչ լեզվով ասես, մոռանալով մայրենին՝ «այծերենը». «Էս ինչ լեզվով եք իրար հետ խոսում// Էլ աղվեսերեն, էլ առյուծերեն,// Թե այժ եք, ախպեր խոսեք այծերեն»:

¹ Նույն տեղում, էջ 32:

Երգիծական բովանդակություն ունեն Յու. Սահակյանի շուտասել-
լուկներն ու բառախաղերը, որոնց մեջ հեղինակը որոշակի վերաբերմունք է
մշակում շատակերության, շատախոսության, տգիտության վերաբերյալ:
Բերենք մի քանի օրինակներ, որոնք օգտագործել ենք մեր նշված մենագ-
րության մեջ. «Ես գիտեմ մի շատակեր, // Այնքան գեր է, այնքան գեր, // Մեկն
էլ չկա, որ ասի՝ // Օրումեջ կեր, այ ընկեր», «Մեկը շատ է հասկանում, //
Մեկն էլ շատ է հաստանում, // Հաստացողը չի հասկանում, // Հասկացողն էլ
չի հաստանում», «Մեր դռանը մեծ գերան, // Գերանին յոթ բացբերան, // Հերթ
չեն տալիս, որ ես էլ // Խոսեմ գոնե կես բերան»:

Ծիծաղը «բուժիչ բալասան» է և երեխայի համար օրը գեղեցիկ և աշ-
խարհը սիրելի է դառնում, երբ՝

Ծիծաղում է քամին, ծիծաղում է կատուն,
Եվ առվակը ուրախ և, մկնիկը կապույտ,
Եվ գույները բազում, և ձայները զուլալ,
Որովհետև պայծառ
Ու լավ օր է այսօր:
(Սահակյան Յու., «Աքլորակոփվ», էջ 25:)

Ընդհանրացնենք՝ Մանկապատանեկան գրականության մեջ երգի-
ծանքն ու հումորը նպաստում են, որ երեխան որոշակի վերաբերմունք
դրսևորի մարդկային բնավորության արատավոր գծերի նկատմամբ: Ի
տարբերություն այսպես կոչված. «մեծական» գրականության, որտեղ եր-
գիծանքը հաճախ դրսևորվում է որպես սարկազմ, վերածվում է սուր խայ-
թոցների, մանկապատանեկան գրականության մեջ այն ընդգծված կեր-
պով մեղմ է ու հետապնդում է ոչ թե արատները վեր հանելով մարդուն
բացասելու, այլ դրանք վերացնելու ազնիվ նպատակներ:

ԵԶՐԱԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆ

«Երգիծանքը և հումորը որպես մատաղ սերնդի դաստիարակության
կարևոր միջոց» թեմայի ուսումնասիրության արդյունքում կարելի է անել
հետևյալ եզրահանգումները՝

1. Մատաղ սերնդի դաստիարակության գործում, ի թիվս տարբեր
ժանրերով գրված ստեղծագործությունների, կարևոր է նաև երգիծանքի և
հումորի դերը:

2. Երգիծանքի և հումորի միջոցով մանուկ և պատանի ընթերցողների մոտ որոշակի վերաբերմունք է ձևավորվում մարդկային բնավորությունների արատավոր կողմերի նկատմամբ:

3. Հաճախ հումորով ասված խոսքն ավելի դիպուկ ու նպատակային է, քան մարդկային արատները (իհարկե, ոչ ֆիզիկական) բացահայտող ու քննադատական վերաբերմունք ձևավորող որոշակի խոսքը:

4. Այս ամենի համապատկերում կարևոր է, թե մանկագիր գրողն ինչպե՞ս է ներկայացնում մարդկային բնավորությունների արատավոր կողմերը. ծաղրո՞ւմ է, ասենք, նրանց ծուլության, շատակերության, վախկոտության, ստախոսության և մի շարք արատավոր գծերի համար, թե՞ ուշադրություն է հրավիրում դրանց վրա՝ առանց երեխայի համար ձանձրալի խորհուրդների ու խրատների:

5. Հատկանշական է, որ շարունակելով հայ դասական մանկագրության՝ Ղ. Աղայանի, Հովհ. Թումանյանի ավանդույթները, նորագույն շրջանի բանաստեղծներն անպայման հաշվի են առնում ընթերցողի տարիքային ու հոգեբանական առանձնահատկությունները, ոչ թե հուշում են թե ի՞նչ և ինչպե՞ս կարելի է անել կամ չանել, այլ մտերմիկ զրուցում են երեխայի հետ ամենատարբեր հարցերի շուրջ, պատասխանում նրա բազմաթիվ «ինչու՞»-ներին և «ինչպե՞ս»-ներին:

Երգիծանքն ու հումորն, այսպիսով, նպաստում են, որ երեխան կարողանա տարբերակել օրինակելի ու արատավորը և որոշակի կարծիք ունենա դրանց նկատմամբ:

Мелине Гилавян, Сатира и юмор как важное средство воспитания молодого поколения - В результате исследования темы «Сатира и юмор как важное средство воспитания подрастающего поколения» можно сделать следующие выводы:

В воспитании подрастающего поколения в произведениях разных жанров важная роль отводится сатире и юмору.

2. Благодаря сатире и юмору у юного читателя формируется определенное мнение о порочащих человека чертах характера.

Порой слово, сказанное с юмором, является более действенным, чем слово, отображающее недостатки человека (разумеется, не физические), что, в итоге, формирует у молодого читателя критическое мышление.

В данном контексте важно, какими художественными средствами детский писатель представляет отрицательные стороны характеров персонажей, высмеивает ли, скажем, лень, чревоугодие, трусость, лживость и

другие человеческие пороки или привлекает к ним внимание читателя без обращения к стилистике скучных советов и наставлений.

5. Примечательно, что поэты новейшего периода, продолжая традиции классиков армянской детской литературы Г.Агаяна, О.Туманяна и др., обязательно учитывают возрастные и психологические особенности читателя, не подсказывают, что и как делать или не делать, а дружески беседуют с ребенком о разном, отвечают на его многочисленные «почему» и «как».

Следует отметить, что детские писатели учитывают также и традицию мировой литературы, в которой юмор, как правило, бывает добрым в отличие от сатиры, острой и даже едкой по характеру и художественным средствам выражения.

Говоря о роли юмора и сатиры в детской литературе следует учесть, что основная функция юмористических и сатирических образов, картин и эпизодов заключается в воспитании нравственности у юного, формирующегося читателя.

Таким образом, сатира и юмор способствуют тому, чтобы ребенок мог различать образцовое и порочное и иметь о них определенное мнение.

Meline Gilavyan, Theme and humor as important means of younger reader education - Undoubtedly , the main goal of children 's literature is to promote the education and the development of the younger generation knowledge. To achieve these goals, children's writers use various artistic means that help the formation of image and portrait characteristics of the characters. The young reader is very sensitive and a children's writer should take this into account and not give moral arguments, in order to do that, children's writers often turn to satire and humor, present pictures of funny incidents from life in such way that they do not cause laughter and sarcasm. in this context, satire and humor can act as important means of education.

This article discusses problems of the healing value of satire and humor, it is emphasized that humor has a greater impact on the child than frank teachings and information about kindness. The purpose of children's writers is often turning to satire humour.

Ուղարկվել է խմբագրություն 13.11.2022թ.
Գրախոսվել է 19 .11.2022թ.
Ստորագրվել է տպագրության 21.11.2022թ.

ԴԱՍԱԿԱՆ ԱՎԱՆԴՈՒՅԹՆԵՐԻ ՊԱՀԱՊԱՆԸ. ՎԱՀՐԱՄ ԲԱԲԱՅԱՆ

ԳՈՀԱՐ ԿԱՐԱՊԵՏՅԱՆ

Բանալի բառեր - Վահրամ Բաբայան, կոմպոզիտոր, հայ ժամանակակից երաժշտություն, դաշնամուրային կամերային ստեղծագործություններ, Կոնցերտ ֆլեյտայի, կլառնետի (in B), ջութակի, թավջութակի և դաշնամուրի համար, վարիացիա, «Մարսելիեզ»:

ՆԵՐԱՇՈՒԹՅՈՒՆ

Հայ ժամանակակից կոմպոզիտորական դպրոցի տաղանդավոր ներկայացուցիչ, ՀՀ արվեստի վաստակավոր գործիչ Վահրամ Բաբայանը բազմաժանր կոմպոզիտոր է: Նա հեղինակ է վեց օպերայի («Օտարականը», «Բեթհովենի նամակները», «Համլետ», «Մուսա լեռան 40 օրը», «Liramlarum», «Երգ սիրո և գեղեցկության»), չորս բալետի («Պիզավալոն», «Պան», «Դեպի Լույս», «Փոքրիկ իշխանը»), ինը սիմֆոնիայի, երկու սիմֆոնիկ պոեմի, բազմաթիվ գործիքային կոնցերտների, վոկալ-սիմֆոնիկ և խմբերգային երկերի, երեք կամերային սիմֆոնիայի, կամերային անսամբլների, վոկալ-գործիքային շարքերի և այլն: Նրա ստեղծագործությունները հնչել և հրատարակվել են ԱՄՆ-ում, Գերմանիայում, Ավստրիայում, Իտալիայում, Ֆրանսիայում, Շվեյցիարիայում, Մեծ Բրիտանիայում, Ռուսաստանում և այլ երկրներում:

1975թ. Ավետիք Իսահակյանի 100-ամյակին նվիրված հանրապետական մրցությունում կոմպոզիտորի №3 սիմֆոնիան՝ ըստ բանաստեղծի «Աբու-Լալա Մահարի» պոեմի, արժանացել է մրցանակի¹, 1982թ. կոմպոզիտորն արժանացել է Հայաստանի Պետական երիտասարդական մրցանակի, իսկ 1986թ. Հունգարիայում պարգևատրվել է «Ֆերենց Լիստի» հուշամեդալով՝ կոմպոզիտորի ծննդյան 175-ամյակի առիթով:

Վ. Բաբայանի երաժշտության փառատոներ են կազմակերպվել Հայաստանում (1998, 2005, 2018) և Ֆրանսիայում (2014):

2003թ. նա պարգևատրվել է ՅՈՒՆԵՍԿՕ-ի «Արամ Խաչատրյան» հուշամեդալով՝ կոմպոզիտորի ծննդյան 100-ամյակի առիթով, իսկ Յոթերորդ՝ «Լայպցիգյան» լարային կվարտետի համար 2009-ին արժանացել «Թեքեյան» մշակութային միության «Վահան Թեքեյան» միջազգային

¹ Տե՛ս Արևշատյան Ա., Ռուխկյան Մ., Հայկական երաժշտական համաժողով, Կոմպոզիտորներ, Բաբայան Վ., Երևան, 2009, էջ 4:

մրցանակին: Նույն թվականին դաշնամուրի և լարային նվագախմբի համար գրված «Hymn» ստեղծագործությունն արժանացել է Համաշխարհային հայկական կոնգրեսի, Ռուսաստանի հայերի միության «Լավագույն ստեղծագործություն» մրցանակին: Կոմպոզիտորը պարգևատրվել է ՀՀ Մշակույթի նախարարության ոսկե մեդալով (2011)¹:

ՎԱՀՐԱՄ ԲԱԲԱՅԱՆԻ ՍՏԵՂԾԱԳՈՐԾԱԿԱՆ ՈՒՂԻՆ

Վահրամ Բաբայանը ծնվել է Երևանում, 1948թ. օգոստոսի 19-ին: Նրա հայրը՝ Օհան Արսենովիչը, սովորել է Խարկովի կոնսերվատորիայում՝ կոմպոզիցիայի և փողային գործիքների բաժիններում: Նկատելով որդու ընդունակությունները՝ նա սկսում է երաժշտություն ուսուցանել, պատմել երաժշտության և երաժիշտների մասին, տանում իր հետ համերգների:

Վեց տարեկան հասակում, տպավորված ավագ եղբոր՝ գրականությամբ հրապուրված Արսենի, բանաստեղծությամբ, գրում է «Գարուն» երգը՝ երկու ձայնի և դաշնամուրի համար: Հաջորդիվ գրում է «Կոնտրդանսը»՝ շեփորի և դաշնամուրի համար, իսկ 1955-1957թթ. ստեղծում առաջին դաշնամուրային շարքը՝ «Մանկական ալբոմ №1», -ը՝ բաղկացած 24 պիեսներից՝ 24 բուպե տևողությամբ, որն առաջին անգամ կատարել է հեղինակը Երևանում՝ 1957թ. դեկտեմբերի 24-ին: Վ. Բաբայանը Ալ. Սպենդիարյանի անվան երաժշտական դպրոցում միաժամանակ սովորել է երկու բաժիններում. դաշնամուր՝ Ի. Մանուկյանի և կոմպոզիցիա՝ Ս. Սամվելյանի դասարաններում:

9 տարեկանում Բաբայանը գրել է քառամաս սիմֆոնիա լարային նվագախմբի համար, որը հնչել է 1957-ին: Նույն թվականին համերգներից մեկի ժամանակ նա պետք է նվագեր իր «Մանկական ալբոմ №1»-ը, սակայն դուրս գալով բեմ՝ նա հասկանում է, որ իրեն արդեն ճանաչում են, փոխում է ծրագիրը, և դաշնամուրով կատարում իր սիմֆոնիան: Դաիլիճում ներկա էին Ալ. Հարությունյանը, Էդ. Միրզոյանը և Ա. Բաբաջանյանը: Համերգից հետո Ա. Բաբաջանյանը, դիմելով նրա հորն ասում է. «Օհան, Ձեր տղան մեծ կոմպոզիտոր կդառնա...»²:

Սակայն այս բոլոր հաջողություններին հաջորդում է հուսահատությունը: Հայաստանի «Պատանի և երիտասարդ տաղանդների փառատոնի» ժամանակ լավագույն աշակերտները պարգևատրվում են և նվերներ ստանում: Երբ հերթը հասնում է Բաբայանին, ապա նրան շրջանցում են և ն-

¹ Տե՛ս Հայ երաժշտության հանրագիտարան, Երևան, 2019, էջ 99:

² Տե՛ս **Рухкян М.**, Портреты армянских композиторов”, Ереван, 2009, стр. 57.

վերը տալիս մեկ այլ աշակերտի: Նա երագում էր նավակի մասին, որը բաժին հասավ ուրիշին: Վերադառնալով տուն՝ չասելով ոչ-ոքի, նստում է դաշնամուրի առջև և գրում «Անուրջների նավակ» ստեղծագործությունը, որը հետագայում ներառում է «Մանկական ալբոմ №1»-ում՝ 22-րդ համարի ներքո¹:

1968թ. Վահրամ Բաբայանն ընդունվում է Երևանի Կոմիտասի անվան պետական կոնսերվատորիա, սովորում միաժամանակ երկու բաժիններում՝ դաշնամուր (Վ. Ահարոնյան) և կոմպոզիցիա (Գ. Եղիազարյան): Ընդունելության համար ներկայացնում է Սիմֆոնիան լարայինների համար, №1 Սիմֆոնիան՝ մեծ սիմֆոնիկ նվագախմբի համար և №1 դաշնամուրային կոնցերտը: Կոնսերվատորիան ավարտելիս նա արդեն հեղինակ էր ավելի քան 50 ստեղծագործությունների, որոնց թվում էին սոնատներ, կվարտետներ, №2 դաշնամուրային կոնցերտը, №2 և №3 սիմֆոնիաները մեծ սիմֆոնիկ նվագախմբի համար, մեծ սիմֆոնիկ նվագախմբի համար գրված «Անտունի» խորեոգրաֆիկ պոեմը՝ նվիրված Կոմիտասի 100-ամյա հոբելյանին, երկու գործողությամբ «Օտարական» օպերան և բազմաթիվ դաշնամուրային ստեղծագործություններ:

Կոմպոզիտորի կյանքի շրջադարձային փուլերից մեկը դարձավ Սոնատը դաշնամուրի և լիտավրների համար (1970), որն առաջին անգամ հնչեց հայ կոմպոզիտորների ստեղծագործությունների համերգի ընթացքում հեղինակի (դաշնամուր) և Ֆ. Մելիքյանի (լիտավրներ) կատարմամբ: Գեորգի Տիգրանովը Սոնատը գնահատեց որպես «հզոր ատոմային պայթյուն», իսկ պրոֆեսոր Ռաֆայել Ստեփանյանը նշեց, որ «Սոնատը միջազգային մասշտաբ ունի»²:

Մարգարիտա Ռուխկյանի գնահատմամբ՝ «Վահրամ Բաբայանը համոզված է, որ սոնատային՝ համապարփակ երաժշտական ձևը, մարդկային մտքի մեծագույն նվաճումն է, փիլիսոփայության և, մասնավորապես, երաժշտական մշակույթի զարգացման մի մասը: Սոնատային ձևն այնպես, ինչպես ներկայացված է Հայդնի, Մոցարտի, Բեթհովենի և նրանց հաջորդների ստեղծագործության մեջ՝ հնարավորություն էր ընձեռում արտոնցովել կյանքը տարբեր փուլերում: Կարելի է ասել, որ Վահրամ Բաբայանի ստեղծագործությունների հիմքը սոնատային ձևն է, թեև կոմպոզիտորի սոնատները, սիմֆոնիաները, կոնցերտները և կվարտետները հազեցած են 20-րդ դարի երկրորդ կեսին բնորոշ երաժշտական լեզվի տարրերով՝ սոնատային ձևի պահպանմամբ»³:

¹ Տե՛ս **Рухян М.**, Портреты армянских композиторов, Ереван, 2009, стр. 58.

² Տե՛ս **Рухян М.**, Портреты армянских композиторов, Ереван, 2009, стр. 64.

³ Տե՛ս **Рухян М.**, Портреты армянских композиторов, Ереван, 2009, стр. 63.

XX դարի 60-ականներին Վ. Բաբայանի ստեղծագործություններում լսելի են ավանգարդ ուղղությանը բնորոշ գծեր: Նրա ստեղծագործության մեջ նկատելի է հակումը ավանգարդի ոչ թե արտաքին դրսևորման հանդեպ, որը կապված է նոր ստեղծագործական հնարների կիրառման հետ, այլ կերպարային նորարարության նկատմամբ, որն ընդունակ է հաղորդելու տիեզերքի և հասարակության մասին ժամանակակից պատկերացումները: Բացի «Ավանգարդ» ուղղությունից, նա ստեղծագործել է սերիալ, ալեատորիկ, սոնորային և այլ տեխնիկաներով:

Վ. Բաբայանը ձգտում էր ձեռք բերել նոր գիտելիքներ, ստեղծագործական գաղափարներ և այս ամենի հետ մեկտեղ՝ ծանոթանալ կոմպոզիտոր Դմիտրի Շոստակովիչի հետ: Շոստակովիչին հասցեագրված նամակի պատասխանը շատ չուշացավ. «Թանկագին Վահրամ, ես արդեն վաղուց չեմ դասավանդում: Եթե Դուք լինեք Մոսկվայում կամ ես՝ Երևանում, ուրախ կլինեմ ծանոթանալ Ձեր ստեղծագործություններին: Մաղթում եմ Ձեզ առողջություն և ստեղծագործական հաջողություններ: Դ. Շոստակովիչ, 3 նոյեմբերի 1970թ.»¹: Շոստակովիչի հետ հանդիպելու նպատակով Վ. Բաբայանը մեկնում է Մոսկվա՝ իր թղթապանակում ունենալով Սոնատը դաշնամուրի և լիտավրների համար և մի քանի այլ ստեղծագործությունների նոտաներ: Շոստակովիչի հետ հանդիպումից տպավորված նա գրում է «Կոմպոզիտորների դիմակահանդես կամ երաժշտական ուղևորություն ժամանակի մեջ» դաշնամուրային շարքը (1971), որը կազմված է 64 վարիացիաների շղթաներից: Վարիացիաների թիվը պատահական չէր ընտրված. այդքան քրոմոսոմ է պարունակում մարդու ԴՆԹ-ն, շախմատի դաշտը նույնպես բաղկացած է 64 վանդակներից, Աստվածաշնչում մարդու կյանքի նկարագրությունը 64 է: Յուրաքանչյուր վարիացիան նվիրված է մեկ կոմպոզիտորի և հնարավորինս մոտեցված տվյալ կոմպոզիտորի ստեղծագործական ոճին: Ընդգրկված են գերմանական, իտալական, եվրոպական ռոմանտիկներից՝ մինչև Շոստակովիչ, Բուլեզ, Շտրոքհաուզեն, Շնիտկե և Վահրամ Բաբայան:

1983թ. Երևան է ժամանում «Alphons Leduc» հրատարակչության ներկայացուցիչ Ժան Լեդուկը: Ծանոթանալով հայ կոմպոզիտորների հետ և լսելով նրանց ստեղծագործությունները՝ նա ամրագրեց մի շարք ստեղծագործությունների պատվերներ: Այսպես ստեղծվեց Բաբայանի «Mantra quasi sonata» ստեղծագործությունը՝ գրված սոպրանո-սաքսոֆոնի և դաշնամուրի համար, որը կատարել են Յուրի Բոբրինսկին (սաքսոֆոն) և հե-

¹ Տե՛ս Բужан М., Портреты армянских композиторов», Ереван, 2009, стр. 64.

դինակը: Այս ստեղծագործությունը հրատարակվել է «Alphons Leduc» ամսագրում՝ 1986թ.: 2004թ. Վահրամ Բաբայանն այս ստեղծագործությունն անվանեց «Mantra №1»:

«Hilltop Music Publications» անգլիական երաժշտական հրատարակչության պատվերով նա գրում է «Mantra №2» ավտ-սաքսոֆոնի համար (հրատարակվել է 2006թ.), ապա «Mantra №3»-ը՝ տենոր-սաքսոֆոնի և դաշնամուրի համար:

Այսպիսով ստացվում է «Mantra»-ների շարք:

1983թ. սկզբին Բաբայանն ավարտում է Ռեքվիեմը լարային նվագախմբի համար: «Երկար են մտածել. գրե՞լ Ռեքվիեմ, թե՞ ոչ, քանի որ Մոցարտը գրել է Ռեքվիեմ 35 տարեկան հասակում և նրա կյանքը կանգ առավ այդ տարիքում»¹: Վահրամ Բաբայանն այդ ժամանակ նույնպես 35 տարեկան էր:

Այս շրջանը շրջադարձային էր կոմպոզիտորի համար: Ստանալով ոտքի ծանր վնասվածք՝ նրան տեղափոխում են սկզբում Երևանի, այնուհետև՝ Մոսկվայի №59 կլինիկական հիվանդանոց, որտեղ ենթարկվում է մի քանի վիրահատությունների: Վերականգնողական շրջանում ավարտին է հասցնում №3 կոնցերտը՝ «Ռումանտիկական»՝ դաշնամուրի և նվագախմբի համար (կոնցերտը նվիրում է տվյալ հիվանդանոցի բժշկական անձնակազմին), գրում է մանկական կոնցերտ դաշնամուրի և նվագախմբի համար, №5 լարային կվարտետը, «Մանկական ալբոմ №2» դաշնամուրի համար: 1984թ. վերադառնում է Երևան, իսկ 1985թ. գրում «Մերենադը» սոպրանոյի, ֆլեյտայի, կոնտրալտո-ֆլեյտայի (G), ջութակի, թավջութակի և դաշնամուրի համար՝ Արսեն Բաբայանի բանաստեղծության հիման վրա:

Արդեն լիովին ապաքինված Բաբայանն ունենում է հեղինակային համերգ Հայաստանի Կոմպոզիտորների միության տան դահլիճում՝ հանդես գալով որպես դաշնակահար: Համերգի ընթացքում հնչում են կամերային-գործիքային ստեղծագործությունները՝ «Mantra №1»՝ սաքսոֆոնի և դաշնամուրի համար, №1 սոնատը՝ մենակատար ջութակի համար, №4 սոնատը՝ դաշնամուրի համար, №4 լարային կվարտետը և «Պոետի ծնունդը» վոկալ շարքը (Ե. Չարենցի խոսքերով)՝ սոպրանո, բաս և դաշնամուր:

Երաժշտագետ Լիլիթ Երնջակյանը բարձր գնահատեց Վահրամ Բաբայանի գործունեությունը և համերգի ընթացքում հնչած ստեղծագործությունները. «Ինչպես №4 Լարային կվարտետում, այնպես էլ հեղինակի բոլոր ստեղծագործություններում ուրվագծվում է այն ստեղծագործական ոճը, որը պարունակում է դասական ռոմանտիզմի ավանդույթները, բայց միևնույն ժամանակ ազգային ինտոնացիաները և ժամանակակից երաժշ-

¹ Կոմպոզիտորի հետ ունեցած անձնական զրույցից:

տության հնչյունները»¹:

1978թ. Վ. Բաբայանն առաջին անգամ երիտասարդ արվեստագետների հետ միասին այցելում է Գերմանիա և ունենում համերգներ՝ հանդես գալով որպես դաշնակահար, ստեղծում է №2 սոնատը՝ մենակատար ջութակի համար:

1999-ից Գերմանիա այցելությունները դառնում են ավելի հաճախակի: Այս շրջանում գրում է №6 և №7 լարային կվարտետները, ամերիկացի դաշնակահար Իֆա Մենգելկոխի խնդրանքով գրում №7 սոնատը՝ դաշնամուրի համար՝ բաղկացած վեց մասից: Հենց Մենգելկոխն էլ կատարեց Սոնատն առաջին անգամ՝ Գրիմա քաղաքում:

1998թ. հոկտեմբերի 26-ից մինչև նոյեմբերի 1-ը Երևանի Արամ Խաչատրյան մեծ դահլիճում տեղի է ունենում Վահրամ Բաբայանի երաժշտության առաջին փառատոնը (փառատոնի ընթացում տեղի ունեցավ յոթ համերգ). բազմաթիվ ստեղծագործությունների շարքում կատարվեցին №5 և №6 սիմֆոնիաները՝ Հայաստանի սիմֆոնիկ նվագախմբի կատարմամբ, Ռուբեն Ասատրյանի ղեկավարությամբ: Երաժշտագետ Մարգարիտա Ռուխկյանը, տպավորված փառատոնից, գրեց «Նվիրվում է կատարողներին...» հոդվածը²:

2000թ. Գրիմա քաղաքում Բախին նվիրված Միջազգային փառատոնի շրջանակներում հնչեց նաև Վ. Բաբայանի՝ փառատոնի կազմակերպիչների պատվերով դաշնամուրի և լարային նվագախմբի համար գրված «Hymn» ստեղծագործությունը՝ հիմնված B-A-C-H հնչյունների վրա:

2001թ. լինելով Ավստրիայում՝ այն վայրերում, որտեղ ապրել և ստեղծագործել են Բեթհովենը, Շուբերտը, Բրուքները, Մալերը, Բաբայանն ստեղծում է «Linx» տրիոն՝ ջութակի, թավջութակի և դաշնամուրի համար:

2005թ. նոյեմբերին անց է կացվում Բաբայանի հեղինակային երկրորդ փառատոնը, որը բաղկացած էր կամերային երաժշտության չորս համերգներից: Ծրագրում ընդգրկված էին 20 Պրելյուդներ՝ դաշնամուրի համար (դրանք կոմպոզիտորն ստեղծագործել էր 11-12 տարեկան հասակում), «Mantra N1 quasi sonata» սուպրանո-սաքսոֆոնի և դաշնամուրի համար (1983)՝ Արսյոմ Եղիազարյանի և Աստղիկ Լևոնյանի կատարմամբ, «Mantra №2» ալտ-սաքսոֆոնի և դաշնամուրի համար (2004)՝ Ալեքսանդր Մանուկյանի և Նատալիա Մնացականյանի կատարմամբ:

Ինչպես նշում է կոմպոզիտոր Արթուր Ավանեսովը՝ «Այս ստեղծագործություններում արտացոլված է կոմպոզիտորի անդրադարձը Հնդ-

¹ Տե՛ս **Երնջակյան Լ.**, Ճշմարիտ ելևէջումներով, «Ավանգարդ», 1985, հուլիսի 5, N67:

² ՏՄ. **Рухкян М.**, Исполнителям посвящается... «Республика Армения», 20 ноября 1998.

կաստանի, Տիբեթի, Արևելքի բուդդայական աշխարհներին: Այս մշակույթների օբյեկտիվ մտածելակերպը, հոգևոր նկարագիրը ձևավորվել և ձևավորվում է երաժշտության իմացության, փիլիսոփայության և պոեզիայի հիման վրա: Ձգտելով դեպի մեդիտացիան, ստատիկ դրամատուրգիան, արևելքի (բուդդայական) գեղարվեստական համակարգն արդեն շատ վաղուց ներթափանցել են հայ երաժշտության մեջ»¹:

ՎԱՀՐԱՄ ԲԱԲԱՅԱՆԻ ԿՈՆՑԵՐՏԸ ՖԼԵՅՏԱՅԻ, ԿԼԱՌԵՏԻ (IN B), ՋՈՒԹԱԿԻ, ԹԱՎՋՈՒԹԱԿԻ ԵՎ ԴԱՇՆԱՄՈՒՐԻ ՀԱՄԱՐ (ՕՐ. 94)

1988թ. Վ. Բաբայանը գրում է Կոնցերտ ֆլեյտայի, կլառնետի (in B), ջութակի, թավջութակի և դաշնամուրի համար (օր. 94): Ինչպես նշում է կոմպոզիտորը՝ նախնական տարբերակում այն անվանել է Կվինտետ, սակայն այնուհետև փոխեց անվանումը՝ դարձնելով Կոնցերտ, որպեսզի հնարավորություն տա բոլոր գործիքներին հանդես գալ հավասարապես²: Թեև Բաբայանն այդքան էլ հավանություն չի տալիս մեջբերումներին, սակայն որոշ ստեղծագործություններում կիրառել է դրանք, օրինակ №4 Լարային կվարտետում մեջբերել է «Չեմ կրնա խաղա», իսկ Կոնցերտում՝ մեջբերել է «Մարսելիեզը»՝ Ֆրանսիայի պետական օրհներգը³: Կոնցերտը սկսում է ֆլեյտան՝ պարզ, դրամատիկ նուրբ թեմայով: (Նոտային օրինակ 1)

ԿՈՆՑԵՐՏ

Ֆլեյտայի, կլառնետի (in B), ջութակի,
թավջութակի և դաշնամուրի համար

Op. 94 (1988)

CONCERTO

for Flute, Clarinet (in B), Violin,
Cello and Piano

Վահրամ ԲԱԲԱՅԱՆ
Vahram BABAYAN

(նոտային օրինակ 1)

¹ Տե՛ս **Аванесов А.**, Отражение дзен-буддизма в музыке ряда современных армянских композиторов, «Արվեստ և ժամանակ. Հայացք Գյումրուց », №1, 2006, էջ 50-55:
² Կոմպոզիտորի հետ ունեցած անձնական զրույցից:
³ Կոմպոզիտորի հետ ունեցած անձնական զրույցից:

Դաշնամուրի մուտքը սկսվում է գրաֆիկ պարտիտուրի տարրերով, ինչը Կոնցերտում կոմպոզիտորն առատ կերպով օգտագործել է: (Նոտային օրինակ 2)

(նոտային օրինակ 2)

XX դարի երկրորդ կեսին որոշ կոմպոզիտորներ ստեղծագործում էին գրաֆիկ նոտագրությամբ: Գրաֆիկ նոտագրությունը նշում է միայն կատարվող երաժշտության ընդհանուր ուրվագծերը, նրա նշանները կարող են արտահայտել պարզ նոտագրություն, բայց և կարող են արտահայտել երկրաչափական ձևեր, ներկված կամ չներկված տարբեր ձևի գծեր՝ երկարությամբ և հաստությամբ: Ստեղծագործությունների պարտիտուրներում, որտեղ օգտագործված են գրաֆիկ նոտագրություններ, հաջորդում են կատարողների համար բանավոր ցուցումներ: Առաջին գրաֆիկ նոտագրության օրինակներից է ամերիկացի կոմպոզիտոր Մորտոն Ֆելդմանի «Projections» ստեղծագործությունը՝ գրված սուլո թավջութակի համար (1950-1951): Ստեղծագործությունն ամբողջովին կամ մասամբ գրված է գրաֆիկ նոտագրությամբ: Գրաֆիկ նոտագրություն օգտագործել են նաև Քեյջն, Լիգետին, Շտոքհաուզենը և այլն¹:

Գլխավոր թեման սկսում է ֆլեյտան և փոխանցում կլառնետին. ահես երկխոսություն է սկսվում նրանց միջև: Ֆլեյտայի և կլառնետի նվագամասերում, պոլիռիթմիայի շնորհիվ երաժշտությունը դառնում է դրամատիկ, անհանգիստ, և աստիճանաբար մուտք են գործում ջութակը, թավջութակը և դաշնամուրը:

¹ Տե՛ս **Акопян Л.**, Музыкальный словарь Гроува, Москва, 2001, стр. 256.

№2 վարիացիան հանդես է գալիս կլառնետի նվագաբաժնում և արտահայտված է կետագծային ռիթմիկ պատկերով, իսկ ջութակի նվագաբաժնում շեշտված տրիոլներ են. այստեղ կոմպոզիտորն օգտագործել է «Մարսելիեզին» բնորոշ ռիթմիկ տարրեր, իսկ ակորդային ֆակտուրան ընդգծել է շեշտերով, ինչն էլ ստեղծում է քայլերգային բնույթ:

(նոտային օրինակ 3)

Փողային և լարային գործիքները հզոր դինամիկայով, էներգիայով լի հատվածը փոխանցում են դաշնամուրին՝ ծանր և շեշտված ակորդներին, նույնությամբ պատասխանում է թավջութակը: (Նոտային օրինակ 4)

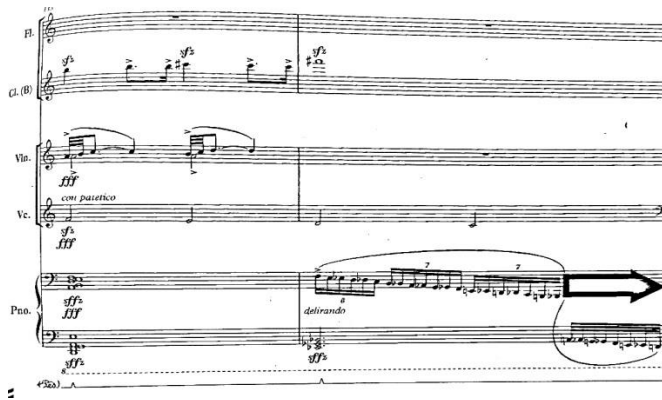
(նոտային օրինակ 4)

№3 վարիացիայում հնչում է գլխավոր թեման, որին հաջորդում են դաշնամուրի թախծոտ, մոայլ, ընդգծված ակորդները: Փողային գործիքների տրիոլների, ջութակի ֆլաժոլետների և թավջութակի տրիեղների վրա կրկին հնչում են գլխավոր թեմայից հատվածներ: (Նոտային օրինակ 5)

(նոտային օրինակ 5)

№4 վարիացիայում դաշնամուրի հզոր տրիեղները նախապատրաստում են թեմայի մուտքը, բայց արդեն հզոր դինամիկայով, անհանգիստ բնույթով, հագեցած ֆակտուրայով, ինչն արդեն ուղղորդում է ունկնդրին դեպի վերջին վարիացիան, որն էլ դառնում է ստեղծագործության գագաթնակետը: (Նոտային օրինակ 6 և 7)

(նոտային օրինակ 6 և 7)

№5 վարիացիայի, ինչպես և №4 վարիացիայի մուտքն սկսվում է դաշնամուրի տրիեկներով, որը հանդիսանում է կապող օղակ: Լարային գործիքների նվագաբաժնում ինտերվալային սեքստոլները նմանվում են թմբուկների հաղթական երթի, այդ դրամատիկ հզոր կերպարի վրա հնչում է թեման: (Նոտային օրինակ 8)

(նոտային օրինակ 8)

Կողա-ռեպրիզը եզրափակում է Կոնցերտը: Այստեղ ամփոփված են հատվածներ բոլոր վարիացիաներից: (Նոտային օրինակ 9)

(նոտային օրինակ 9)

Յուրաքանչյուր վարիացիան իր կառուցվածքով նման է սոնատային allegro-ին, ինչպես նաև յուրաքանչյուրում նշված է լատիններեն տերմիններով երաժշտության բնույթը, ինչն ավելի մատչելի է դարձնում ստեղծագործության կատարումը ճիշտ բնույթով:

Կոմպոզիտորը ստեղծագործության սկզբում նշել է նյութի տևողությունը. Կոնցերտն ունի 11 րոպե տևողություն:

ԵԶՐԱԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆ

Վահրամ Բաբայանի Կոնցերտը ֆլեյտայի, կլառնետի (in B), ջութակի, թավջութակի և դաշնամուրի համար (օր. 94) մեկ մասանի է: Կառուցվածքը հստակ պահպանված չէ, ինչպես դասական կոնցերտում, առկա են շեղումներ: Երաժշտական շարադրանքը կարծես վարիացիոն լինի. յուրաքանչյուր անգամ հանդես է գալիս նոր շարադրանք, նոր կերպար և հուզական նոր վիճակ: Կոմպոզիտորը յուրաքանչյուր վարիացիայում պահպանել է «Մարսելիեզի» փոքր հատվածներ, ռիթմեր՝ յուրաքանչյուր գործիքի նվագաբաժնում, ինչը հիմք է դառնում ստեղծագործության ամբողջականության և դրամատուրգիական զարգացման համար:

Гоар Карапетян, Хранитель классических традиций. Ваграм Бабалян - Талантливый представитель армянской современной композиторской школы, заслуженный деятель искусств РА Ваграм Бабалян является многожанровым композитором. Он - автор шести опер, девяти симфоний, двух симфонических поэм, многочисленных инструментальных концертов, во-

кально - симфонических и хоровых сочинений, трех камерных симфоний, камерных ансамблей, вокально- инструментальных сборников и т. д.

Важной частью его творчества являются камерные фортепианные произведения, в том числе Концерт для флейты, кларнета, скрипки, виолончели и фортепиано (op. 94, 1988), Фортепианное трио для скрипки, виолончели и фортепиано “Линц” (op. 131, 2001) и Фортепианный квартет для скрипки, виолончели, альты и фортепиано (op. 129, 2001).

Концерт для флейты, кларнета (in B), скрипки, виолончели и фортепиано - одноактное произведение. Структура четко не сохранена, как и в классическом концерте, есть отклонения. Музыкальное изложение будто вариационное, каждый раз наблюдается новое изложение, новый образ и эмоционально-новое состояние.

В каждой вариации композитор сохранил маленькие отрывки “Марсельезы”, ритмы - в каждой части инструмента, что становится основой для целостности и драматургического развития произведения.

Gohar Karapetyan, The Keeper of Classical Traditions: Vahram Babayan -

A talented representative of the modern Armenian school of composers, Honored Art Worker of the RA Vahram Babayan is a composer of various genres. He is the author of 6 operas, 9 symphonies, 2 symphonic poems, many instrumental concertos, vocal-symphonic and choral works, 3 chamber symphonies, chamber ensembles, vocal-instrumental compositions, etc.

An important part of his oeuvre is chamber piano works, including the Concerto for flute, clarinet, violin, violoncello and piano (op. 94, 1988), the Trio for piano, violin and violoncello "Linz" (op. 131, 2001) and Quartet for piano, violin, violoncello and viola (op. 129, 2001).

Concerto for flute, clarinet (in B), violin, violoncello and piano is a composition of one piece. It does not have a clearly ordered structure as there are deviations from the classical concerto. The musical composition seems to be variable: each time there is a new presentation, a new image and a new emotional state. The composer in each variation retained small fragments, the rhythms of the Marseillaise – in the party of each of the instruments which become the basis for the integrity and dramatic development of the work.

Ուղարկվել է խմբագրություն 25.10.2022թ.

Գրախոսվել է 10.11.2022թ.

Ստորագրվել է տպագրության 15.11.2022թ.

ՔԱՂԱՔԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԵՐՐՈՐԴ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՄԱՍՆԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆԸ 2003-2012 ԹԹ. ԽՈՐՀՐԴԱՐԱՆԱԿԱՆ ԸՆՏՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻՆ ԺՈՂՈՎՐԴԱՎԱՐԱԿԱՆ ԱՆՑՄԱՆ ՀԱՄԱՏԵՔՍՏՈՒՄ

ՆՎԵՐ ԿՈՍՏԱՆՅԱՆ

Բանալի բառեր - Հայաստանի երրորդ Հանրապետություն, ժողովրդավարական անցում/փոխակերպում, մասնակցային ժողովրդավարություն, ավտոկրատիա, կուսակցություններ, խորհրդարանական ընտրություններ, մեծամասնական ընտրական համակարգ, համամասնական ընտրական համարագ, միաբնեռայնություն, Ազգային ժողով:

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ

«Պատմություն և քաղաքականություն» գիտական հանդեսի նախորդ համարներից մեկում անդրադարձել էինք ԽՍՀՄ փլուզմանը և ՀՀ անկախացմանը հաջորդած առաջին տասնամյակում կուսակցությունների համար ի հայտ եկած իրավաքաղաքական բարենպաստ պայմաններում վերջիններս գործունեության առանձնահատկություններին՝ մասնավորաբար խորհրդարանական ընտրություններին նրանց մասնակցությամբ, գրանցած արդյունքներին, Հայաստանում ժողովրդավարական անցման գործընթացում կուսակցությունների ունեցած դերին¹: Վերոհիշյալ հոդվածը վերաբերելի էր պատմաքաղաքական կոնկրետ ժամանակահատվածում՝ 1990-1999 թթ. տեղի ունեցած խորհրդարանական ընտրություններին: Այս հոդվածում փորձել ենք վեր հանել 2003-2012 թթ. տեղի ունեցած խորհրդարանական ընտրություններին ՀՀ կուսակցությունների մասնակցության առանձնահատկությունները: Հարկ է շեշտել նաև ընտրությունների վերաբերյալ միջազգային և տեղական անկախ դիտորդա-

¹ Տե՛ս Գ. Քեոյան, Ն. Կոստանյան, Հայաստանի երրորդ Հանրապետության քաղաքական կուսակցությունների մասնակցությունը 1990-1999 թթ. խորհրդարանական ընտրություններին, «Պատմություն և քաղաքականություն», թիվ 2(13), Երևան 2021, էջ 117-127:

կան առաքելությունների եզրակացությունների ուսումնասիրությունը, ինչը ևս լայնորեն իրականացվել է:

ՎԵՐԼՈՒԾՈՒԹՅՈՒՆ

2002 թվականին ընդունվեց «Կուսակցությունների մասին» նոր օրենքը, որը կուսակցությունների գործունեության համար սահմանում էր խաղի նոր կանոններ¹: Կուսակցությունների գործունեության սույն իրավական կարգավորման ընդունումից զատ, յուրահատուկ մթնոլորտ էր ստեղծվել նաև հանրային-քաղաքական կյանքում: Բանն այն է, որ 1998 թվականին Լևոն Տեր-Պետրոսյանի հրաժարականից, ապա 1999 թվականի հոկտեմբերի 27-ի իրադարձություններից հետո կարծես ժողովրդավարացման գործընթացները կանգ էին առել և նույնիսկ տեղի էր ունենում հետընթաց՝ դեպի նախագահական ավտոկրատիա: Պետության քաղաքական իշխանության մեջ առանցքային դերակատարը մնում էր հանրապետության նախագահ Ռոբերտ Քոչարյանը, որը և փորձեց 2003 թվականին սահմանադրական փոփոխությունների նախագծով ավելի ամրացնել իր դիրքերը հանրապետությունում: *2003 թվականի մայիսի 25-ի խորհրդարանական ընտրությունները*, որի արդյունքում պետք է ձևավորվեր երրորդ գումարման ԱԺ-ն, անցան յուրահատուկ քաղաքական իրավիճակում: Նույն օրը տեղի էր ունենում նաև վերոնշյալ սահմանադրական հանրաքվեն, որի արդյունքում, սակայն, նախագահի առաջարկած տարբերակը չարժանացավ ընտրողների հավանությանը: Ուշագրավ մեկ այլ հանգամանք էր այն, որ առաջին անգամ խորհրդարանական ընտրությունները տեղի էին ունենում նախագահական ընտրությունների հետ նույն տարում, դեռ ավելին՝ երկրի ղեկավարի ընտրությունից ընդամենը 2 ամիս անց: Խորհրդարանական ընտրություններին նախորդած նախագահական ընտրություններում պայքարը ընթանում էր գործող նախագահ Ռ. Քոչարյանի, և ՀԺԿ նախկին ղեկավար Կարեն Դեմիրճյանի որդու՝ Ստեփան Դեմիրճյանի միջև: Երկու փուլով տեղի ունեցած քվեարկության արդյունքում, ըստ ԿԸՀ պաշտոնական հաղորդման, նախագահ ընտրվեց Ռոբերտ Քոչարյանը²: Միջազգային և տեղական դիտորդական առաքելությունների զեկույցներում, ինչպես նաև ընդդիմադիր ուժերի արտահայտած մտքերում բարձրացվում են մտահոգություններ ընտրություններ

¹ Տե՛ս ՀՀ օրենքը Կուսակցությունների մասին, ընդունված 2002 թվականի հուլիսի 3-ին, <https://www.arlis.am/documentview.aspx?docid=75487>, հասանելի է 25.08.22:

² Տե՛ս ՀՀ նախագահի 2003թ. Ընտրությունների երկրորդ փուլի պաշտոնական արդյունքներ, <https://www.elections.am/PageFor/Elections%201999-2005>, հասանելի է 02.04.22:

րի՝ կեղծված լինելու մասին: Ըստ ԵԱՀԿ/ԺՀՄԻԳ դիտորդական առաքելության վերջնական զեկույցի՝ ընտրությունները չէին համապատասխանում ժողովրդավարական ընտրությունների միջազգայնորեն ընդունված չափանիշներին: Ըստ զեկույցի՝ թեև ընտրություններն ուղեկցվել են համապետական լայնամասշտաբ ընտրարշավով, այնուամենայնիվ թեկնածուների համար ընտրական գործընթացում չեն ապահովվել հավասար պայմաններ: Քվեարկության, ձայների հաշվարկի և աղյուսակավորման գործընթացներում նկատվել են լուրջ խախտումներ՝ այդ թվում քվեաթերթիկների լայնամասշտաբ լցումն ու դեպքեր: Զեկույցում խոսվում է նաև ընդդիմադիր գործիչների անհիմն ձեռքակալությունների, հոգուտ գործող նախագահի լրատվական դաշտի ակնհայտ կողմնակալության, վարչական լծակների լայնամասշտաբ օգտագործման դեպքերի մասին: Դիտորդական առաքելությունը ժողովրդավարական ընտրությունների անցկացման ձախողումը կապում է ոչ այնքան ընթացակարգային և տեխնիկական հարցերի, որքան իշխանությունների քաղաքական կամքի բացակայության հետ: Այս համատեքստում իշխանություններին խորհուրդ է տրվում անել քայլեր՝ ընտրական օրենսդրության պահանջները ամբողջությամբ կյանքի կոչելու և քվեարկության գործընթացի նկատմամբ հանրության վստահությունը վերականգնելու ուղղությամբ¹: Ներքաղաքական պայքարի այս անձնավորված և հակաժողովրդավարական բնույթը իր ազդեցությունը թողեց նաև 2003-ի խորհրդարանական ընտրությունների վրա: Նախագահական ընտրություններում հիմնական մրցակիցներ Քոչարյանն ու Դեմիրճյանն այս ընտրություններում հանդես եկան տարբեր քաղաքական ուժերի առաջնորդների կարգավիճակում: Թեև Քոչարյանը հրապարակայնորեն հանդես էր գալիս որպես անկուսակցական ղեկավար և շարունակում էր պնդել, թե «Իր կուսակցությունը ժողովուրդն է», բայցևայնպես ակնհայտ էր նրա ազդեցությունը «Միասնություն» դաշինքից առանձնացած ամենախոշոր քաղաքական միավորման՝ Հայաստանի Հանրապետական կուսակցության վրա: Իսկ ՀԺԿ առաջնորդ Ստեփան Դեմիրճյանը ընտրություններին մասնակցեց Վազգեն Սարգսյանի կրտսեր եղբոր, ՀՀ նախկին վարչապետ Արամ Սարգսյանի առաջնորդած «Հանրապետություն» կուսակցության հետ կազմած «Արդարություն» դաշինքի ձևաչափով: Թեև ընտրություններում հիմնական մրցապայքարը հենց այս ուժերի միջև էր, բայցևայնպես այս ընտրությունների արդյունում ևս ձևավորվեց բազմակուսակցական խորհրդարան: 2003-ի մայիսի

¹ Տե՛ս OSCE/ODIHR, Republic Of Armenia Presidential Election 19 February and 5 March 2003, Election Observation Mission Final Report, էջ 1-2, <https://www.osce.org/files/f/documents/8/7/14054.pdf>, հասանելի է 03.05.22:

25-ի խորհրդարանական ընտրություններում ևս պատգամավորական 131 տեղի համար ընտրությունը անցկացվեց խառը ընտրակարգով (75-ը համամասնական, 56-ը մեծամասնական): Ընտրություններին մասնակցում էին 22 կուսակցություն և 1 կուսակցությունների դաշինք: Այս ընտրություններն առանձնացան ընտրողների աննախադեպ ցածր մասնակցությամբ՝ 51 տոկոս, ինչից կարող ենք եզրակացնել, որ երկու ամիս առաջ տեղի ունեցած նախագահական ընտրությունների ընթացքում արձանագրված զանգվածային ընտրախախտումներով և այլ գործոններով պայմանավորված, ընտրողները առանձնապես մեծ հույսեր չէին կապում ընտրությունների արդյունքների, դրանց արդարության և ձևավորվելիք խորհրդարանի կազմի հետ: Ընտրությունների արդյունքում 5 տոկոսի շեմը հաղթահարեցին 6 կուսակցություն և 1 դաշինք¹.

1. «Հայաստանի Հանրապետական կուսակցություն» – 23,66% (23 պատգամավոր)

2. «Արդարություն» դաշինք – 13,71% (14 պատգամավոր)

3. «Օրինաց Երկիր» կուսակցություն – 12,60% (12 պատգամավոր)

4. ՀՅԴ – 11,45% (11 պատգամավոր)

5. «Ազգային միաբանություն» – 8,91% (9 պատգամավոր)

6. «Միավորված աշխատանքային կուսակցություն» – 5,67% (6 պատգամավորներ):

Սրան գումարվեցին նաև մեծամասնական ընտրակարգով ընտրությունների արդյունքները. տարբեր վերադասավորումների վերջնարդյունքում ՀՀ ԱԺ երրորդ գումարման խմբակցությունների ձևավորած պատկերը այսպիսին էր².

1. ՀՀԿ-38 պատգամավոր

2. «Օրինաց երկիր» – 8 պատգամավոր

3. «Արդարություն» – 12 պատգամավոր

4. ՀՅԴ-11 պատգամավոր

5. «Ազգային միաբանություն» – 7 պատգամավոր

6. «Միավորված աշխատանքային կուսակցություն» – 6 պատգամավոր

7. «Ժողովրդական պատգամավոր» – 15 պատգամավոր

8. «Գործարար» պատգամավորական խումբ – 10 պատգամավոր

9. Խմբակցություններում չընդգրկված պատգամավորներ – 21 պատգամավոր

¹ Տե՛ս ՀՀ ԱԺ 2003թ. համամասնական ընտրությունների պաշտոնական արդյունքներ, <https://www.elections.am/PageFor/Elections%201999-2005>, հասանելի է 02.04.22:

² Տե՛ս ՀՀ ԱԺ երրորդ գումարման խմբակցությունների կազմերը, http://www.parliament.am/deputies.php?lang=arm&sel=factions&SubscribeEmail=&show_session=3, հասանելի է 02.04.2021:

Թեև կուսակցությունների մեջ ակնհայտ առաջատարը՝ վարչական լծակներին տնօրինելու և կազմակերպական կառուցվածքի առումով Հայաստանի Հանրապետական կուսակցությունն էր, բայց ընտրությունների արդյունքում ոչ մի կուսակցություն չկարողացավ խորհրդարանում ստանալ բացարձակ մեծամասնություն և միայնակ ձևավորել կառավարություն: Անհրաժեշտություն առաջացավ ձևավորել կոալիցիոն կառավարություն: Այդպես, Երրորդ Հանրապետության պատմության մեջ առաջին անգամ ԱԺ-ում ներկայացված երեք կուսակցություններ՝ ՀՀԿ-ն, ՕԵԿ-ը և ՀՅԴ-ն քաղաքական կոալիցիա կազմեցին եւ համատեղ կառավարություն ձևավորեցին: Վարչապետ նշանակվեց ՀՀԿ ղեկավար Անդրանիկ Մարգարյանը, իսկ ԱԺ նախագահ ընտրվեց ՕԵԿ նախագահ Արթուր Բաղդասարյանը: Ընտրություններին հաջորդած ժամանակահատվածում գնալով խորանում էր բևեռացումը քաղաքական իշխանությունների և ընդդիմության միջև, ինչի ապացույցներից մեկը դարձավ խորհրդարանական և արտախորհրդարանական ընդդիմության բողոքի ակցիայի վրա կիրառված բռնի ուժը և բախումները՝ 2004 թվականի ապրիլի 12-ին¹: ԵԱՀԿ/ԺՀՄԻԳ դիտորդական առաքելության վերջնական զեկույցի համաձայն՝ 2003թ. մայիսի 25-ի խորհրդարանական ընտրությունները Հայաստանում նշանավորվեցին քարոզարշավի հավասարության և լրատվամիջոցների համեմատաբար անկողմնակալ լուսաբանման առումով գրանցած առաջընթացով՝ ի համեմատություն երկու ամիս առաջ տեղի ունեցած նախագահական ընտրությունների: Այնուամենայնիվ, ձայների հաշվարկի, աղյուսակավորման, քվեարկության սենյակներում չլիազորված անձանց ներկայության և այլ խնդիրներ հաշվի առնելով՝ դիտորդական առաքելությունը արձանագրում է, որ ընտրությունները չեն համապատասխանում ժողովրդավարական ընտրությունների միջազգային չափանիշներին²: 2003 թվականի խորհրդարանական ընտրություններին հաջորդած տարիները ուղեկցվեցին քաղաքական տարատեսակ զարգացումներով, սակայն քաղաքական դաշտը մնում էր միաբևեռ՝ քաղաքական համակարգում նախագահ Քոչարյանի և Հայաստանի Հանրապետական կուսակցության ակնհայտ գերիշխող դիրքով: Այսպիսի միաբևեռության պայմաններում են անցնում *ԱԺ չորրորդ գումարման՝ 2007*

¹ Տե՛ս «2004 –ի ապրիլի 12 –ը մարտի 1 ի նախերգանքն էր», <https://a1plus.am/hy/article/71054>, հասանելի է 17.06.2022:

² Տե՛ս OSCE/ODIHR, Election Observation Mission Final Report, Republic Of Armenia, Parliamentary Elections 25 May 2003, էջ 3-5, <https://www.osce.org/files/f/documents/4/6/42371.pdf>, հասանելի է 07.10.2022:

թվականի մայիսի 12-ի ընտրությունները: Ընտրությունները հատկապես կարևոր էին նրանով, որ գրեթե մեկ տարի անց՝ 2008 թվականին փետրվարին լրանում էր նախագահ Քոչարյանի պաշտոնավարման երկրորդ ժամկետը: Ըստ Սահմանադրության՝ վերջինս այլևս չէր կարող առաջադրվել այդ պաշտոնին, ուստի ակնհայտ էր դառնում, որ մեկ տարուց ՀՀ-ն ունենալու է նոր նախագահ: Նախագահական կարևոր ընտրություններից առաջ ուժերի չափման և հանրային տրամադրությունների գնահատման հանգամանքով էր նաև մեծապես պայմանավորված քաղաքական դերակատարների հետաքրքրությունը այս ընտրություններում: ՀՀ չորրորդ գումարման Ազգային ժողովի ընտրություններին (131 տեղ՝ 90 համամասնական և 41 մեծամասնական ընտրակարգի համար) համամասնական ընտրակարգով մասնակցում էր 23 քաղաքական ուժ՝ 22 կուսակցություն և 1 դաշինք: Այս ընտրություններին, ի համեմատություն 2003-ի ընտրությունների, գրանցվեց ընտրողների մասնակցության ավելի բարձր ցուցանիշ՝ 59.4%: Հատկանշական իրողություն է այն, որ «ավանդական» ընդդիմություն համարված ուժերից ՀԺԿ-ն և «Ազգային միաբանությունը» նույնիսկ չհաղթահարեցին նախատեսված 5 տոկոսանոց շեմը և չհայտնվեցին խորհրդարանում՝ իրենց տեղը զիջելով նոր ուժերի: Օրենքով սահմանված հինգ տոկոսի սահմանագիծը հաղթահարեց 5 կուսակցություն¹.

1. Հայաստանի Հանրապետական կուսակցություն - 32.8 %
2. Բարգավաճ Հայաստան կուսակցություն - 14.7 %
3. ՀՅԴ - 12.7 %
4. Օրինաց Երկիր կուսակցություն - 6.8 %
5. Ժառանգություն կուսակցություն - 5.8 %:

Սրան են գումարվում մեծամասնական ընտրակարգով բաշխված մանդատները, որի արդյունքում Ազգային ժողովում ձևավորվում են հինգ խմբակցություններ՝ ուժերի այսպիսի հարաբերակցությամբ².

1. ՀՀԿ - 62 պատգամավոր
2. ԲՀԿ - 26 պատգամավոր
3. ՀՅԴ - 16 պատգամավոր
4. ՕԵԿ - 8 պատգամավոր
5. Ժառանգություն - 7 պատգամավոր
6. Խմբակցություններում չընդգրկված պատգամավորներ - 12 պատգամավոր

¹ Տե՛ս ՀՀ ԱԺ 2007թ. համամասնական ընտրությունների պաշտոնական արդյունքներ, <https://www.elections.am/aj2007/>, հասանելի է 12.10.2021:

² Տե՛ս ՀՀ ԱԺ չորրորդ գումարման խմբակցությունների կազմերը, http://www.parliament.am/deputies.php?lang=arm&sel=factions&SubscribeEmail=&show_session=4, հասանելի է 19.04.2022:

Այս ընտրությունները ևս ակտիվորեն դիտարկվել են միջազգային դիտորդական կազմակերպությունների կողմից: Այսպես, ԵԱՀԿ/ԺՀՄԻԳ դիտորդական առաքելության վերջնական զեկույցից տեղեկանում ենք, որ թեև Հայաստանի իշխանությունները վերացրել են նախորդ ընտրություններում նշված թերությունների մի մասը և կան որոշակի դրական միտումներ, այնուամենայնիվ ընտրությունները ամբողջապես չէ, որ անցկացվել են ժողովրդավարական ընտրությունների միջազգայնորեն ընդունված չափանիշներին համապատասխան: Խախտումների հիմնական տվյալները վերաբերում են քարոզչության ընթացքում իշխող Հայաստանի Հանրապետական կուսակցության կողմից պետական լծակները օգտագործելու, պետության ու կուսակցության դերի դիտավորյալ զուգամիտման դեպքերին, ձայների գնման դեպքերին ոչ ամբողջական և ոչ հետևողական արձագանքմանը: Զեկույցում ասվում է նաև, որ 2003-ի համեմատությամբ զգալիորեն փոփոխված Ընտրական օրենսգիրքը կուռ հիմքեր է նախատեսում ժողովրդավարական ընտրությունների անցկացման համար, սակայն դրա կիրարկումը մեծ մասամբ կախված է իշխանությունների քաղաքական կամքից¹: Խորհրդարան անցան երկու նոր քաղաքական ուժեր՝ գործարար Գազիկ Ծառուկյանի առաջնորդած «Բարգավաճ Հայաստան» և ՀՀ առաջին արտգործնախարար Րաֆֆի Հովհաննիսյանի գլխավորած «Ժառանգություն» կուսակցությունները: Գազիկ Ծառուկյանն իր կուսակցությունը հիմնադրել էր դեռևս 2004-ին: Հաջորդ տարիներին ձեռք բերելով տարատեսակ մեդիառեսուրսներ, ինչպես նաև տիրապետելով հսկայական ֆինանսական կարողության՝ ԲՀԿ-ն Հայաստանում քաղաքական երկրորդ ուժը դառնալու իրական հայտ ներկայացրեց: Ըստ հայաստանյան մամուլի տարբեր հրապարակումների՝ այս քաղաքական ուժի ճանաչելիության գրավականը, սակայն, ոչ թե քաղաքական գաղափարախոսության առկայությունն էր, կամ վերջինիս առաջադրած քաղաքական ծրագրին հանրության հավանությունը, այլ Գազիկ Ծառուկյանի անձի շուրջ ձևավորված բարեգործի իմիջը: Խորհրդարանական ընտրություններից դեռ մեկ տարի առաջ ակնհայտ էր նախագահ Քոչարյանի դրական վերաբերմունքը այս ուժի նկատմամբ: Եթե մինչև 2006 թվականը Հայաստանում չկար գեթ մեկ ուժ, որը կազմակերպական կարողությունների, վարչական, ֆինանսական, լրատվական և այլ ռեսուրսներին տիրապետելու առումով կարող էր մրցել ՀՀԿ-ի հետ, ապա այժմ այդ տեղը կարծես զբաղեցնում է ԲՀԿ-ն: Պատահական չէ, որ ոչ միայն

¹ St' u OSCE/ODIHR, Election Observation Mission Final Report, Republic Of Armenia, Parliamentary Elections 12 May 2007, էջ 1-2, <https://www.osce.org/files/f/documents/d/d/26606.pdf>, հասանելի է 10.09.2022:

հայկական, այլև ռուսական մամուլի էջերում ոչ մեկ անգամ է գրվել այն մասին, որ ԲՀԿ-ին նման արտոնություններ տրամադրելը և նրան քաղաքականապես «աճեցնելը» բխում է հենց Քոչարյանի շահերից, որովհետև վերջինս, ինչպես խոսվեց վերևում, նախագահի պաշտոնը լքելուց հետո հավակնություններ ուներ մնալ վարչապետի պաշտոնում (կամ առնվազն հավասարակշռել ուժերի հարաբերակցությունը հոգուտ իրեն), ինչը անհնարին էր առանց խորհրդարանում ձևավորված քաղաքական մեծամասնության կամ գոնե խորհրդարանական ծանրակշիռ ներկայություն ունեցող ուժի աջակցության: Քաղաքական ասպարեզ ԲՀԿ-ի նման տպավորիչ մուտքը կարող էր հանգեցնել քաղաքական համակարգի միաբեռնայնության շրջանի ավարտին: Սակայն հետագա զարգացումները, ինչպես նաև ՀՀԿ գլխավորած կոալիցիոն կառավարություններին ԲՀԿ-ի պարբերական մաս կազմելը բացառեցին այս հեռանկարի իրականացումը: Ինչպես տեսնում ենք վերը բերված տվյալներից՝ այս ընտրությունների արդյունքում ևս ձևավորվեց բազմակուսակցական խորհրդարան և ոչ մի ուժի չհաջողվեց կազմել բացարձակ մեծամասնություն ԱԺ-ում, ուստի ձևավորվեց կոալիցիոն կառավարություն: Այն կայացավ ՀՀԿ-ի, ԲՀԿ-ի և ՀՅԴ-ի միջև կնքված համագործակցության հուշագրի արդյունքում: Ընդդիմադիր դիրքերից էին հանդես գալիս ՕԵԿ-ը և Ժառանգությունը: ՀՀԿ նախագահ, նախկին վարչապետ Անդրանիկ Մարգարյանի մահվանից հետո իշխող կուսակցության ղեկավարի պաշտոնը ստանձնում է պաշտպանության նախկին նախարար Սերժ Սարգսյանը: Վերջինս էլ նշանակվում է կոալիցիոն կառավարության վարչապետ: Մինչև հաջորդ՝ 2012թ. խորհրդարանական ընտրություններն ընկած ժամանակահատվածում տեղի ունեցան կարևորագույն քաղաքական իրադարձություններ: Ինչպես նշել ենք վերևում՝ քաղաքական այս շրջափուլի ամենից առանցքային իրադարձությունը 2008 թվականի նախագահական ընտրություններն էին: Թեև այս ընտրություններին առանձին մասնակցելու հայտ էին ներկայացրել նաև խորհրդարանում ներկայացված ուժերից ՕԵԿ-ը՝ հանձին Արթուր Բաղդասարյանի, և ՀՅԴ-ն՝ հանձին Վահան Հովհաննիսյանի, սակայն հիմնական մրցակցությունը ընթանում էր ՀՀԿ նախագահ, ՀՀ վարչապետ Սերժ Սարգսյանի և իր հրաժարականին հաջորդած տասնամյա քաղաքական պասիվությունից հետո քաղաքական ասպարեզ վերադարձած, ՀՀ առաջին նախագահ Լևոն Տեր-Պետրոսյանի միջև: Մի կողմից անկախության սկզբնական շրջանից բարձր պաշտոններ, իսկ վերջին տասնամյակում ուժային նախարարի և վարչապետի պաշտոնը զբաղեցնող, վարչական լծակներին ամբողջությամբ տնօրինող ՀՀԿ ղեկավարի, մյուս կողմից տասը տարի քաղաքական պասիվություն պահպանած,

բայց իշխանությունների վարած քաղաքականությունը կոշտ քննադատության¹ ենթարկելու հոռետրաբանությամբ քաղաքական հայտ ներկայացրած երկու թեկնածուների առճակատումը թեժ մրցակցություն էր խոստանում: Ընտրություններում Սերժ Սարգսյանին էին սատարում խորհրդարանական ամենամեծ խմբակցություններ ունեցող ՀՀԿ-ն և ԲՀԿ-ն, ՕԵԿ-ը և ՀՅԴ-ն, ինչպես նշեցինք, սկզբնական շրջանում հանդես էին գալիս սեփական թեկնածուներով, իսկ Լևոն Տեր-Պետրոսյանին խորհրդարանական ուժերից աջակցություն հայտնեց «Ժառանգություն» կուսակցությունը: Այսպիսով, ԱԺ-ում ներկայացված բոլոր ուժերը այս կամ այն կերպ մասնակցում էին այս գործընթացին: Արդյունքում, ԿՀՀ հրապարակած պաշտոնական տվյալների համաձայն՝ ՀՀ նախագահ ընտրվեց Սերժ Սարգսյանը²: Դեռևս նախընտրական փուլում, այնուհետև բուն քվեարկության օրը արձանագրված բազմաթիվ ընտրախախտումների դեպքերը, որոնք, ի դեպ, արձանագրված են նաև միջազգային դիտորդական առաքելությունների զեկույցներում³, հիմք տվեցին ընդդիմադիր թեկնածու Լևոն Տեր-Պետրոսյանին կեղծված որակել ընտրությունները և չճանաչել վերջինիս արդյունքները: Հայտարարելով ընտրություններում սեփական հաղթանակի մասին՝ Տեր-Պետրոսյանը սկսում է բողոքի շուրջօրյա գործողություններ Երևանի Ազատության հրապարակում՝ նպատակ ունենալով փողոցային ճնշմամբ հասնել իշխանության: Ակցիաներին են միանում մի շարք պետական-քաղաքական գործիչներ: Ծայրահեղ բևեռացված ներքաղաքական իրավիճակն ի վերջո հանգեցնում նրան, որ 2008 թվականի մարտի 1-ին ոստիկանությունը բռնի ուժ է կիրառում խաղաղ ցուցարարների դեմ: Բախումների արդյունքում սպանվում է 10 մարդ: Այս իրադարձություններին հաջորդում է քաղաքական հետապնդումների մի մեծ ալիք, որի արդյունքում ձերբակալվում, այնուհետև կալանավորվում ու ազատագրվան են դատապարտվում ընդդիմադիր շարժման մի շարք առաջնորդներ, այդ թվում՝ ՀՀ նախկին արտգործնախարար

¹ Վերադառնալով ակտիվ քաղաքականություն՝ դեռևս 2007-ի սեպտեմբերին Տեր-Պետրոսյանը կոշտ քննադատության էր ենթարկել օրվա իշխանություններին՝ նրանց մեղադրելով պետական հարստությունը գրպանելու, պետությունում «կլեպտոկրատիա» (գողապետություն) հաստատելու, և բազմաթիվ այլ անօրինականությունների մեջ: Տե՛ս Լևոն Տեր-Պետրոսյան, Էլույթ, Երևան, 21.09.2007թ. <http://septemberi21.blogspot.com/2007/11/blog-post.html>, հասանելի է 16.08.2022:

² Տե՛ս ՀՀ նախագահի 2008թ. ընտրությունների պաշտոնական արդյունքները, <https://www.elections.am/nx2008/>, հասանելի է 19.04.2022:

³ Տե՛ս OSCE/ODIHR, Election Observation Mission Final Report, Republic Of Armenia, Presidential Election, 19 February 2008, <https://www.osce.org/files/f/documents/5/b/32114.pdf>, հասանելի է 30.09.2022:

Ալեքսանդր Արզումանյանը, «Հայկական Ժամանակ» թերթի գլխավոր խմբագիր Նիկոլ Փաշինյանը, ԱԺ պատգամավոր Մասուն Միքայելյանը և այլք: Հետագայում ՄԻԵԴ վճիռներով հաստատվում է, որ 2008-ին իսկապես խախտվել է Լևոն Տեր-Պետրոսյանի՝ խաղաղ հավաքներ անելու իրավունքը¹: Մարտիմեկյան իրադարձություններից իշխող ՀՀԿ-ն կռալիցիոն նոր հուշագիր է ստորագրում խորհրդարանական ՕԵԿ, ՀՅԴ և ԲՀԿ խմբակցությունների հետ. վարչապետ է նշանակվում Տիգրան Սարգսյանը: Միջազգային հանրության և ներքաղաքական ճնշումներին տեղի տալով՝ ՀՀ իշխանությունները 2011 թվականին ազատ են արձակում 2008-ին ձերբակալված անձանց: Նրանք համալրում են դեռևս 2008 թվականի օգոստոսին Լևոն Տեր-Պետրոսյանի ձևավորված նոր քաղաքական պլատֆորմի՝ Հայ Ազգային Կոնգրեսի շարքերը: Վերջինս 2012 թվականի խորհրդարանական ընտրություններին ընդառաջ դառնում է ընդդիմադիր ձայների գլխավոր հավակնորդներից մեկը: ԱԺ հինգերորդ գումարման՝ *2012 թվականի մայիսի 6-ի խորհրդարանական ընտրությունները* ևս յուրահատուկ ստուգատես էին կուսակցությունների համար: Ինչպես նախորդ գումարման ԱԺ ընտրությունները, այս ընտրությունները ևս մեծապես կարևորվում էին այն հանգամանքով, որ հող էին նախապատրաստում 2013 թվականին տեղի ունենալիք նախագահական ընտրությունների համար: Ինչպես նշել ենք, 2008-ի նախագահական ընտրություններին հաջորդած քաղաքական զարգացումները մեծապես ազդեցին ՀՀ քաղաքական համակարգի ընթացիկ միտումների վրա և անխուսափելիորեն իրենց արտացոլումը գտան 2012 թվականի խորհրդարանական ընտրություններում: Մարտիմեկյան իրադարձություններից հետո ձևավորված կռալիցիոն կառավարությունը մեկ տարուց էլ քիչ կյանք ունեցավ: Հայթորքական հարաբերությունների կարգավորման նպատակով ՀՀ նախագահ Սերժ Սարգսյանի կողմից նախաձեռնված «ֆուտբոլային դիվանագիտությունը» կռալիցիայի անդամ ՀՅԴ-ն որակում է որպես Հայաստանի ազգային շահերին հակասող և ժամանակավրեպ քաղաքականություն և դուրս է գալիս կռալիցիայից ու ընդունում ընդդիմադիր քաղաքական կեցվածք: ՀԱԿ-ը և Ժառանգությունը ևս շարունակում են գործունեությունը ընդդիմադիր դաշտում: 2012թ. ընտրությունները տեղի ունեցան խառը ընտրակարգով. Ազգային Ժողովի 131 տեղերից 41-ը նախատեսված էին մեծամասնական, 90-ը՝ համամասնական ընտրակարգի համար: Ինչպես նկատում ենք 1995 թվականից ի վեր, շարունակաբար ավելացվել է հա-

¹ Տե՛ս «ՄԻԵԴ-ը ճանաչել է Լևոն Տեր-Պետրոսյանի իրավունքի խախտումները», <https://www.aravot.am/2019/04/25/1038592/>, հասանելի է 01.05.2022:

մամասնական ընտրակարգով նախատեսված պատգամավորական տեղերի թիվը, ինչը, մեր կարծիքով արվել է ընտրությունները միջանձնային պայքարի մակարդակից բարձրացնելու, և կուսակցություններին ընտրական գործընթացների հիմնական դերակատարներ դարձնելու միջոցով պայքարը գաղափարական դաշտ բերելու նպատակով: Ընտրություններին համամասնական ընտրակարգով մասնակցում էին 8 կուսակցություն և 1 կուսակցությունների դաշինք: Մեծամասնական ընտրակարգով մասնակցել են 139 թեկնածուներ՝ 41 ընտրատարածքներում: Այդ ընտրատարածքներից 13-ը գտնվել են Երևանում, 28-ը՝ մարզերում: Ընտրություններին հետևել է 31.451 տեղական և 647 միջազգային դիտորդ: Ի համեմատություն խորհրդարանական նախորդ ընտրությունների՝ կարող ենք ասել, որ այս անգամ մասնակցության ցուցանիշը բավականին բարձր էր՝ մոտ 63%:

Համամասնական ընտրակարգով ընտրությունների տվյալների ամփոփման արդյունքում սահմանված 5 տոկոսանոց անցողիկ շեմը հաղթահարեցին հետևյալ ուժերը¹.

1. ՀՀԿ - 44.11 %, 40 պատգամավոր
2. ԲՀԿ - 30.19 % տոկոս, 28 պատգամավոր
3. ՀԱԿ - 7.10 %, 7 պատգամավոր
4. Ժառանգություն - 5.78 %, 5 պատգամավոր
5. ՀՅԴ - 5.68 %, 5 պատգամավոր
6. ՕԵԿ - 5.52 %, 5 պատգամավոր

Այս արդյունքներին գումարվեցին նաև մեծամասնական քվեարկության արդյունքները, ինչի հետևանքով ՀՀԿ-ն ընդհանուր թվով ունեցավ 69, իսկ ԲՀԿ-ն՝ 33 պատգամավոր²: ԵԱՀԿ/ԺՀՄԻԳ դիտորդական առաքելության վերջնական զեկույցում արձանագրվում էր, որ «ընտրությունները, որոնք անցկացվել են բարեփոխված իրավական դաշտի ներքո, բնորոշվել են մրցակցային, ակտիվ և հիմնականում խաղաղ նախընտրական քարոզչությամբ, ինչը, սակայն, ընդգծվել է գործընթացների ամբողջականության նկատմամբ վստահության ցածր մակարդակով: Ընտրություններին մասնակիցների կողմից նախընտրական քարոզչության դրույթների որոշ խախտումներ, այդ թվում, վարչական միջոցների օգտագործումը և ընտրողների ընտրության ազատությունը սահմանափակելու փորձերը, ստեղծել էին անհավասար մրցակցային դաշտ և հակասում էին

¹ Տե՛ս ՀՀ ԱԺ 2012թ. համամասնական ընտրությունների պաշտոնական արդյունքներ, <https://www.elections.am/proportional/election-24104/>, հասանելի է 02.04.2021:

² Տե՛ս ՀՀ ԱԺ հինգերորդ գումարման խմբակցությունների կազմերը, http://www.parliament.am/deputies.php?lang=arm&sel=factions&SubscribeEmail=&show_session=5, հասանելի է 02.04.2022:

ԵԱՀԿ պարտավորություններին: Մինչև քվեարկության օրը, ընտրական գործընթացները կազմակերպվել են ընդհանրու առմամբ պրոֆեսիոնալ և թափանցիկ եղանակով: Քվեարկության օրը հիմնականում հանգիստ և խաղաղ էր, թեպետ դիտարկվել էին կազմակերպչական խնդիրներ և գործընթացին անհարկի միջամտություններ՝ հիմնականում կուսակցությունների ներկայացուցիչների կողմից: Մտահոգության տեղիք էր տվել դիմումների և բողոքների քննության գործընթացում առկա բացթողումները¹: Փաստորեն, ընտրությունների արդյունքում իշխող ՀՀԿ-ն ունեցավ բացարձակ մեծամասնություն ԱԺ-ում և կարող էր ինքնուրույն ձևավորել կառավարություն: Այսպիսով, Հայաստանի Հանրապետական կուսակցության դիրքերը էլ ավելի ամրապնդվեցին՝ դրանով իսկ ավելի սրելով Հայաստանում ձևավորված միաբևեռ քաղաքական համակարգը:

ԵԶՐԱԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆ

Խորհրդարանական ընտրություններին կուսակցությունների մասնակցության վերևում նշված ժամանակահատվածի ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ թեև Հայաստանի Հանրապետությունում կոնկրետ պատմաքաղաքական ժամանակահատվածում տեղի են ունեցել ընտրական համակարգի, կուսակցությունների գործունեության իրավական կարգավորումների շարունակական բարեփոխումներ, բայցևայնպես կուսակցությունների՝ խորհրդարանական ընտրություններին մասնակցության գործընթացում շարունակել են առկա լինել մի շարք էական բացթողումներ, ինչը արձանագրված է նաև տեղական և միջազգային դիտորդական առաքելություն իրականացնող անկախ կազմակերպությունների մի շարք գեկույցներում: Այս փաստը ապացուցելու է գալիս այն պնդումը, որ քաղաքական և հատկապես ընտրական գործընթացների դեմոկրատական բնույթը ապահովելու համար բավարար չէ միայն ժողովրդավարական չափանիշներին մոտ օրենսդրական դաշտի ապահովումը, անհրաժեշտ են նաև մի շարք օժանդակ գործոններ, ինչպիսիք են գործող իշխանությունների քաղաքական կամքը, երկրում առկա քաղաքական մշակույթը և այլն:

Нвер Костанян, Участие политических партий Третьей Республики Армения в 2003-2012 гг. парламентские выборы в контексте демократического перехода - В одном из предыдущих номеров научного

¹ Stéu OSCE/ODIHR, Election Observation Mission Final Report, Republic Of Armenia, Parliamentary Elections, 6 May 2012, էջ 1-3, <https://www.osce.org/files/f/documents/7/1/91643.pdf>, հասանելի է 04.04.2022:

журнала «История и политика» мы говорили об особенностях деятельности политических партий в благоприятных правовых и политических условиях, сложившихся для политических партий в первое десятилетие после распада СССР и независимости Армении, в частности, их участие в парламентских выборах, зафиксированные ими результаты, роль партий в процессе демократических преобразований в Армении. Вышеупомянутая статья относилась к конкретному историко-политическому периоду: к парламентским выборам, состоявшимся в 1990-1999 гг. В этой статье мы постарались осветить период 2003-2012 гг. особенности участия политических партий РА в парламентских выборах. Также стоит отметить изучение выводов международных и местных независимых миссий по наблюдению за выборами, которое также проводилось широко.

Nver Kostanyan, Participation of political parties of the Third Republic of Armenia in 2003-2012 parliamentary elections in the context of democratic transition - In one of the previous issues of the scientific journal "History and Politics" we spoke about the features of the activities of political parties in the favorable legal and political conditions that prevailed for political parties in the first decade after the collapse of the USSR and the independence of Armenia, in particular, their participation in parliamentary elections, recorded their results, the role of parties in the process of democratic transformations in Armenia. The above article referred to a specific historical and political period: to the parliamentary elections held in 1990-1999. In this article, we tried to cover the period 2003-2012. features of the participation of political parties of the Republic of Armenia in the parliamentary elections. Also worth noting is the study of the findings of international and local independent election observation missions, which was also carried out widely.

Ուղարկվել է խմբագրություն 10.10.2022թ.

Գրախոսվել է 11.10.2022թ.

Ստորագրվել է տպագրության 23.10.2022թ.

ՏՆՏԵՍԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

ԱՐՏԱՔԻՆ ՊԵՏԱԿԱՆ ՊԱՐՏՔԻ ԱԶԴԵՑՈՒԹՅՈՒՆԸ ԱՐՏԱՀԱՆՄԱՆ ԵՎ ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԱՃԻ ՎՐԱ

ԱՆԻ ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ

Բանալի բառեր – պետական պարտք, արտաքին պետական պարտք, տնտեսական աճ, արտահանում, զբաղվածություն

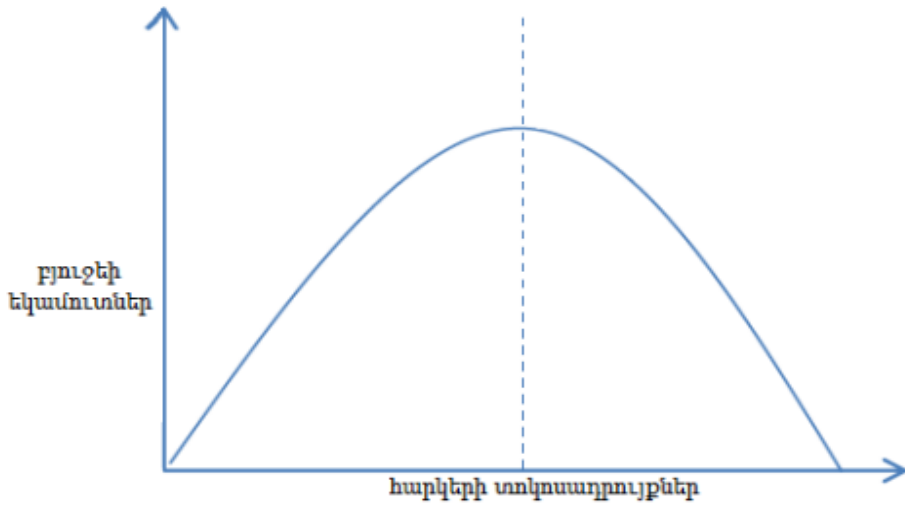
ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ

Տնտեսական հետազոտությունները տարանջատում են տնտեսական աճի վրա մեծ պետական պարտքի բացասական ազդեցության ներքոհիշյալ հետևանքները.

1. Առաջինն այսպես կոչված պարտքի վերածածկի (debt overhang) հայեցակարգն է, որն առաջարկվել է ամերիկացի տնտեսագետներ Կրուգմանի¹ և Սաքսի² կողմից: Այս հայեցակարգը իրենից ներկայացնում է այնպիսի իրավիճակ, երբ պետական պարտքի աճը նվազեցնում է ապագա եկամտի վերաբերյալ ինչպես հայրենական, այնպես էլ օտարերկրյա ներդրողների սպասումները, քանի որ ներդրողները սպասում են, որ ներկայումս կուտակվող պետական պարտքը ապագայում մարվելու է խեղաթյուրող հարկերի ավելացման հաշվին: Այսինքն՝ տեղի է ունենում ներդրումների արտամղում, որն էլ իր հերթին դանդաղեցնում է երկարաժամկետ տնտեսական աճի համար անհրաժեշտ կապիտալի պաշարի կուտակման գործընթացը:

¹ **Krugman P.**, Financing vs. forgiving a debt overhang, Journal of Development Economics 29(3):253–268, 1988.

² **Sachs J.**, The Debt Overhang of Developing Countries. In Debt, Stabilization and Development, Oxford: Basil Blackwell, 1989.

Պրաֆիկ 1. Լաֆֆերի կոր

Այս հայեցակարգը ներկայացվում է պարտքի Լաֆֆերի կորի միջոցով, որը փաստում է, որ պետական պարտքի մեծ պաշարը նվազեցնում է ապագայում պարտքի մարման հավանականությունը: Հարկման ցածր, դրույքաչափերը կխթանեն արտադրության զարգացմանը, հետևաբար՝ գործազրկության կրճատմանը: Արդյունքում՝ կընդլայնվի հարկային բազան, իսկ հարկման դրույքաչափերի անընդհատ բարձրացումը կհանգեցնի արտադրողների շահագրգռվածության նվազմանը, ուստի և՛ արտադրության չափերի կրճատմանը: Դրանից, հարկավ, կտուժի պետական բյուջեն: Ստացվում է, որ մեծ պետական պարտքի դեպքում, ավելացնելով հարկերի չափը, պետությունը առաջացնում է հարկերի խեղաթյուրող էֆեկտ, որի միջոցով սահմանափակում է տնտեսական աճը:¹

2. Պետական պարտքի բարձր մակարդակի դեպքում պետությունը ավելի քիչ պատրաստ կլինի իրագործել դժվար և ծախսատար կառուցվածքային փոփոխություններ և ներդրումներ, քանի որ դրանց արդյունքում ապագայում ստեղծված արդյունքի մի մասը պետք է փոխանցվի օտարերկրյա վարկատուներին՝ արտաքին պարտքի մարման տեսքով: Ստեղծված իրավիճակը իր հերթին կարող է ազդել նաև մասնավոր հատվածի ներդրումների արդյունավետության և արտադրողականության վրա, կարող է նվազեցնել մասնավոր հատվածի կողմից տեխնոլոգիանե-

¹ Barro R., On the Determinants of the Public Debt, Journal of Political Economy, Vol. 85 (5), pp. 940-71, 1979

րի բարելավման և ռեսուրսների արդյունավետ օգտագործման խթանները, որի արդյունքում ներդրումները կարող են ուղղվել կարճաժամկետ արդյունք ապահովող ծրագրերին, որոնք իրենց հերթին խոչընդոտներ կստեղծեն երկարաժամկետ տնտեսական աճի համար¹:

3. Մեծ պետական պարտքը տնտեսական աճի վրա ազդում է նաև լրացուցիչ գնաճի ստեղծման ճանապարհով, օրինակ էմիսիայի պատճառով²:

Մեծ պետական պարտքը բարձրացնում է երկրի ռիսկայնությունը և անվճարունակության հավանականությունը³ և, հետևաբար նվազեցնում կառավարության հանդեպ ներդրողների, այլ տնտեսվարող սուբյեկտների, միջազգային վարկատուների և նաև քաղաքացիների վստահությունը, ինչը կարող է բարձրացնել երկրից կապիտալի դուրս բերման ռիսկը, քանի որ միջազգային ֆինանսական շուկաներում երկրի ակտիվների նկատմամբ պահանջարկը կարող է կտրուկ նվազել⁴:

ՀԵՏԱԶՈՏՈՒԹՅԱՆ ՄԵԹՈԴԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

DEC-MFM երկարաժամկետ աճի մոդելն (LTGM) օգտագործելով՝ մենք սովորական վիճակի պահպանման դեպքում (BAU) աճը համեմատում ենք աճի այնպիսի հետազդի հետ, որի համար աշխատանքի և կապիտալի արտադրողականության, աշխատուժի մասնակցության բարձրացմանը և ավելի մեծ ներդրումներին ուղղված բարեփոխումների փաթեթը շահեկան է: LTGM-ն հիմնված է Սոլոու-Սվանի (Solow-Swan) աճի մոդելի վրա, սակայն ընդլայնվել է մարդկային կապիտալը, ժողովրդագրական և աճը պայմանավորող այլ գործոնները ներառելու համար, որոնք կարևոր են զարգացող երկրների համար: Մոդելը հետևում է նաև եկամտի բաշխվածությանը: Անհավասարության ցուցանիշում փոփոխություն-

¹ **Fosu A. K.**, The Impact of External Debt on Economic Growth in Sub-Saharan Africa, Journal of Development Economics, 1996.

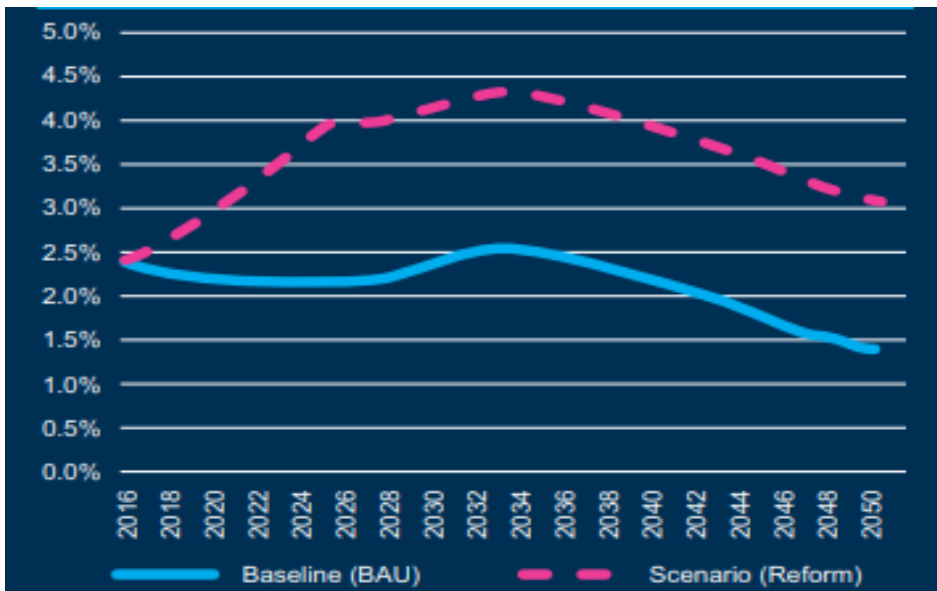
² **Sargent T.**, Wallace N., Some Unpleasant Monetarist Arithmetic, Quarterly Review, Federal Reserve Bank of Minneapolis, 1981

³ **Savvides A.**, Investment Slowdown in Developing Countries during the 1980s: Debt Overhang or Foreign Capital Inflows? Kyklos, 1992

⁴ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԱՐՏԱՔԻՆ ՊԵՏԱԿԱՆ ՊԱՐՏՔԻ ԿԱՌԱՎԱՐՄԱՆ ԲԱՐԵԼԱՎՄԱՆ ՀԻՄՆԱԽԴԻՐՆԵՐԸ - Նաթել Ալբերտի Ամիրյան, ԵՐԵՎԱՆ 2018 <http://dspace.paara.am/xmlui/bitstream/handle/123456789/84/%D4%B1%D5%B4%D5%AB%D6%80%D5%B5%D5%A1%D5%B6%20%D5%86%D5%A1%D6%80%D5%A5%D5%AF.pdf?sequence=1&isAllowed=y>

ների բացակայության դեպքում տնտեսական աճի միջոցով բոլոր եկամուտներն ավելանում են, ինչը նվազեցնում է աղքատությունը, երբ աճը մարդկանց աղքատության գծի երկայնքով բարձրանում է: Ի տարբերություն դրա, անհավասարության աճի ավելացումն աղքատությունը նվազեցնելու հարցում պակաս արդյունավետ է դառնում: Ինչպես ելակետային, այնպես էլ սցենարային հիմնական եզրակացությունները հետևյալն են. սկզբնական հաշվարկային տարին 2016 թվականն է, սկզբնական կապիտալ-ՀՆԱ հարաբերակցությունը 2.7 է, մեկ շնչին բաժին ընկնող սկզբնական ՀՆԱ-ն 3 640 ԱՄՆ դոլար է (2016 թ. ԱՄՆ դոլարով), արժեզրկման ցուցանիշը 2.7 տոկոս է, աշխատուժի մասնաբաժինները հաստատուն 62.5 տոկոս են և սկզբնական աշխատաշուկայում մասնակցության ցուցանիշը՝ 66.9 տոկոս: Ժողովրդագրական դինամիկայի տվյալները ստացվել են Համաշխարհային բանկի բնակչության գնահատականներից և ծրագրերի տվյալների շտեմարանից:

Գծապատկեր 1. Մեկ շնչին բաժին ընկնող իրական ՀՆԱ-ի աճի տեմպը

* Աղբյուրը՝ Համաշխարհային բանկի աշխատակիցների հաշվարկները:

Ելակետը ցույց է տալիս BAU-ն՝ ենթադրելով վերջին միտումների շարունակությունը և դիտարկելով պատմական միտումները: Հետևյալ ենթադրությունները հետագա բացատրություն են պահանջում, քանի որ դրանք կփոփոխվեն բարեփոխման սցենարում: Առաջին՝ աճը սահման-

վում է 1.0 տոկոս, ինչը փոքր-ինչ բարձր է ողջ երկրի մեդիանից և մոտ է Հայաստանի՝ 2005-2014 թթ. պատմական միջին՝ 1.3 տոկոս ցուցանիշին (PWT9): ԸԳԱ աճը ծայրահեղ տատանողական է եղել անցյալում: Օրինակ՝ աճը մինչև 2005 թ. որոշ տարիների 10 տոկոսից բարձր էր, իսկ վերջին տարիներին բացասական է եղել:

Ի վերջո, ենթադրվում է, որ Ջինի գործակցի վերընթաց միտումը կշարունակվի՝ մինչև 2030 թվականը բարձրանալով մինչև 36.7 և դրանից հետո հաստատուն պահպանվելով: Ջինի գործակիցը 2005-2014 թթ. տարեկան բարձրացավ 0.33-ով՝ 2009 թ. 29.9-ից 2014 թ. կազմելով 31.5, իսկ բարեկեցության բաշխվածության ստորին հատվածում եկամուտները, մնացած բնակչության եկամուտների համեմատ, ավելի դանդաղ տեմպով աճեցին: Եթե ենթադրում ենք, որ այս միտումը կշարունակվի մինչև 2030 թվականը, Ջինի գործակիցը մինչ այդ տարի կկազմի 36.7: Դա Հայաստանի համար անիրատեսական մակարդակ չէ, եթե Ջինի գործակիցը 2004 թվականին 37.5 էր:

ԱՐԴՅՈՒՆՔՆԵՐ

2018-2019 թթ., երբ արձանագրվել էր իրական ՀՆԱ աճ, ՀՀ պետական բյուջե են հավաքագրվել համապատասխան տարիների պետական բյուջեների մասին օրենքներով նախանշված ցուցանիշները գերազանցող հարկային եկամուտներ և տուրքեր, որի հետևանքով էլ այդ տարիներին՝ ՀՀ պետական բյուջեի պակասորդը զիջել է նախանշված ցուցանիշներին՝ պայմանավորված նաև ՀՀ պետական բյուջեի ծախսերի կրճատմամբ, իսկ բյուջեի պակասորդը ֆինանսավորվել է ինչպես արտաքին, այնպես էլ ներքին աղբյուրների հաշվին¹:

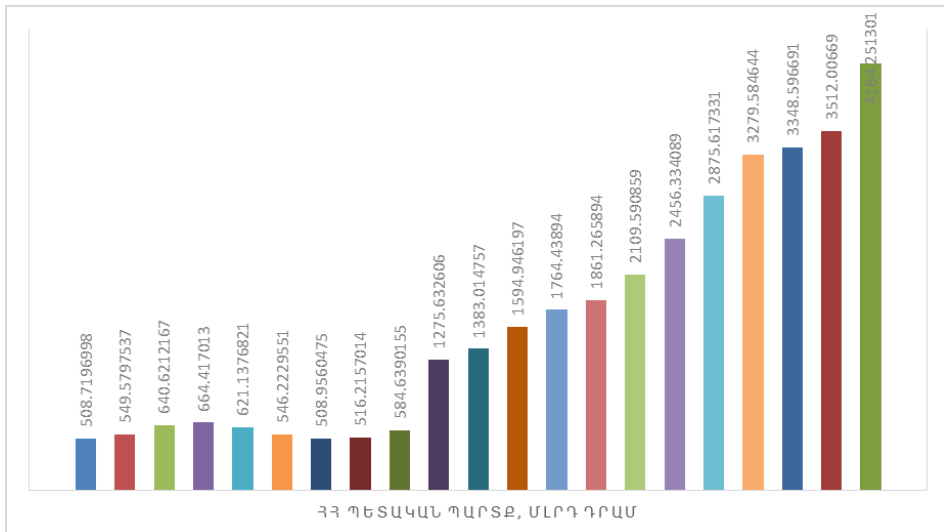
ՀՀ Կառավարության պարտքը 2018-2019 թթ., նախորդ տարիների համեմատությամբ, ավելացել է ՀՀ պետական բյուջեի պակասորդը գերազանցող մեծությամբ, ինչը նշանակում է, որ ՀՀ Կառավարությունը պարտք է վերցրել՝ այլ ծրագրեր կամ ընթացիկ ծախսերը ֆինանսավորելու նպատակով:

2020 թ. պետական բյուջեի պակասորդը և դրա հետևանքով պարտքը ավելացան, և պակասորդը մոտ 2 անգամ գերազանցեց «ՀՀ 2020 թ. պետական բյուջեի մասին» ՀՀ օրենքում նախանշված ցուցանիշը (հոդված 3)՝ կազմելով 334.76 մլրդ ՀՀ դրամ, իսկ պետական բյուջեի պակասորդ/ՀՆԱ

¹ ՀՀ 2018-2019 թթ. պետական բյուջեի մասին օրենքների հոդվածներ 2-3, 6: ՀՀ ֆինանսների նախարարության «ՀՀ պետական բյուջեի տարեկան ցուցանիշներ» առցանց տվյալների բազա, https://minfin.am/hy/page/_hy_chart/

հարաբերակցությունը՝ 5.40%՝ 2018-2019 թթ. համապատասխանաբար 1.75 և 0.98%-ի համեմատությամբ: Ընդհանուր առմամբ, նախքան տնտեսական անկումը, տվյալ օրենքով (հոդված 3) ՀՀ Կառավարությունը նախատեսում էր հիմնականում ներքին պարտքի ավելացման շնորհիվ ֆինանսավորել պակասորդը¹:

Գծապատկեր 2. ՀՀ պետական պարտքը 2010-2020թթ. (մլրդ դրամ)²

2020 թ. ՀՀ պետական պարտք/ՀՆԱ հարաբերակցությունը կազմեց 67.37%, իսկ 2021 թ. կառավարության պարտք/ՀՆԱ հարաբերակցությունը կազմելու է 66%³: 2021 թ. պետական ֆինանսների «ոսկե կանոնները» չեն պահպանվելու, և օգտագործվելու են «հարկաբյուջետային կանոնների համակարգով նախատեսված բացառիկ դեպքի կարգավորումները»⁴, իսկ միջնաժամկետ հատվածում նախատեսվում է ծախսերի կտրվածքով խնայողությունների հաշվին բարելավել ծախսերի կառուցվածքը, ինչպես նաև ձեռնարկել քայլեր եկամուտների ավելացման նպատակով: Դրա արդյունքում պարտք/ՀՆԱ հարաբերակցությունը կսկսի նվազել, և ակն-

¹ ՀՀ ֆինանսների նախարարություն, ՀՀ Կառավարության 2020 թվականի բյուջետային ուղերձ - բացատրագիր, Եր., 2019, էջ 109, 128: Հաշվարկը՝ հեղինակների:

² ՀՀ վիճակագրական կոմիտե www.armstat.am

³ ՀՀ ֆինանսների նախարարություն, ՀՀ Կառավարության 2021 թվականի բյուջետային ուղերձ- բացատրագիր, Եր., 2020, էջ 90:

⁴ Տե՛ս նույն տեղը, էջ 94-95:

կալվում է, որ 2026 թ. ՀՀ Կառավարության պարտք/ՀՆԱ հարաբերակցությունը չի գերազանցի 60%-ը, և վերջինս միջնաժամկետ հատվածում հիմնականում պայմանավորված է լինելու տնտեսական աճով¹:

ՔՆՆԱՐԿՈՒՄ

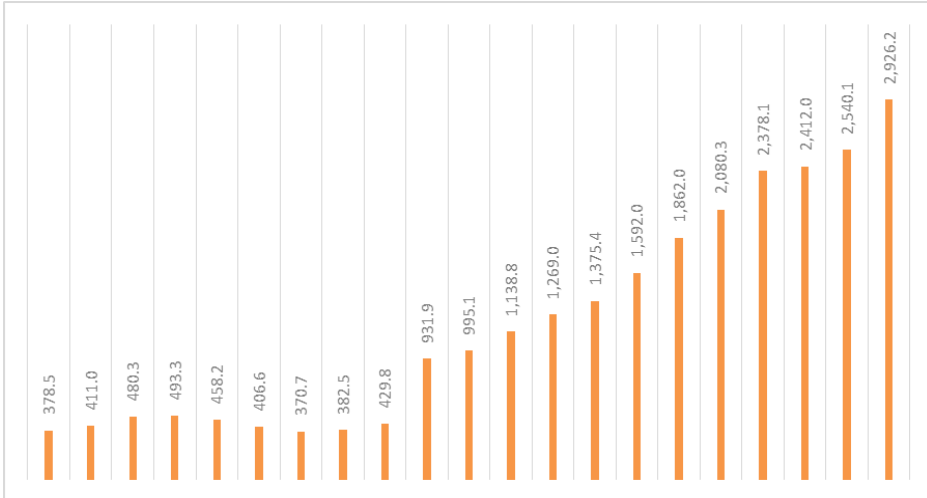
ՀՀ Կառավարությունը, նախքան 2020 թ. արձանագրված տնտեսական անկումը, փորձում էր կրճատել պետական պարտք/ՀՆԱ հարաբերակցությունը: Կանխատեսվում էր, որ 2026 թ. կառավարության պարտք/ՀՆԱ հարաբերակցությունը չի գերազանցի 60%-ը, և տնտեսական աճը միջնաժամկետ հատվածում կհանգեցնի այդ հարաբերակցության կրճատմանը, որն, իր հերթին, կնպաստի հարկային եկամուտների աճին, հակառակ դեպքում, վատագույն սցենարով, կարող է պարտքային ճգնաժամ արձանագրվել, եթե ՀՀ Կառավարությունը չկարողանա կատարել իր ստանձնած պարտավորությունները՝ հատկապես արտաքին պարտքի կտրվածքով: Մյուս կողմից արտաքին շուկերով պայմանավորված, ներքին պահանջարկի և արտահանման ծավալների կրճատում կարող է արձանագրվել, ինչն էլ ճնշումներ կարող է գործադրել ՀՀ արժույթի վրա: Դա կարող է ազդել մասնավոր ընկերությունների վերցրած վարկերի վերադարձելիության վրա (անհուսալի՝ հատկապես արտաթույթով տրամադրված վարկերի քանակի աճ), և բացասական զարգացումները կարող են վատագույն սցենարի դեպքում արժույթային, ինչպես նաև բանկային ճգնաժամի պատճառ դառնալ, որն էլ, իր հերթին, կազդի ՀՀ Կառավարության՝ ստանձնած պարտավորությունները (արտահանման, ներմուծման, տրանսֆերների կրճատման հետևանքով բյուջե փոխանցվող անուղղակի և ուղղակի հարկերի կրճատմամբ պայմանավորված) սպասարկելու կարողության վրա: Իսկ ընթացիկ հաշվի խորացող անհավասարակշռության հետևանքով ազգային արժույթի արժեզրկումը կարող է դժվարացնել արտաքին պարտքի սպասարկումը և մարումը (հատկապես՝ երբ արտաքին պետական պարտք/ՀՆԱ հարաբերակցությունը բավականին մեծ է), ինչն էլ կարող է հանգեցնել պարտքային ճգնաժամի:

Մյուս կողմից՝ կապիտալ ներդրումները (պարտքային միջոցների շնորհիվ իրականացվող) պետք է ուղղվեն այն ծրագրերին, որոնք կնպաստեն ավելի բարձր տնտեսական աճի տեմպերի ապահովմանը, այլ ոչ թե

¹ Տե՛ս նույն տեղը, էջ 95-96:

այն ծրագրերին, որոնք լավ մշակված չեն, և որոնց տնտեսական աճին նպաստումը բավականին ցածր մակարդակում է:¹

Գծապատկեր 3. ՀՀ արտաքին պետական պարտքը 2010-2020թթ. (մլրդ դրամ)²

Հայաստանը սերտորեն կապված է Ռուսաստանի տնտեսության հետ, հիմնականում՝ առևտրի, դրամական փոխանցումների և ներդրումների կապուղիներով: Ռուսաստանի Դաշնությունը Հայաստանի արտահանման և ներմուծման հիմնական ծագման և նշանակման շուկան է, կազմելով ընդհանուրի գրեթե հինգերորդ մասը: Ռուսաստանը Հայաստանի մետաղների և գյուղատնտեսական արտադրանքի հիմնական գնորդն է և Հայաստանի ներմուծման (մատակարարելով իր մեքենաներն ու սարքավորումները) և էներգիայի կարիքների գլխավոր (ներառյալ բնական գազը, նավթը և ատոմային վառելիքը) աղբյուրը: Ռուսաստանի Դաշնությունում զբաղված Հայաստանի աշխատողների դրամական փոխանցումները հանդիսանում են երկու տնտեսությունների միջև մեկ այլ կրիտիկական կապ (պարբ. 11): Ռուսաստանի Դաշնությունը լայնածավալ շահեր ունի Հայաստանի տնտեսության մի քանի ռազմավարական ոլորտներում, ինչպիսիք են՝ էներգետիկան, տրանսպորտը և հաղոր-

¹ «ՊԵՏԱԿԱՆ ՊԱՐՏՔԻ ՇԵՄԱՅԻՆ ՑՈՒՑԱՆԻՇՆԵՐԸ. ՄԻԶԱԶԳԱՅԻՆ ՀԵՏԱԶՈՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ԵՎ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԻՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ» - ԱՆՆԱ ՄԱԿԱՐՅԱՆ, ԱԼԲԵՐՏ ՀԱՅՐԱՊԵՏՅԱՆ, <https://asue.am/upload/files/science/banber/2021-year-4/3.pdf>

² ՀՀ վիճակագրական կոմիտե www.armstat.am

դակցությունները:¹ Ի լրումն Ռուսաստանի և Հայաստանի տնտեսությունների միջև ուղղակի կապի, Ռուսաստանի Դաշնությունն անուղղակիորեն «փոխանցում է» նաև եվրագոտու «ազդեցությունները»՝ առևտրի, դրամական փոխանցումների, ՕՈՒՆ-ի և բանկային կապուղիներով:²

Ռուսաստանի տնտեսությունը, որը նույնիսկ մինչև ուկրաինական հակամարտությունն,³ արդեն իսկ կառուցվածքային մարտահրավերների պատճառով դանդաղում էր, տուժում է ընթացիկ աշխարհաքաղաքական իրավիճակի անհստակություններով: Կապիտալի արտահոսքը 2014թ. առաջին կեսում զգալի աճել է՝ մինչև \$75 միլիարդ: Սպառման աճի նվազման, ներդրումների հետագա անկման և ներդրողների բացասական սպասումներով պայմանավորված, տնտեսական աճի գնահատականները տատանվում են 2014թ.՝ 0.2%-ից 2015թ.՝ -0.9% անկման միջակայքում: Այնուհանդերձ, հաշվի առնելով Ռուսաստանի հսկայական բուֆերները (ինչպիսիք են միջազգային խոշոր պահուստները և ցածր արտաքին պարտքը), աշխարհաքաղաքական լարվածությունների աստիճանական կարգավորումը կարող է բերել տնտեսական վերականգման 2015թ.՝ ԱՄՆ կողմից գնահատված 1%:⁴

2013թ. սեպտեմբերին, Հայաստանը որոշեց միանալ Բելառուսի, Ղազախստանի և Ռուսաստանի Դաշնության Մաքսային Միությանը և Միասնական Տնտեսական Տարածքին (ՄԱՏՏ), վերջնաորոշումով միանալով Եվրասիական Տնտեսական Միությանը (ԵՏՄ):⁵ Մաքսային Միությանը և ՄԱՏՏ-ին միանալու Հայաստանի ճանապարհային քարտեզը ստո-

¹ Նշելու համար երկու օրինակ. Գազպրոմը, Ռուսաստանի Դաշնության պետական գազային մենաշնորհը, ներկայումս ՀայմուսԳազարդի՝ Հայաստանի ազգային գազաբաշխիչ ցանցի սեփականատերն է, իսկ Ռուսական Երկաթուղիները տնօրինում է Հայկական Երկաթուղիների վերահսկիչ փաթեթը: Հայաստանում գործունեություն են ծավալում հազարից ավելի ռուսական ընկերություններ:

² Չնայած Հայաստանի տնտեսական հեռանկարի ընդհանուր ռիսկը ներկայումս նվազման ուղղությամբ է (ինչպես վերը քննարկվեց), Ռուսաստանի տնտեսության հետ կապերը կարող են ունենալ նաև որոշակի առավելություններ. Ռուսաստանի Դաշնությունը շահել է նավթի և հումքի բարձր գներից և այն կարող է կարգավորիչ դեր խաղալ ներքին տնտեսական ցնցման դեպքում:

³ Ռուսաստանի ՀՆԱ-ն գրանցեց 1.3% աճ 2013թ., համեմատած 2000 ականների կեսերի միջին տարեկան 7%-ի հետ:

⁴ ԱՄՆ. Հոդված IV-ի խորհրդակցությունների ավարտի մամուլի հաղորդագրություն. 1 հուլիսի 2014

⁵ ԵՏՄ հիմնադրման համաձայնագիրը ստորագրվել է Աստանայում 2014թ. մայիսի 29-ին Բելառուսի, Ղազախստանի և Ռուսաստանի Դաշնության նախագահների կողմից: ԵՏՄ-ն գործունեությունը պետք է սկսի 2015թ. հունվարից.

րագրվեց 2013թ. դեկտեմբերին, իսկ Հայաստանի՝ ԵՏՄ-ին միանալու համաձայնագիրը ստորագրվեց 2014թ. հոկտեմբերին: Հայաստանի տնտեսությունը միջնաժամկետից երկարաժամկետ առումներով, հավանաբար կարող է շահել ԵՏՄ ընդլայնված սպառողական շուկայում¹ ապրանքների և ծառայությունների առևտրի աճից, առևտրի ոչ սակագնային խոչընդոտների նվազումից, աշխատուժի և կապիտալի առավել արդյունավետ շարժից ու հավանաբար, մեծ ՕՈՒՆ-ից: Ի լրումն, անդամակցությունը Մաքսային Միությանն օգնեց ճանապարհի հարթել Ռուսաստանի Դաշնության հետ նոր՝ 5-ամյա գազային պայմանավորվածության համար 2013թ. դեկտեմբերին, երաշխավորելով 2014թ. հունվարից \$189/1,000 խմ բազային գին: Այնուհանդերձ, Հայաստանի անդամակցությունը ՄՄ/ԵՏՄ-ին կարող է ունենալ այլ ազդեցություններ տնտեսության վրա² և տարածաշրջանային ինտեգրացիոն այս նախաձեռնություններին անդամակցության ամբողջական առնչությունները դեռևս հստակ չեն:

Տարածաշրջանային տնտեսական ինտեգրման բնագավառում շատ բան պայմանավորված կլինի Ռուսաստանի տնտեսության դինամիկայով և ԵՏՄ-ին Հայաստանի անդամակցության գուտ ազդեցություններով: Այս ինտեգրումից վերը նշված օգուտների իրացման հիմնականը կլինի ոչ սակագնային միջոցառումների վերացումը և ներքին քաղաքականության հաջողությունը՝ ուղղված մաքսային ծառայությունների բարելավմանը, կանոնակարգված բիզնես միջավայրին և ընդհանուր առմամբ, լավ կառավարմանը: Երկրի գործընկերության ռազմավարությունը, որի կիզակետում են տրանսպորտը, քաղաքային զարգացումը և էներգետիկ ենթակառուցվածքները,³ ինչպես նաև գիտելիքային լուծումներն ու մասնավոր

¹ ԵՏՄ երեք անդամ երկրների ընդհանուր շուկան կազմում է 170 միլիոն մարդ:

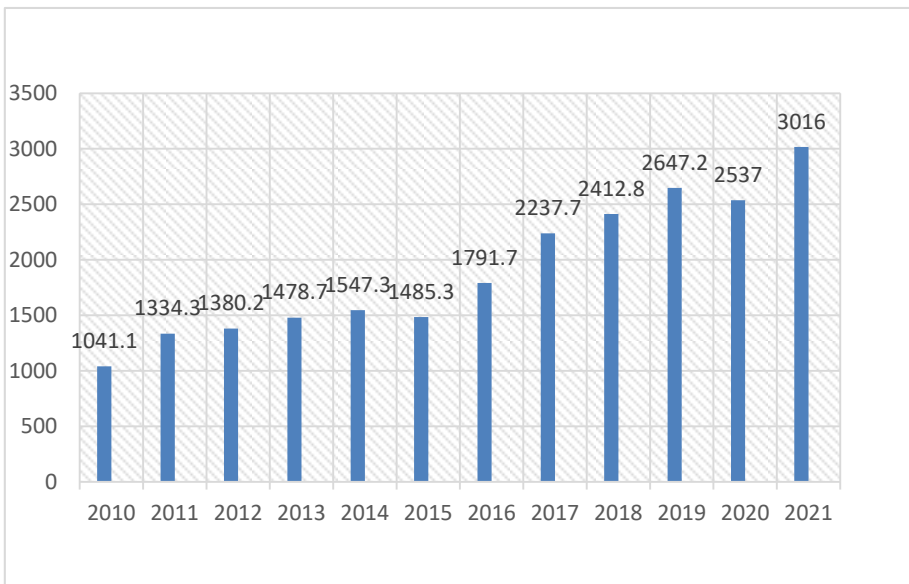
² Դրանք կարող են ներառել Հայաստանի ներկայիս ազատական սակագնային պաշտպանության մակարդակի հնարավոր բաժրացումը Մաքսային Միության Ընդհանուր արտաքին սակագների մակարդակին (ու դրան հաջորդող վերաբանակցություններ Առևտրի համաշխարհային կազմակերպության հետ, որին Հայաստանն անդամ է 2003թ.-ից), ներմուծման բարձր գներ ու բարձր գնաձ, և երկարաժամկետ հատվածում, կապիտալ ապրանքների շուկայի փոխարինում ռուսական և անկախ պետությունների համագործակցության երկրների տեխնոլոգիաներով:

³ ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ՎԵՐԼՈՒԾՈՒԹՅՈՒՆ (ԱՄՓՈՓ) - Երկրի Գործընկերության Ռազմավարություն. Հայաստան, 2014-2018 <https://www.adb.org/sites/default/files/linked-documents/cps-arm-2014-2018-ea-hy.pdf>

հատվածի զարգացումը լավ «դիրքավորված» է՝ աջակցելու Հայաստանին ստանալու ԵՏՄ-ին ինտեգրման իր պոտենցիալ տնտեսական օգուտները:¹

Միայն 2020 թվականին ՀՀ արտահանման ծավալը կազմել է 3016.0 մլն. ԱՄՆ դոլար (տես՝ գծապատկեր 4)՝ նախորդ տարվա նույն ժամանակահատվածի նկատմամբ աճի ցուցանիշը կազմել է 118.9 (%): Աճի նման ցուցանիշը պայմանավորված է մի շարք հանգամանքներով: Նախ 2020 թվականին կորոնավիրուսային համավարակով պայմանավորված սահմանափակումները, արցախյան երկրորդ պատերազմը, ինչպես նաև ռուս-ուկրաինական հակամարտությունը:

Գծապատկեր 4. ՀՀ արտահանումը 2010-2021թթ. (ԱՄՆ դոլար)²

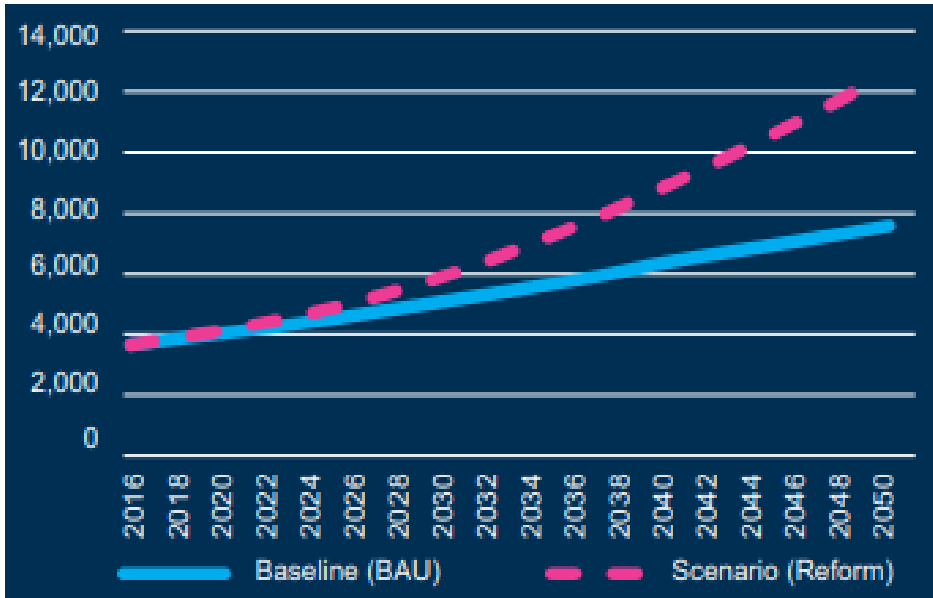

Գծապատկեր 5-ը ցույց է տալիս, որ մեկ շնչին բաժին ընկնող ՀՆԱ-ն զգալիորեն աճել է: 2017 -2050 թթ. ընթացքում ՀՆԱ-ի միջին աճի ցուցանիշը կկազմի 3.4 տոկոս և մեկ շնչի հաշվով՝ 3.7 տոկոս: Դա բավարար կլինի, որ Հայաստանը մինչև 2050 թվականը հասնի բարձր եկամտային կարգավիճակի (գծապատկեր 5):

¹ ԱԶԲ-ն կարող է բերել Կենտրոնական Ասիայի Տարածաշրջնային Տնտեսական Համագործակցության ծրագրի փորձառությունն ու լավագույն փորձը, ներառյալ նաև իր գործունեությունը տրանսպորտի, լոգիստիկայի, էներգետիկայի և առևտրի քաղաքականության ու առևտրի դյուրացման բնագավառներում

² ՀՀ վիճակագրական կոմիտե www.armstat.am

Գծապատկեր 5. Մեկ շնչին բաժին ընկնող իրական ՀՆԱ-ի մակարդակը (ԱՄՆ դոլար)

* Աղբյուրը՝ Համաշխարհային բանկի աշխատակազմի հաշվարկները:

Դա էական ազդեցություն ունի ՀՆԱ-ի աճի տեմպի վրա: Ինչպես վերը տեսանք, կանխատեսվում է, որ BAU տարեկան իրական ՀՆԱ-ի աճը մինչև 2050 թվականը 1.8 տոկոս կկազմի: Բայց եթե կառավարությանը հաջողվի կասեցնել բնակչության նվազումը, աճը կավելանա 0.3 տոկոսային կետով (գծապատկեր 5): Միաժամանակ մեկ շնչին բաժին ընկնող ՀՆԱ-ի աճը փոքր-ինչ կփոխվի, սակայն հակառակ ուղղությամբ՝ միջինը 2.1 տոկոսից 2.0 տոկոսի: Բնակչության ծերացումն էլ ավելի մեծ ազդեցություն ունի ՀՆԱ-ի աճի վրա: Ներկայումս Հայաստանը ծերացող բնակչություն ունի, և կանխատեսվում է, որ այս միտումը մինչև 2030-ականների սկիզբը կպահպանվի: Ակնկալվում է, որ կմեկնարկի վերականգնման փուլը, թեև ոչ կայուն. մինչև աշխատունակ տարիքի և ընդհանուր բնակչության հարաբերակցությունը ևս մեկ անգամ կսկի նվազել: Եթե ենթադրենք, որ 2017թ. կառավարությանը հաջողվում էր կասեցնել այս միտումը և մինչև 2050 թվականը կարող է աշխատունակ տարիքի և ընդհանուր բնակչության հաստատուն հարաբերակցությունը պահպանել, ապա այն զգալի և դրական ազդեցություն կունենա ինչպես ՀՆԱ-ի, այնպես էլ մեկ շնչին բաժին ընկնող ՀՆԱ-ի աճի վրա: Հակառակ դեպքում՝ առանց ծերա-

ցող բնակչության, իրական ՀՆԱ-ի աճը կավելանա՝ միջինը 1.8 տոկոսից 2.1 տոկոսի, նմանատիպ աճ, որն առաջանում է բնակչության նվազումը կասեցնելու դեպքում: Սակայն չծերացման սցենարում մեկ շնչին բաժին ընկնող ՀՆԱ-ն ևս կաճի 0.3 տոկոսային կետով՝ կազմելով 2.4 տոկոս: Ելակետի հիման վրա կատարվող ժողովրդագրական զգայունության վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ բարեփոխումների փաթեթը լրացուցիչ միջոցառումներով լրացնելու զգալի հնարավորություններ կան: Բնակչության նվազման և ծերացման միտումը կասեցնելը կամ առնվազն պակասեցնելը կհանգեցնի իրական ՀՆԱ-ի աճի զգալի բարելավումների: Երբ խոսքը վերաբերում է մեկ շնչին բաժին ընկնող ՀՆԱ-ի աճին, հենց միայն ծերացումը կասեցնելու կամ սահմանափակելու միջոցառումները դրական արդյունքներ կբերեն: Այն ամենը, ինչը հիմնավորված է BAU-ի վերլուծության համար, ճիշտ է նաև բարեփոխումների փաթեթի սցենարի դեպքում. բնակչության հաստատուն թիվը կբարձրացնի միջին իրական ՀՆԱ-ի աճը մինչև 3.6 տոկոսի (և մեկ շնչին բաժին ընկնող ՀՆԱ-ի աճը կնվազեցնի մինչև 3.6 տոկոսի), աշխատունակ տարիքի և ընդհանուր բնակչության ցուցանիշը հաստատուն պահելու դեպքում մեկ շնչին բաժին ընկնող միջին իրական ՀՆԱ-ի աճը կբարձրանա մինչև 3.7 տոկոս և 4.0 տոկոս:

ԵԶՐԱԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆ

Համեմատաբար փոքր ներքին շուկայում այս ամենն անելու համար Հայաստանին անհրաժեշտ է իր աճը վերահավասարակշռել արտահանման ուղղությամբ և արտասահմանում բացել նոր շուկաներ՝ արտաքին պահանջարկից ավելի մեծ չափով օգտվելու համար: Դրան կարող են նպաստել ներդրումները բազմուղի հաղորդակցության մեջ, առևտրի և տրանպորտի դյուրացումը, ՏՀՏ-ները և դրանք հնարավոր դարձնող այլ գործոնները, օրինակ՝ հայկական սփյուռքը, և առևտրի ու ներդրումային քաղաքականությունը, ներդրումային միջավայրի բարեփոխումները և շուկա ազատ մուտք ու ելքի հնարավորությունը որպես լծակ օգտագործելը: Անհրաժեշտ է կապ ստեղծել այսպիսի բարեփոխումների և կրթության ու հմտությունների ուղղությամբ ներդրումների, ինչպես նաև արդյունավետ պաշտոնական զբաղվածությունից օգտվելու համար հավասար մուտքի ապահովման միջև: Սկիզբ է առնում դեպի ավելի լավ աշխատատեղեր կառուցվածքային փոփոխությունը, սակայն Հայաստանի խոշոր ոչ ֆորմալ հատվածում (մասնավորապես՝ գյուղատնտեսությունում) ցածր արտադրողականության փաստը մարտահրավերներ է առաջացնում: Կառուցվածքային վերափոխման արագացումը՝ փակ տնտեսությունից ազ-

րորիզնեսի և գյուղատնտեսությունից արտահանմանն ուղղված մշակող արդյունաբերության, բարեփոխումների փաթեթի կարևոր մաս պետք է կազմի: Արտադրողականության բարելավումները հատկապես կարևոր կլինեն աշխատունակ տարիքի բնակչության նվազման հետևանքներին դիմակայելու համար: Համընդհանուր բարգավաճում ապահովելու համար երկրին անհրաժեշտ է ավելի շատ և ավելի լավ օգտագործել աշխատանքային ռեսուրսները ավելի շատ և ավելի լավ աշխատատեղերի միջոցով՝ արձագանքելով նաև հմտությունների անհամապատասխանության հարցին:¹

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿ

1. Barro R., On the Determinants of the Public Debt, Journal of Political Economy, Vol. 85 (5), 1979
2. Fosu A. K., The Impact of External Debt on Economic Growth in Sub-Saharan Africa, Journal of Development Economics, 1996.
3. Future Armenia: Connect, Compete, Prosper I A Systematic Country Diagnostic I NOVEMBER, 2017, <https://documents1.worldbank.org/curated/en/705041524658200814/pdf/124816-ARMENIAN-PULIC-Armenia-SCD-in-Arm-final.pdf>
4. Krugman P., Financing vs. forgiving a debt overhang, Journal of Development Economics 29(3): 1988.
5. Sachs J., The Debt Overhang of Developing Countries. In Debt, Stabilization and Development, Oxford: Basil Blackwell, 1989.
6. Sargent T., Wallace N., Some Unpleasant Monetarist Arithmetic, Quarterly Review, Federal Reserve Bank of Minneapolis, 1981
7. Savvides A., Investment Slowdown in Developing Countries during the 1980s: Debt Overhang or Foreign Capital Inflows? Kyklos, 1992
8. ԱՄՀ. Հոդված IV-ի խորհրդակցությունների ավարտի մամուլի հաղորդագրություն. 1 հուլիսի 2014
9. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԱՐՏԱՔԻՆ ՊԵՏԱԿԱՆ ՊԱՐՏՔԻ ԿԱՌԱՎԱՐՄԱՆ ԲԱՐԵԼԱՎՄԱՆ ՀԻՄՆԱԽՆԴԻՐՆԵՐԸ - Նաբեկ Ալբերտի Ամիրյան, ԵՐԵՎԱՆ 2018 <http://dspace.paara.am/xmlui/bitstream/handle/123456789/84/%D4%B1%D5%B4%D5%AB%D6%80%D5%B5%D5%A1%D5%B6%20%D5%86%D5%A1%D6%80%D5%A5%D5%AF.pdf?sequence=1&isAllowed=y>

¹ Future Armenia: Connect, Compete, Prosper I A Systematic Country Diagnostic I NOVEMBER, 2017, <https://documents1.worldbank.org/curated/en/705041524658200814/pdf/124816-ARMENIAN-PULIC-Armenia-SCD-in-Arm-final.pdf>

10. ՀՀ 2018-2019 թթ. պետական բյուջեի մասին օրենքների հոդվածներ 2-3, 6: ՀՀ ֆինանսների նախարարության «ՀՀ պետական բյուջեի տարեկան ցուցանիշներ» առցանց տվյալների բազա, https://minfin.am/hy/page/_hy_chart/

11. ՀՀ ֆինանսների նախարարություն, ՀՀ Կառավարության 2020 թվականի բյուջետային ուղերձ - բացատրագիր, Եր., 2019, էջ 109, 128: Հաշվարկը՝ հեղինակների:

12. ՀՀ վիճակագրական կոմիտե www.armstat.am

13. ՀՀ ֆինանսների նախարարություն, ՀՀ Կառավարության 2021 թվականի բյուջետային ուղերձ - բացատրագիր, Եր., 2020

14. «ՊԵՏԱԿԱՆ ՊԱՐՏՔԻ ՇԵՄԱՅԻՆ ՑՈՒՑԱՆԻՇՆԵՐԸ. ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ՀԵՏԱԶՈՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ԵՎ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԻՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ» - ԱՆՆԱ ՄԱԿԱՐՅԱՆ, ԱԼԲԵՐՏ ՀԱՅՐԱՊԵՏՅԱՆ, <https://asue.am/upload/files/science/banber/2021-year-4/3.pdf>

15. ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ՎԵՐԼՈՒԾՈՒԹՅՈՒՆ (ԱՄՓՈՓ) - Երկրի Գործընկերության Ռազմավարություն. Հայաստան, 2014-2018 <https://www.adb.org/sites/default/files/linked-documents/cps-arm-2014-2018-ea-hy.pdf>

Ани Григорян, Влияние внешнего государственного долга на экспорт и экономический рост - Количественного исследования внешнего государственного долга недостаточно для оценки эффективности использования внешнего долга.

В статье мы изучили влияние долга на экономический рост. Мы считаем, что для снижения зависимости от внешних обязательств необходимо обеспечить качественный экономический рост и высокий уровень занятости. Для обеспечения последнего приоритетами в РА являются промышленность, продвижение экспорта, развитие туризма, развитие информационных технологий и сельское хозяйство.

Используя модель долгосрочного роста DEC-MFM (LTGM), мы сравниваем рост в обычном режиме (BAU) с траекторией роста, для которой необходим пакет реформ, направленных на повышение производительности труда и капитала, участие рабочей силы и увеличение инвестиций. выгодный.

Из-за проблем с долговой стабильностью правительство РА вынуждено проводить ограничительную политику расходов, в результате чего сокращает капитальные вложения. Частные инвестиции также сократились в предыдущие годы. В ближайшие годы правительству РА придется выделять больше бюджетных средств на погашение долга (основных сумм и

процентных платежей), что может препятствовать увеличению ассигнований в другие отрасли, особенно в направлении капиталоемких отраслей.

Ani Grigoryan, The impact of external public debt on exports and economic growth - A quantitative study of external public debt is not enough to assess the efficiency of using external debt.

In the article, we studied the effect of debt on economic growth. We believe that in order to reduce dependence on external obligations, it is necessary to ensure quality economic growth and a high level of employment. In order to ensure the latter, industry, export promotion, tourism development, information technology development, and agriculture are priorities in RA.

Using the DEC-MFM long-run growth model (LTGM), we compare business-as-usual (BAU) growth to a growth trajectory for which a package of reforms to increase labor and capital productivity, labor force participation, and greater investment is beneficial.

Due to the problems of debt stability, the RA government is forced to conduct a restrictive spending policy, as a result of which it reduces capital investments. Private investments have also been reduced in previous years. In the coming years, the RA government will have to allocate more budget funds for debt payments (principal amounts and interest payments), which may hinder the increase of allocations to other sectors, particularly in the direction of capital-intensive sectors.

Ուղարկվել է խմբագրություն 27.10.2022թ.

Գրախոսվել է 01.11.2022թ.

Ստորագրվել է տպագրության 02.11.2022թ.

**ՊԵՏԱԿԱՆ ՖԻՆԱՆՍԱԿԱՆ ԿԱՌԱՎԱՐՄԱՆ
ԴԵՐԸ ԵՎ ՆՇԱՆԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ
ՀՀ ՖԻՆԱՆՍԱԿԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳՈՒՄ**

ՄԱՐԱՏ ՄԱՆՈՒԶԱՐՑԱՆ

Բանալի բառեր – ֆինանսական համակարգ, ֆինանսական կառավարում, պետություն, բյուջետային համակարգ, հանրային ֆինանսներ, ծախսեր և եկամուտներ, կառավարման օբյեկտ և սուբյեկտ:

ՆԵՐԱՇՈՒԹՅՈՒՆ

Ինչպես նշում է հայտնի տնտեսագետ Ի. Շիլլը՝ «Կառավարել ֆինանսները՝ նշանակում է այս կամ այն չափով կառավարել ժողովրդի ամբողջ նյութական և գիտակցական-հոգևոր ուժերը¹»:

Գլոբալացման ներկա պայմաններում ինչպես յուրաքանչյուր երկիր, այնպես էլ Հայաստանի Հանրապետությունը կանգնած է բազմաթիվ մարտահրավերների առջև՝ տարածաշրջանային կայունություն, ինքնիշխանության ամրապնդում, պայքար ահաբեկչության, արտաքին պետությունների ագրեսիվ քաղաքականության դեմ, տարածքային ամբողջականություն, աշխարհաքաղաքական վերակազմավորումներ և բազմաթիվ այլ խնդիրներ, որոնց լուծման համար անհրաժեշտ է ունենալ հզոր տնտեսություն և ֆինանսական մեծ հնարավորություններ: Իսկ ուժեղ պետության գրավականը կայուն տնտեսությունն է: Անարդյունավետ պետական տնտեսական քաղաքականությունը կարող է երկարատև ու խորը ճգնաժամի հանգեցնել: Պետության տնտեսական դերը կապված է նաև քաղաքացիների գույքային իրավունքների, բանկային ավանդների և այլ իրավունքների պաշտպանության հետ²:

Պետության բոլոր գործառույթների իրականացման համար անհրաժեշտ ֆինանսական ռեսուրսները կենտրոնացվում են տարբեր մակարդակի բյուջեներում՝ ձևավորելով ՀՀ բյուջետային համակարգը: Հայաստանի Հանրապետության բյուջետային համակարգի կարևորագույն խնդիրը պետական կառավարման և տեղական ինքնակառավարման մարմինների գործառույթների իրականացումն է և դրա համար անհրա-

¹ **Шилль И.** Современная теория финансов и влияние ее на финансовую администрацию в Западно-европейских государствах. СПб, 1860, стр.250.

² **Бабич А.М., Павлова Л.Н.,** Государственные и муниципальные финансы, учебник для вузов, 2-е изд., перераб. И доп., Москва, "ЮНИТИ-ДАНА", 2012, стр. 6.

ժեշտ ֆինանսական միջոցների կենտրոնացումը: Բյուջետային ծախսերը դիտարկվում են որպես ֆինանսական հարաբերությունների մի մաս, որը կապված է պետության կենտրոնացված դրամական ֆոնդերի օգտագործման, կառավարման մարմինների կողմից սահմանադրական նորմերի պահպանման, բյուջետային համակարգի բոլոր մակարդակներում ֆինանսական ռեսուրսների ձևավորման, կենտրոնացված ֆոնդերի վերաբաշխման և պետական այլ գործառույթների իրականացման հետ¹: Ֆինանսների տեսության և ֆինանսական մենեջմենթի պրակտիկայում հիմնական դերը նախևառաջ տրվում է հիմնարար հասկացությունների հավաքածուի մշակմանը, ֆինանսական կառավարման հիմնական կատեգորիաների տարանջատմանը և մեկնաբանմանը, ՀՀ հանրային հատվածի կազմակերպությունների տեսանկյունից ազգային տնտեսության և միջազգային հարաբերություններում գործունեության սկզբունքների ձևավորմանը, ֆինանսական շուկայում համընդհանուր գործիքների մշակմանը, որոնք անհրաժեշտության դեպքում կարող է օգտագործել ցանկացած կազմակերպություն: Հենց ֆինանսների ժամանակակից տեսության շրջանակներում են ձևակերպվել ֆինանսական կառավարման հիմնադրույթները, ֆինանսական կառավարման մեթոդաբանությունը, գործիքները և տրվել դրանց տեսական ու կիրառական հիմնավորումները:

ՎԵՐԼՈՒԾՈՒԹՅՈՒՆ

Ընդհանրապես, կառավարումը² տնտեսական օրենքների պահանջներին համապատասխան նյութական և հոգևոր բարիքների, ծառայությունների ստեղծմանը նպատակաուղղված աշխատանքի վրա համակարգված կարգավորիչ ներգործություն է: Այս բնորոշման առավելությունն այն է, որ մատնանշում է բազմաբնույթ կազմակերպությունների և պետության գործունեության համար առավել ընդհանուր, կառավարչական ներգործության ենթակա հատկանիշը՝ նպատակամետ աշխատանքը և դրա քանակական ու որակական հայտանիշների փոփոխության եղանակը: Հասարակության սոցիալ-տնտեսական գործընթացների կառավարման համակարգում անհրաժեշտ է առանձնացնել ֆինանսական կառավարումը, որն իրենից ներկայացնում է ֆինանսական ռեսուրսների և դրանց շարժի ղեկավարմանն ուղղված կառավարման համակարգ: Ինչպես մյուս կառավարման համակարգերը՝ ֆինանսական կառավարումը ևս իրագործվում է

¹ Բոստանջյան Վ., Կիրակոսյան Գ., Հարկաբյուջետային քաղաքականության կատարելագործման հիմնահարցերը Հայաստանի Հանրապետությունում, Երևան, 2004, էջ 84:

² Յու. Սուվարյան, Մենեջմենթ, Երևան, Տնտեսագետ, 2002, էջ 14.

պլանավորման, կազմակերպման, մոտիվացիայի և վերահսկողության հիմնական գործառույթների իրականացմամբ: Ժամանակակից շուկայական տնտեսությունում ֆինանսական կառավարման համակարգն¹ իրենից ներկայացնում է միջոցների, գործիքների, ինչպես նաև ֆինանսական ինստիտուտների փոխկապակցված համակարգ, որն ապահովում է ֆինանսական համակարգի ամբողջական և նրա առանձին մակարդակների կայուն և արդյունավետ գործունեությունը՝ նպաստելով տնտեսության իրական հատվածի զարգացմանն ու սոցիալական հրատապ խնդիրների լուծմանը: Անդրադառնալով հանրային ֆինանսներին, կարող ենք նշել, որ հանրային ֆինանսները գիտություն է տնտեսության մեջ պետության դերի մասին²: Դա տնտեսագիտության այն ճյուղն է, որը գնահատում է պետական եկամուտներն ու ծախսերը³: Հանրային ֆինանսների կարևորագույն նպատակներն են.

- ռեսուրսների արդյունավետ տեղաբաշխումը,
- եկամուտների վերաբաշխումը,
- մակրոտնտեսական կայունության ապահովումը:

Անմիջականորեն պետական ֆինանսական կառավարումն իրականացվում է միայն պետական ֆինանսների մասով: Հայաստանում, ինչպես և տնտեսապես զարգացած բոլոր երկրներում, պետական ֆինանսների կառավարումը կարգավորվում է ֆինանսական օրենսդրությամբ՝ ամենաբարձր օրենսդրական մարմինների միջոցով: Դա վերաբերում է պետական բյուջեի հաստատմանը և դրա կատարման հաշվետվությանը, հարկերի առանձին տեսակների ներդրմանը կամ վերացմանը, պետական պարտքի առավելագույն չափի հաստատմանը և այլն: Պետական ֆինանսների կառավարումը նպատակ ունի ապահովել⁴.

ա) պետության, իրավաբանական և ֆիզիկական անձանց տնտեսական շահերի հարաբերական հավասարակշռությունը.

բ) դեֆիցիտից զերծ պետական բյուջե.

գ) ազգային արժույթի կայունությունը՝ որպես ֆինանսական հարաբերությունների հիմնարար տարր:

Որպես ֆինանսական կառավարման գործիքներ, հանդես են գալիս՝ պլանավորումը, վերահսկողությունը, կազմակերպումը և տեղեկատվական ապահովումը:

¹ **Медведева С. Н., Кутузова Т. Ф.**, Финансы: Учебное пособие. СПб, ГУАП. 2017. Стр. 36.

² Gruber Jonathan (2005): *Public Finance and Public Policy*: New York: Worth Publications: էջ 2:

³ Jain, P C (1974): *The Economics of Public Finance*.

⁴ **Финансы:** учеб. --2-е изд., перераб. и доп./иод ред. В. В. Ковалева.—М.: ТК Велби, Изд-во Проспект, 2007.с. 37.

Ֆինանսական կառավարումը, ինչպես և ցանկացած այլ կառավարում, ունի իր՝

ա) կառավարման սուբյեկտը, այսինքն՝ ֆինանսական մարմինների, ինստիտուտների և կազմակերպությունների ամբողջությունը, որը կոչվում է ֆինանսական համակարգ,

բ) կառավարման օբյեկտը հանդես է գալիս որպես ֆինանսական հարաբերությունների ամբողջություն և կոչվում է ֆինանսների համակարգ:

Ֆինանսական կառավարումը կարգավորում է հետևյալ խնդիրները¹.

1) հասարակության սոցիալ-տնտեսական զարգացման և պետության գործունեության համար անհրաժեշտ ռեսուրսային բազայի ձևավորում.

2) պետության ֆինանսական ռեսուրսների արդյունավետ և նպատակային օգտագործումը.

3) ֆինանսական ռեսուրսների արդյունավետ և նպատակային օգտագործման նկատմամբ վերահսկողությունը:

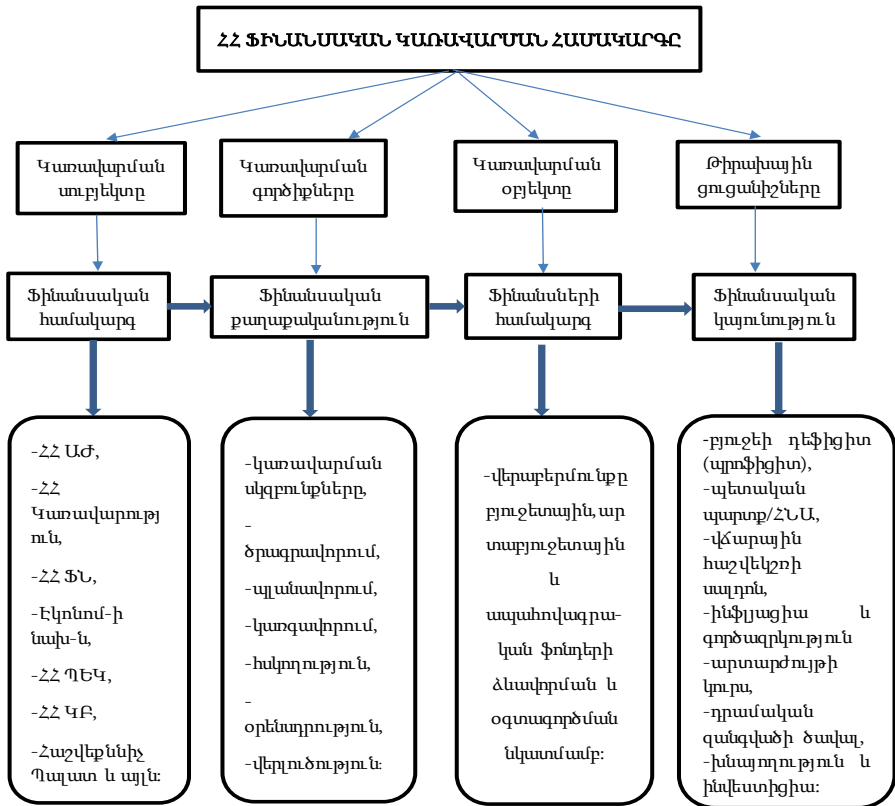
Կառավարման նպատակը պետության ֆինանսական ռեսուրսների լիարժեք մոբիլիզացումն է և դրանց արդյունավետ օգտագործումը՝ տվյալ պահին պետության առջև ծառացած խնդիրներին համապատասխան: Այլ կերպ ասած, ֆինանսական կառավարման վերջնական նպատակը կոնկրետ ֆինանսական քաղաքականության մշակումն է:

Ելնելով վերոգրյալից՝ կարող ենք եզրակացնել, որ պետական ֆինանսական կառավարումը ֆինանսական համակարգի (ֆինանսական մարմինների) նպատակային ազդեցությունն է ֆինանսական հարաբերությունների վրա՝ կոնկրետ ֆինանսական քաղաքականություն մշակելու և իրականացնելու նպատակով² (տես՝ Գծապատկեր 1) :

Շուկայական հարաբերությունների պայմաններում, ինչպես բոլոր պետությունները, այնպես էլ Հայաստանի Հանրապետությունը հանդիսանում է տնտեսության պետական կարգավորման կարևորագույն տնտեսական կարգավորողներից մեկը: Իր հերթին, պետական ֆինանսական կառավարումը ինքնին ամբողջությամբ կախված է նրանից, թե որքան ճիշտ է կառուցված պետական կառավարման համակարգը, որի որակից է մեծապես կախված ՀՀ պետական բյուջեի հարկային և այլ եկամուտների չափը, որն անհրաժեշտ է մեր պետությանը հանրային գործառույթներն իրականացնելու համար:

¹ Финансы : учебник / Ю. С. Долганова, Н. Ю. Исакова, Н. А. Истомина [и др.] ; под общ. ред. канд. экон. наук, доц. Н. Ю. Исаковой ; Мин-во обр. и науки РФ. — Екатеринбург : Изд-во Урал. ун-та, 2019. с.47.

² Գծապատկերը կազմվել է հեղինակի կողմից:

նպաստումը

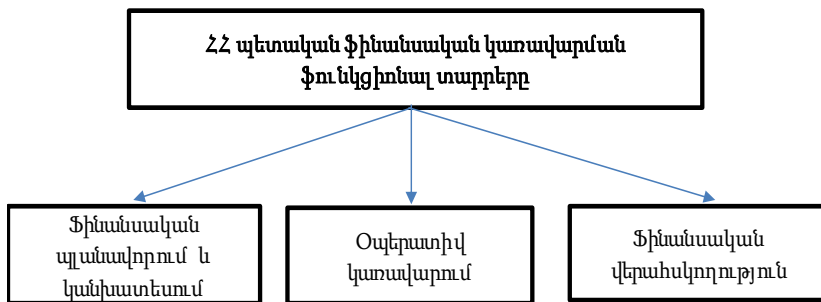
Գծապատկեր 1. Ֆինանսական կառավարման համակարգը ՀՀ-ում

ՀՀ ֆինանսական համակարգը կոնկրետ ֆինանսական մարմինների և ինստիտուտների ամբողջություն է, որն իրականացնում է պետական ֆինանսական քաղաքականության մշակումն ու իրագործումը: Որպես կանոն, ֆինանսական համակարգն ընդգրկում է պետության բոլոր ֆինանսական ինստիտուտները, սկսած երկրի բարձրագույն ղեկավարությունից մինչև կազմակերպությունների ֆինանսական ստորաբաժանումները: Ֆինանսական մարմինները, պետության անունից իրականացնում են ֆինանսական կառավարումը, այսինքն՝ վարվող ֆինանսական քաղաքականության կատարման շրջանակներում նպատակաուղղված կերպով ազդում են ֆինանսական հարաբերությունների վրա: ՀՀ ֆինանսական համակարգի կազմում ընդգրկված են ինչպես օրենսդիր, այնպես էլ գործադիր իշխանության մարմիններ՝ Ազգային Ժողովը, ֆի-

նանսների նախարարությունը, ՊԵԿ-ը, Հաշվեքննիչ Պալատը, Կենտրոնական Բանկը, Էկոնոմիկայի նախարարությունը :

Ֆինանսական մեխանիզմը՝ դա ֆինանսական համակարգի սուբյեկտի (պետության) ազդեցության միջոցն է օբյեկտի (ֆինանսական հարաբերությունների) վրա, ֆինանսների գործառույթների գործնական իրականացման դրսևորման արտաքին ձևը¹: Ֆինանսական մեխանիզմը կարող է ներկայացվել որպես պետության կողմից ֆինանսների օգտագործման տարբեր ձևերի և մեթոդների ամբողջություն՝ տնտեսական համակարգում համապատասխան ֆինանսական քաղաքականություն ապահովելու համար: Ֆինանսական մեխանիզմը բաղկացած է մի շարք փոխկապակցված ենթահամակարգերից:

ՀՀ պետական ֆինանսական կառավարման գործընթացը կարելի է ներկայացնել որպես մի շարք ֆունկցիոնալ տարրերի ամբողջություն² (տես՝ գծապատկեր 2):

Գծապատկեր 2. ՀՀ պետական ֆինանսական կառավարման ֆունկցիոնալ տարրերը:

ՀՀ ֆինանսական համակարգում պետական ֆինանսների կառավարումը համալիր ոլորտ է, որին այս կամ այն չափով իրենց մասնագիտական գործունեության ընթացքում առնչվում են պետական ծառայողները: Երբ աշխատակիցներից մեկը մասնակցում է ծրագրի բյուջեի կազմման գործընթացին, գնման հայտ է ներկայացնում, ուսումնասիրում է ծախսերի վերաբերյալ հաշվետվությունը կամ փաստաթուղթ է կազմում ներքին կամ

¹ Денежное хозяйство предприятий: учеб. для вузов / А. Ю. Казак [и др.]. Екатеринбург : АМБ, 2006. 464 с.

² Գծապատկերը կազմվել է հեղինակի կողմից:

արտաքին առաջնությունից համար, ապա տվյալ անձը դառնում է պետական ֆինանսների կառավարման գործընթացի մասնակից: Մասնագիտական ֆինանսական տեսանկյունից՝ պետական ֆինանսների կառավարումը ներառում է գործունեության մի շարք ընդգրկուն ուղղություններ, այդ թվում՝

- եկամուտների մոբիլիզացումը,
- առկա միջոցների հատկացումը տարբեր գործողությունների իրականացման համար,

- համապատասխան ֆինանսական միջոցների հաշվառումը:

ՀՀ ֆինանսական համակարգում եկամուտների կառավարումը պետական ֆինանսների կառավարման համակարգի կարևոր բաղկացուցիչ մաս է հանդիսանում, որին մենք չենք անդրադառնա, քանի որ այն առանձին լայնածավալ ուսումնասիրություն է պահանջում: Պետական ֆինանսական կառավարման ոլորտում տարբեր գործընթացները ձևավորվում են բյուջետային ցիկլի շրջանակներում: Բյուջետային ցիկլը պետական ֆինանսների կառավարման կարևոր բաղկացուցիչ մաս է, որի նպատակն է ապահովել պետական ծախսերի պատշաճ պլանավորումը, հաստատումը, իրականացումը և հաշվառումը:

ՀՀ պետական բյուջեն ֆինանսական կառավարման գործընթացի առանցքային քաղաքական փաստաթուղթ է: Թեև կողմնակի դիտորդի տեսանկյունից բյուջեն կարող է դիտարկվել որպես տարբեր ֆինանսական թվերի սոսկ տեխնիկական պատկեր, իրականում այն ունի ավելի մեծ նշանակություն: Հայաստանի Հանրապետության պետական և համայնքի բյուջեները՝ պետությանը և տեղական ինքնակառավարման մարմինների՝ Սահմանադրությամբ և օրենքներով վերապահված լիազորությունների իրականացման համար անհրաժեշտ դրամական միջոցների ձևավորման և ծախսման որոշակի ժամանակահատվածի ֆինանսական ծրագրեր են, որոնք կազմվում, քննարկվում և հաստատվում են Սահմանադրությամբ և օրենքով սահմանված կարգով: Ժողովրդավարական երկրներում բյուջեն կառավարության արձագանքն է քաղաքացիների կարիքներին և առաջնահերթություններին: Այդ կարիքները ձևակերպված են քաղաքականության նպատակներում, որոնք կարող են լինել որակական (օրինակ՝ երկրի անվտանգության ներուժի մեծացում) և քանակական (օրինակ՝ շուկայի հավասարակշռում): Քաղաքականության նպատակների մեծ մասի

¹ Հեղինակի կողմից: Հարկ է նշել, որ եկամուտների կառավարումը սերտորեն առնչվում է ծախսերի կառավարմանը՝ հատկապես ընդհանուր բյուջեի որոշման և տարեկան կտրվածքով դրամական հոսքերի կառավարման համատեքստում:

² «Հայաստանի Հանրապետության բյուջետային համակարգի մասին» ՀՀ օրենքը, ՀՕ-137, ընդունված 24.06.1997թ. հոդված 2, մաս 1-2:

պարագայում պահանջվում են պետական ֆինանսական ռեսուրսներ, որոնք կարող են ձևավորվել միայն հարկերի և վճարների հավաքագրման միջոցով: Քանի որ այդ ռեսուրսները սահմանափակ են, բյուջեի ծախսային մասն արտացոլում է այն իրողությունը, թե ինչպես է կառավարությունը պետական ռեսուրսների ներդրման միջոցով պլանավորում սահմանել առաջնահերթությունները և կիրառել ռեսուրսները՝ իր տարեկան և բազմամյա նպատակներն իրականացնելու համար:

Բյուջետավորմանն առնչվող ազգային գործելակերպերը տարբեր երկրներում տարբեր են և մեծապես պայմանավորված են քաղաքական, իրավական, սահմանադրական, ինստիտուցիոնալ և մշակութային առանձնահատկություններով: Կարևոր է, որ երկրները հստակեցնեն և կառավարեն իրենց ազգային ռեսուրսները՝ հաշվի առնելով յուրաքանչյուր երկրին բնորոշ հանգամանքները՝ մինևս ժամանակ առաջնորդվելով համընդհանուր բյուջետային սկզբունքներով:

Պետական բյուջեի կառավարման ոլորտը սովորաբար կարգավորվում է բյուջեի մասին համընդգրկուն օրենսդրությամբ: Բյուջեի մասին հիմնական օրենքով կարգավորվում են բյուջետային գործընթացների բոլոր փուլերը՝ կազմման փուլից մինչև հաստատում, կատարում և վերահսկում: Այն նաև սահմանում է բյուջեի կառավարման հիմնական սկզբունքները: ՀՀ բյուջետային գործընթացը՝ յուրաքանչյուր բյուջետային տարվա բյուջեները կազմելու, քննարկելու, հաստատելու և կատարելու, դրանց տարեկան հաշվետվությունը հաստատելու ուղղությամբ պետական և տեղական ինքնակառավարման մարմինների՝ օրենքով կանոնակարգված գործունեությունն է¹: Բյուջեի կազմման և իրականացման համար պետք է հիմք հանդիսանան միջազգայնորեն ընդունված բյուջետային սկզբունքները: Այդ սկզբունքներն իրենց մեջ ներառում են լավագույն միջազգային փորձառությունը և կարող են ուղեցույց հանդիսանալ բյուջետային ցիկլի բոլոր փուլերի համար:

Պատշաճ կառավարվող երկրներում պետական ֆինանսական կառավարման հիմնական սկզբունքը կայանում է նրանում, որ երկրի գործադիր մարմինը չի կարող հանրությունից գումար վերցնել և ոչ էլ ծախսել այդ գումարը՝ քանի դեռ չի ստացել օրենսդիր մարմնի հավանությունը, որը հանդես է գալիս որպես քաղաքացիների ներկայացուցչական մամին²: ՀՀ-ում ծախսերի և եկամուտների հաստատումը տրամադրվում է տարեկան բյուջեի մասին օրենքով: Չնայած այն հանգամանքին, որ ՀՀ բյուջեն

¹ Նույն տեղը՝ հոդված 6, մաս 1:

² **S. Schiavo-Campo**, “The Budget and its Coverage”, in A. Shah, Budgeting and Budgetary Institutions, Governance and Accountability Series, the World Bank, p. 53.

կազմվում է տարեկան կտրվածքով, այն ներառում է նաև երկարաժամկետ կանխատեսում: Բազմաթիվ նախագծերի և ծրագրերի իրականացման համար պահանջվում է ավելի քան մեկ տարի, կամ դրանք կարող են ֆինանսական ազդեցություն ունենալ հետագա տարիների վրա: Երկարաժամկետ կանխատեսումը սովորաբար ենթադրում է ավելի ընդգրկուն բյուջետային շրջանակի կազմում՝ միջնաժամկետ հեռանկարով, որով սահմանվում են միջնաժամկետ ծախսերի առաջնահերթությունները և բյուջեի որոշակի սահմանափակումները, որոնց հիման վրա կարող են մշակվել և հստակեցվել ոլորտային պլանները:

Յուրաքանչյուր տարի կառավարությունը ներկայացնում է առաջիկա երեք տարիների պետական միջնաժամկետ ծախսերի ծրագիրը (ՄԺԾԾ), որն իրենից ներկայացնում է կառավարության հարկաբյուջետային և ծախսային քաղաքականության հիմնական ուղղությունները, նպատակները և սկզբունքներն արտացոլող կարևոր փաստաթուղթ: ՄԺԾԾ-ի մշակման նպատակն է հնարավորություն ստեղծել կառավարության համար կառավարելու պետական հատվածի ֆինանսական ռեսուրսներն իր միջնաժամկետ հարկաբյուջետային նպատակներին և քաղաքականության գերակայություններին համապատասխան: Միջնաժամկետ ծախսերի ծրագիրը ծառայում է հիմք՝ պետական բյուջեի նախագծի մշակման աշխատանքների համար¹: ՄԺԾԾ փաստաթուղթը հանդիսանում է նաև տնտեսավարողների հետ կառավարության հաղորդակցության հիմնական գործիքներից մեկը, քանի որ արտացոլում է կառավարության մտադրություններն առաջիկա տարիների քաղաքականության վերաբերյալ՝ ձևավորելով համապատասխան սպասումներ տնտեսությունում:

Ինչպես աշխարհի շատ երկրներում, այնպես էլ ՀՀ-ում կիրառվում է ծրագրային բյուջետավորում, որը պետական ֆինանսների պատշաճ կառավարման միջոց է դառնում: Ծրագրային բյուջետավորումը բյուջեի կազմակերպման և դասակարգման մեթոդ է՝ ընդհանուր նպատակներ ունեցող ծրագրերի հիման վրա, որը փոխարինում է վարչարարական կամ մուտքային տողերի համաձայն տրամադրվող ֆինանսավորմանը: Պլանավորման, ծրագրավորման և բյուջետավորման համակարգը (ՊԾԲՀ/PPBS) առաջին անգամ կիրառվել է ԱՄՆ-ում² (20-րդ դարի 60-ա-

¹ «Հայաստանի Հանրապետության բյուջետային համակարգի մասին» ՀՀ օրենքը, ՀՕ-137, ընդունված 24.06.1997թ. հոդված 21, մաս 2¹:

² Աղբյուրը՝ Defence Budget Transparency on the Internet, by Kate Starkey and Andri van Meny Information & Security, Հատոր 5-րդ, 2000թ. C4 in Defence of Reengineering; IPU, DCAF, “Parliamentary Oversight of the Security Sector”, 2003թ.

կան թվականների սկզբին) պաշտպանության բյուջեի մշակման նպատակով, և ներկայումս կիրառվում է բազմաթիվ այլ երկրներում:

ԵԶՐԱԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Այսպիսով, հոդվածում վերլուծելով ՀՀ ֆինանսական համակարգում պետական ֆինանսական կառավարման դերն ու նշանակությունը՝ հանգում ենք այն եզրակացության, որ վերոնշյալ հիմնախնդիրների լուծումը չի կարող լինել լիարժեք, եթե ՀՀ-ում չի իրականացվում արդյունավետ պետական ֆինանսական կառավարում: Ի վերջո անընդհատ փոփոխվում են պետության առջև դրված պահանջները, և վերջինս, անկախ տնօրինվող ֆինանսական ռեսուրսների չափից, անընդհատ առերեսվում է սահմանափակ ֆինանսական ռեսուրսների արդյունավետ կառավարման խնդրին: Թեև գործող օրենսդրությունը սահմանում է պայմաններ Հայաստանի Հանրապետության յուրաքանչյուր տարվա բյուջեի, դրա կատարման վերաբերյալ հաշվետվության ներկայացման և Ազգային Ժողովի կողմից հաստատման համար, սակայն ֆինանսական գործունեության արդյունավետությունը այնքան էլ չափելի և ըմբռնելի չի դառնում: Արդյունքում՝ չի ապահովվում հետադարձ կապ ընդունված որոշումների, դրանց կատարման ընթացքի և նոր որոշումների մշակման միջև, առանց որի անհնար է հասկանալ, թե արդյոք պետական կառավարման համակարգում իրականացվող ֆինանսական կառավարումն արդյունավետ է, թե՛ ոչ:

Հաշվի առնելով վերը ներկայացված իրավիճակը, ինչպես նաև ՀՀ ֆինանսական համակարգի զարգացմանը խոչընդոտող վերհանված հիմնախնդիրները՝ ակնհայտ են դառնում հոդվածի արդիականությունն ու մանրամասն անդրադարձման անհրաժեշտությունը: Ուստի, մեր պետության, որպես ՀՀ տնտեսության կարգավորչի էությունը պետք է ամբողջացվի հետևյալ խնդիրների լուծման մեջ. ձեռնարկատիրական գործունեության ակտիվացում, ինստիտուցիոնալ բազայի ձևավորում, սեփականության իրավունքի պաշտպանում, բնակչության խոցելի շերտերի օգտին ռեսուրսների վերաբաշխում, սպառման և կուտակման միջև համամասնությունների ստեղծում, բոլոր մարզերի հավասարաչափ զարգացման պայմանների ապահովում, տնտեսական և իրավական միասնական դաշտի ստեղծում, անմիջական ֆինանսական մասնակցության ցուցաբերում տնտեսության այնպիսի ռազմավարական նշանակության ոլորտներում, ինչպիսիք են՝ պաշտպանությունը, առողջապահությունը, կրթությունը, սոցիալական ոլորտը և այլն, այս ամենի արդյունքում ստեղծելով մրցակցային հավասար պայմաններ՝ բացառելով խտրականությունը:

Կարևոր է նաև մեր պետության դերը երկրի ներդրումային գրավիչ միջավայրի ստեղծման գործում: Դրա ապահովման համար Հայաստանի Հանրապետությունը, որպես պետություն, կարող է բազմաթիվ լծակներ կիրառել, որոնցից, թերևս, ամենաէականը հարկազանձման արդյունավետ մեխանիզմի ներդրումն է, ինչպես նաև հարկային դաշտի կայունության, թափանցիկության և պարզության ապահովումը: ՀՀ հարկային համակարգը պետք է միտված լինի ոչ միայն ֆիսկալ նպատակների իրագործմանը, այլև նպաստի տնտեսության զարգացմանը: Եվ ինչպես նշում է աշխարհահռչակ տնտեսագետ Ջ. Քեյնսն իր ամենանշանավոր «Զբաղվածության, տոկոսի և փողի ընդհանուր տեսությունը» աշխատության մեջ՝ պետությունը կոչված է անել ոչ թե այն, ինչն իր առանձին քաղաքացիներն արդեն անում են, կամ դա անել մի քիչ ավելի լավ կամ վատ, այլ անել այն, ինչ ներկայումս ոչ ոք ընդհանրապես չի անում:

Марат Манучарян, Роль и значение государственного финансового управления в финансовой системе РА - В нынешних условиях глобализации перед каждой страной, а также перед Республикой Армения стоит множество задач: региональная стабильность, укрепление суверенитета, борьба с терроризмом, агрессивная политика иностранных государств, территориальная целостность, геополитическая перестройка и многие другие проблемы, для решения которой необходимо иметь сильную экономику и большие финансовые возможности. А залог сильного государства - стабильная экономика. Неэффективная государственная экономическая политика может привести к затяжному и глубокому кризису. Экономическая роль государства также связана с защитой прав собственности граждан, банковских вкладов и других прав. Необходимые финансовые ресурсы для осуществления всех функций государства сосредоточены в бюджетах различных уровней, образующих бюджетную систему Республики Армения. Важнейшей проблемой бюджетной системы Республики Армения является осуществление функций органов государственного управления и местного самоуправления и концентрация для этого необходимых финансовых ресурсов. Бюджетные расходы рассматриваются как часть финансовых отношений, которые связаны с использованием централизованных денежных средств государства, соблюдением органами управления конституционных норм, формированием финансовых ресурсов на всех уровнях бюджетной системы, перераспределением централизованных средств и выполнение иных государственных функций. В теории финансов и практике финансового менеджмента главная роль прежде всего

отводится разработке комплекса фундаментальных понятий, выделению и толкованию основных категорий финансового менеджмента, формулировке принципов деятельности в национальной экономика и международные отношения с точки зрения организаций государственного сектора РА, разработка универсальных инструментов на финансовом рынке, которые могут быть использованы при необходимости любой организацией.

Marat Manucharyan, The role and importance of public financial management in the financial system of the Republic of Armenia - In the current conditions of globalization, each country, as well as the Republic of Armenia, faces many tasks: regional stability, strengthening of sovereignty, the fight against terrorism, the aggressive policy of foreign states, territorial integrity, geopolitical restructuring and many other problems, for the solution of which it is necessary to have a strong economy and great financial opportunities. And the key to a strong state is a stable economy. Ineffective state economic policy can lead to a protracted and deep crisis. The economic role of the state is also related to the protection of citizens' property rights, bank deposits and other rights. The necessary financial resources for the implementation of all the functions of the state are concentrated in the budgets of various levels that form the budgetary system of the Republic of Armenia. The most important problem of the budgetary system of the Republic of Armenia is the implementation of the functions of state administration and local self-government bodies and the concentration of the necessary financial resources for this. Budget expenditures are considered as part of financial relations that are associated with the use of centralized state funds, compliance with constitutional norms by government bodies, the formation of financial resources at all levels of the budget system, the redistribution of centralized funds and the performance of other state functions. In the theory of finance and the practice of financial management, the main role is primarily given to the development of a set of fundamental concepts, the identification and interpretation of the main categories of financial management, the formulation of the principles of activity in the national economy and international relations from the point of view of public sector organizations of the Republic of Armenia, the development of universal tools in the financial market, which can be used by any organization if necessary.

Ուղարկվել է խմբագրություն 17.11.2022թ.
Գրախոսվել է 18.11.2022թ.
Ստորագրվել է տպագրության 20.11.2022թ.

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՎԵՐԼՈՒԾՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

ԹՈՒՐՔԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՆԻ ՄԱՍԻՆ

ԱՇՈՏ ՆԵՐՍԻՍՅԱՆ

Հայ ժողովրդի հոգևոր և քաղաքական ընկալումներում «թուրք» հասկացողությունը համարժեք է, մեղմ ասած, թշնամի հասկացողությանը, ավելի խիստ ասած՝ ոճրագործ, մարդասպան եզրույթներն են ընկալվում դրան համարժեք: Պատճառների մասին ավելորդ է խոսել, քանզի դրանք պարզից էլ պարզ են և հիմքերը կան նրան այդպիսին համարելու: Բայց շատ ավելի կարևոր է հայության համար ընդհանրական դարձնել այն հայեցակարգը, որ թուրք ժողովրդին ցեղասպան դարձրին ոչ միայն պանթուրքիստական գաղափարախոսական ինչ – ինչ դրույթների որդեգրումներ, այլ՝ Թուրքիան մասնատելու Արևմուտքի և Ռուսաստանի քաղաքական ցանկությունները, որոնց, որպես հակազդեցություն, փորձ արվեց ձևավորելու հիշյալ գաղափարախոսությունը, որի իրականացման գաղափարական և ռազմական բոլոր հիմքերը սպառված էին: Այսպիսի հարցադրումներին Հայաստանում և Սփյուռքում արձագանքները միանգամայն դատապարտելի են դիտարկվում, քանզի տարբեր քաղաքական անձեր, կառույցներ և կուսակցություններ ցանկանում են մեր հոգիներում միշտ վառ պահել թուրքի հավիտենական թշնամի լինելու կերպարը, բնականաբար իրենց տնտեսական և քաղաքական գերխնդիրներով պայամանավորված և, ցավոք, հայրենասեր ընկալվելու մարմաջը լռել է ստիպում այն քիչ թվով մարդկանց, որոնք ավելի ճիշտ են ընկալել այն խորքային գործընթացները, որոնք հանգեցրին հայոց մեծ ողբերգությանը և առավել ճիշտ են ընկալում այն քաղաքական գործընթացների վնասակար հետևանքները, որոնք իրականացվում են այսօր ընդդեմ Թուրքիայի՝ հաճախ մեր կորուստների և ցավի շահարկումներով: Այս ամենի ճշտության մեջ համոզվելու համար անհրաժեշտ է թուրքական գործոնի ճիշտ գնահատումը չչփոթել թրքասիրության հետ, այլ՝ դրա անհրաժեշտությունը բխեցնել այն կորուստների պատճառների ճիշտ գնահատման ցանկությունից ելնելով, որոնք կրել ենք Առաջին համաշխարհային պատերազմի սկզբնավորումով մինչև 1923թ. և կրում ենք մինչև օրս: Այս ամենը պահանջում է որոնել և գտնել հետևյալ հարցերի ճիշտ պատասխանները.

1. Ի՞նչ էր և է թուրքական գործոնը Ռուսաստանի համար:

2. Ի՞նչ էր և է նույն գործոնն Արևմուտքի համար:

3. Ի՞նչ էր և է հայկական գործոնը Թուրքիայի համար:

Առաջին երկուսի ճիշտ գնահատականի դեպքում մենք ստանում ենք երրորդի պատասխանը: Ռուսաստանը մեր քաղաքական ընկալումներում, ընդհանուր առմամբ, նստած է որպես մշտական բարեկամ և այդ բարեկամի կերպարն այսօր էլ չի խամրել, թեպետ Արևմուտքի քաղաքական շահերին հետամուտ հայաստանյան որոշ ուժեր խիստ բացասաբար են տրամադրված նման դիրքորոշումների նկատմամբ, ինչպես նաև ուժեր, որոնք ազնվորեն ցանկանում են հաշվեկշռի ենթարկել դրան անդամակցելու օգուտներն ու վնասները՝ իսկապես ելնելով մեր պետականության անկախության ամրապնդման շահերից: Դրանց սահմանազատելն այլ խնդիր է: Մենք փորձենք հասկանալ, թե Ռուսաստանի հակաթուրքական կամ Թուրքիան մասնատելու ցանկություններում ինչ դեր էր մեզ հատկացված և արդյոք մենք ճիշտ էինք, երբ չէինք ընդդիմանում, երբ ռուսները մեր թևից բռնած մեզ բարձրացնում էին իրենց քաղաքական լաստի վրա, որը շատ վտանգավոր էր և այդ վտանգն զգացողները որակվում էին որպես թրքամետներ: Հայտնի է, որ ռուսական քաղաքականությունն այս տարածաշրջանում ակտիվացավ 19-րդ դարի սկզբներին, երբ այն փորձեց իր առջև դրված հիմնական խնդիրներից մեկը լուծել, որն էր՝ իջնել դեպի Միջերկրականք: Այս ճանապարհի վրա Անդրկովկասն էր, ապա՝ Արևմտյան Հայաստանը, որոնք գրավելու հիմքերը նա ուներ, քանզի Թուրքիային, որը թույլ պետություն էր տնտեսական և քաղաքական առումներով, ճնշման էր ենթարկում՝ քրիստոնյա եղբայրներին ճնշելու դրդապատճառներով, այդ քաղաքական արտահայտությունների քողի տակ թաքցնելով իր իրական ձգտումները, որը հասկանում էր Թուրքիան: Սակայն, այն ինչ նա հասկանում էր, չէր հասկանում հայ ժողովրդի դեկավարությունը, որին թվում էր, սկսած Իսրայել Օրուց, որ Ռուսաստանը համակված է հայկական պետություն ստեղծելու անկեղծ ցանկությամբ: Ռուս-թուրքական պատերազմներում հայության օգնությունը ռուսներին պայմանավորված էր այս հավատով, իսկ ռուսների՝ այդ օգնության ակնկալիքը՝ հայությանն ընդդեմ Թուրքիայի տրամադրելով, որը բխում էր նրա քաղաքական ցանկություններից: Հայերի քաղաքական ումանտիզմը պարզորոշ դարձավ թե 1806-12թթ., թե 1828 – 29թթ. և թե 1877-78թթ, ռուս – թուրքական պատերազմներից հետո, որոնցում ռուսական ռազմական հաղթանակներին հաջորդում էր դիվանագիտական պարտությունը, քանզի Արևմուտքին ամեննին ձեռնտու չէր Ռուսաստանի կողմից նեղուցների գրավումը և հիմնականում Անգլիան նրա առաջխաղացման դեպքում հանդես էր գալիս Թուրքիայի պաշտպանի դերում:

Արդյունքում՝ Ռուսաստանը կորցնում էր իր հաղթանակի պտուղները, իսկ չեզոքության փոխարեն նրան օգնած արևմտահայությունը Թուրքիայի կողմից ընկալվում էր որպես անվստահելի տարր, ական, որն իր ներսում պահում էր Ռուսաստանը: Վերջինիս հետևից, անկախ փուլային խաբկանքներից, շարունակում էր գնալ արևմտահայությունը, որը տնտեսական և քաղաքական լուրջ կշիռ ուներ Թուրքիայում:

Ուրեմն, թուրքական գործոնը Ռուսաստանի համար նեղուցներին հասնելու դրույթի մի մասն էր, որում ըստ նրա, փոքր-ինչ դերակատարություն կարող էր ունենալ հայությունը, որն այդպես էլ չհասկացավ, որ քաղաքականության մեջ քրիստոնյա լինելը պայման չէ ազգային անվտանգության ակնկալիքի տեսանկյունից: Իր քաղաքական ծրագրերում հայությանն օգտագործելու ռազմավարությամբ, այսպիսով, Ռուսաստանն աստիճանաբար անուղղակիորեն Թուրքիայի համար հասունացնում է այն գաղափարը, որ պետք է ազատվել արևմտահայությունից: Ուրեմն, ցեղասպանության պատճառները գալիս են դեռևս 19-րդ դարի առաջին քառորդից, որը նախ արտահայտվեց հայերի ստիպողական գաղթի ձևով, առաջինը՝ 1830թ.-ին, երբ Էրզրումը Թուրքիային հանձնելուց հետո տեղի բնակչությունից 30000 հայեր Կարապետ եպիսկոպոսի գլխավորությամբ թողեցին իրենց հայրենիքը և բռնեցին դեպի Ախալքալաք և Ծալկայի շրջաններ գաղթի ուղին: Այդ նույն երևույթը շարունակվեց Բեռլինի կոնգրեսից հետո, ապա իր դաժան դրսևորումները ստացավ 1914թ. վերջերից, երբ արևմտահայության բռնագաղթն իրականացվում էր ոչնչացման գուգորդմամբ: Հայկական կուսակցությունների գործունեության ամենաեռուն շրջաններից մեկը 1890- ական թթ. առաջին կեսերն էին, երբ ազգային-ազատագրական դրվագների գլխավոր շարժառիթը մեծ տերությունների, այդ թվում Ռուսաստանի միջամտության ակնկալիքն էր: Նրանց հակասությունը ճիշտ ընկալելով, հակասություն, որը երբեք թույլ չէր տա նրանց միասնաբար ճնշում գործադրելու Թուրքիայի վրա, վերջինս ձեռնամուխ եղավ արևմտահայության առաջին մասսայական ջարդերին: Պետք է ուշադրություն դարձնել այն հանգամանքի վրա, որ հայոց առաջին մասսայական ջարդերը տեղի են ունեցել հենց այս շրջանում: Պատճառն այն է, որ ազատագրական ձգտումները կախյալ էին մեծ տերությունների միջամտության թյուր հույսերից: Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիների հայության նկատմամբ տեղի ունեցածը նույնպես պետք է պայմանավորել չեզոքության փոխարեն ռուսական քաղաքականության հանդեպ հույսերով, երբ հայության շահը պահանջում էր լուր և անցնցում սպասել պատերազմի ավարտին, որի դեպքում ինքնաբերաբար կճշտվեր նրա կարգավիճակը: Հակաթուրքականության մեր-

ժուժը 1908թ. երիթուրքական սահմանադրությունից հետո պետք է շարունակվեր նաև պատերազմի ընթացքում, բայց այն կրկին խախտվեց Բալկանյան պատերազմով, որի ժամանակ մասնավորապես Դաշնակցություն կուսակցությունը խզեց իր հարաբերությունները երիթուրքերի հետ, կրկին տարվելով Դաշնակիցներով, այն դեպքում, երբ ՀՅԴ - երիթուրք դաշինքը ամենաճիշտ քայլերից մեկն էր ՀՅԴ պատմության ողջ ընթացքում, և որը չէր ցանկանում Ռուսաստանը: Պատերազմի ժամանակ չեզոքության պահպանումը արևմտահայության անվտանգության հիմնական երաշխիքն էր և ոչ մեկը չի կարող ապացուցել, որ հակառակ դեպքում էլ հայերն այդ չափով կկոտորվեին: Այս մասով ընդհանրացնելով, շեշտենք՝ թուրքական գործոնը Ռուսաստանի համար ի հակադրություն Արևմուտքի, նեղուցներում և Մերձավոր և Միջին Արևելքում ամրապնդվելու ցանկությամբ էր ծնվել, որը ցարերի դարավոր երազանքն էր, իսկ հայկական գործոնը թուրքական գործոնը չեզոքացնելու լրացուցիչ միջոց էր՝ հայության քրիստոնյա լինելու շարժառիթներով հիմնավորված, որի կեղծությունը այսօր էլ մասամբ է ընկալելի: Առաջին Հանրապետության ավարտական փուլում թուրքական գործոնը ռուսների համար փոխեց իր իմաստն ու բովանդակությունը: Այս անգամ նա նեղուցներից դաշնակիցներին քշելու ցանկությամբ համակված, նպաստեց նոր Թուրքիայի ստեղծմանը, այս առումով հասնելով իր նպատակին, իսկ հայ քաղաքական առաջնորդներն էլ, չհասկանալով այդ՝ կառչած մնացին Սևրի պայմանագրին, որն իր կնքման պահից իսկ ձախողման դատապարտված փաստաթուղթ էր, փոխանակ գնալու թուրքերի հետ բանակցությունների, որոնք դրա կարիքն ունեին 1920թ. հունիս – հուլիսին: Սրա ճշտությունը խոստովանել են Հայաստանի առաջին Հանրապետության շատ գործիչներ՝ նրա անկումից շատ չանցած: Արևմուտքի համար նույնպես թուրքական գործոնը հանդիսացել է Թուրքիայի վրա ռուսական ազդեցության չեզոքացման գործոն: Եթե նրան ձեռնտու չի եղել ռուսական առաջխաղացումը, ապա՝ նա փրկել է Թուրքիային, կասեցնելով այդ առաջխաղացումը: Առաջին համաշխարհային պատերազմի ժամանակ Անգլիան և Արևմուտքը ավելի անկեղծ են եղել Հայկական հարցի լուծման ցանկություններում, բայց Արևմտյան Հայաստանն ու նեղուցները նրանք խոստացել էին Ռուսաստանին: Հոկտեմբերյան հեղափոխությունից հետո Ռուսաստանի պատերազմից դուրս մնալով, նրանք ցանկացել են անկեղծորեն կայացած տեսնել ՀՀ անկախությունը: Սակայն հայ քաղաքական դեկավարները չափավոր չեն եղել իրենց քաղաքական և տարածքային պահանջների մեջ, որը նպաստել է քչի փոխարեն կորցնել առավելագույնը: Քեմալական շարժման ձևավորմամբ նրանք ցանկացել են մերձենալ Քե-

մալին, քանզի անկարող էին նոր պատերազմ սկսել Ռուսաստանի և Թուրքիայի դեմ, դարձյալ այն պատճառով, որ Ռուսաստանի փոխարեն նեղուցների վրա տեսնեն Թուրքիային: Այս իրավիճակում նրանք հայերին մատնանշել են թուրքերի հետ լեզու գտնելու ուղին, որը հայերը հասկացել են ուշացումով, երբ շուտ հասկանալով կարող էին խուսափել 1920թ. հայ - թուրքական պատերազմից: Փաստորեն.

1. Ռուսաստան - Արևմուտք հակասությունները պատճառ են հանդիսացել Թուրքիայի հաղթանակի կամ վերածնվելու համար:

2. Հայ քաղաքական ուժերը այդպես էլ չեն հասկացել, որ իրենց օգտագործել են՝ արդյունքում փոքր ժողովուրդներից հանդիսանալով ամենից շատ զոհեր տվողը: Դա խորհել է տալիս, որ ունեցել են մարտավարական և ռազմավարական լուրջ սխալներ: Այս պայմաններում հայկական գործունը թուրքերն ընկալել են մեծ տերությունների կողմից Թուրքիան մասնատելու գործոն, ինչին որպես մասնակից են ընկալել նաև հայերին:

3. Այսօր էլ նրանք շարունակում են առաջնորդվել արտաքին քաղաքականության մեջ հակաթուրքական գիծ որդեգրելու ցանկություններով, որը գործնականում մեզ ոչինչ չի տալու և միայն արդյունքում թշնամանքը խորացնելով կարող է հանգեցնել նոր աղետալի հետևանքների՝ մեզ թողնելով միայն աղերսողի կարգավիճակում, որից ամեննին չեն մտահոգվի ո՛չ Արևմուտքը, ո՛չ Ռուսաստանը, ո՛չ որևէ մեկ այլ հզոր տերություն: Այս ամենի գիտակցումն այսօր վեր է ամեն ինչից:

ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԻ ՇՈՒՐՁ ՍՏԵՂԾՎԱԾ ԱՐՏԱՔԻՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՆՈՐ ԻՐԱՎԻՃԱԿԸ

ԳԱՐԻԿ ՔԵՌՅԱՆ

Ռուսաստանի հետ Հայաստանի Հանրապետության դաշնակցային և ռազմավարական համագործակցությունը հրամայաբար պահանջում է հնարավորինս ճիշտ կանխատեսումների համար մշտապես հետևել Կրեմլի արտաքին քաղաքականության բոլոր զարգացումներին և փոփոխություններին: Այս հանգամանքը կարևորվում է նաև մեր տարածաշրջանի բարդ և կոնֆլիկտային բնույթով, Ադրբեջանի և Թուրքիայի հետ երկարատև խնդիրներով:

Ինչ իրավիճակում է ՌԴ հարաբերություններն արտաքին աշխարհի հետ: Արևմտյան երկրների հետ Ռուսաստանը կամ առճակատման մեջ է (ԱՄՆ), կամ այդ հարաբերություններին բնորոշ է օտարումն ու հակամարտությունը (ԵՄ): ԽՍՀՄ փլուզման արդյունքում անկախացած Ուկրաինայի, Մերձբալթյան երկրների և Վրաստանի հետ հարաբերությունները թշնամականից ոչ բարեկամական տիրույթում են: Պրագմատիկ համագործակցության ձևաչափ է ձևավորվել Ադրբեջանի և Ուզբեկստանի հետ: Կրեմլը Եվրասիական միության շրջանակներում ինտեգրման առաջընթաց գործընթաց է զարգացնում Ղազախստանի և Բելառուսի հետ, սակայն դրա արդյունավետությունը համեմատաբար ցածր է Հայաստանի և Տաջիկստանի հետ: Չինաստանի հետ հարաբերություններին դժվար է միանշանակ բնութագրում տալ, բայց մերձենալու երկկողմանի ձգտում կա, չնայած որոշ հետազոտական շրջանակներում գտնում են, որ դրանք անհավասարաչափ զարգացում ունեն և ավելի շատ Պեկինի օգտին են:

Կոմունիստական գաղափարախոսությունից երկրի հրաժարվելուց հետո անցած տարիների ընթացքում պարզ դարձավ, որ Ռուսաստանը հակառակ 1990-ական թթ. ելցիկյան վարչակարգի դիրքորոշումների, չի կարող համակերպվել և ընդունել ԱՄՆ գլոբալ առաջնորդությունը, ինչը փակում է իր ճանապարհը դեպի Արևմուտքի հավաքական կառույցներ: Հասկանալի դարձավ նաև, որ ԱՄՆ-ն մտադիր չէ համակերպվել ՌԴ-ի արտաքին քաղաքական ինքնուրույնության հետ, իսկ ԵՄ-ի երկրները՝ ներռուսաստանյան կարգերի հետ, ինչը ոչ միայն փակեց ընդլայնված Արևմուտքին Ռուսաստանի ինտեգրման հարցը, այլև պայմաններ ստեղծեց գերտերությունների մրցակցության և արժեհամակարգային դիմակայության վերսկսման համար: Դադարեցվեց ՌԴ անդամակցությունը Մեծ

Ութնյակին, որը կրկին դարձավ Յոթնյակ և դադարեցվեց ՆԱՏՕ-ՌԴ խորհրդի գործունեությունը:

ԽՍՀՄ փլուզումից հետո անցած քառորդ դարի ընթացքում նրա նախկին հանրապետությունները հիմնականում անցել են նոր անկախ պետությունների կառուցման առաջին փուլը: 2013-2014 թվականների ուկրաինական երկրորդ Մայդանի հիմքում ընկած էր երկրի էլիտայի ձգտումն Արևմուտքի օգնությամբ վերջնականապես խզել այն կապերը, որոնք Ուկրաինան կապում էին Ռուսաստանի հետ: Ուկրաինայի իրադարձություններին Մոսկվայի ուժային արձագանքից վախեցած ՌԴ-ի երկու մերձավոր գործընկերները՝ Բելառուսն ու Ղազախստանը կանգնեցին ընտրության առաջ: Կամ ԱՊՀ որոշ երկրների օրինակով գնալ Ռուսաստանից էլ ավելի տարանջատման ուղղության ճանապարհով, կամ ընդունել Կրեմլի խաղի կանոնները և արագացնել ինտեգրման խորացման կուրսը: 2021 թ. ՌԴ-Բելոռուս 28 համաձայնագրերի կնքումը ցույց տվեց, որ Լուկաշենկոն գունավոր հեղափոխության սցենարներից խույս տալու համար ընտրեց երկրորդ ուղին:

Կարող ենք արձանագրել, որ ուկրաինական պատերազմի հետևանքով Ռուսաստանն այժմ կորցրել է ռազմավարական գործընկերներին Արևմուտքում: Արևմուտք-Ռուսաստան փոխհարաբերություններն իջեցվել են պատժամիջոցների կիրառման մակարդակին: ԱՄՆ-ը ամեն ինչ արեց խափանելու ռուսական զագատարի երկրորդ գծի կառուցումը Բալթիկ ծովով: Դաշնակիցները մերձավոր շրջապատում ևս հուսալի չեն: Աշխարհաքաղաքականորեն նա միայնակ է, բայց միևնույն ժամանակ ազատ: Ժամանակակից Ռուսաստանը շատ թուլություններ ու խոցելի տեղեր ունի: Ռուսական տնտեսության ծավալները զիջում են ԱՄՆ-ին, ԵՄ-ին և Չինաստանին: Երկրի գիտատեխնիկական ներուժը զգալիորեն հետ է մնում ժամանակակից առաջատար երկրներից: Այնուամենայնիվ, Ռուսաստանը դեռ կարող է գլոբալ դրական դերակատարում ունենալ, եթե երկրում կուտակված ներքին հակասությունները կառուցողական լուծում գտնեն:

Կորցնելով հսկա կայսրությունները մեկ՝ 1917 թ. հոկտեմբերյան հեղափոխության, մեկ էլ՝ 1991 թ. ԽՍՀՄ ինքնափլուզման հետևանքով, քաղաքական քարտեզի վրա Ռուսաստանն այնուամենայնիվ հստակ առանձնանում է գլոբալ համատեքստում, դեռևս մնալով համաշխարհային ուժային կենտրոն: Դժվար է ասել, թե նման դրությունը ժամանակավոր է, կարճաժամկետ՝ թե երկարաժամկետ: Տեսակետ կա, որ հետո կվերականգնվեն Արևմուտքի հետ նախկին հարաբերությունները, կլինի հաշտեցում ընդհուպ մինչև ինտեգրման նոր փորձերը, կամ էլ կգնա խորհրդային կայսերական տարածքի երբեմնի միասնության վերականգնման

գործընթաց: Կան նաև ծայրահեղական վատատեսական կանխատեսումներ ՌԴ փլուզման մասին, խորհրդային կայսրության ինքնափլուզման օրինակով: Սրանք տեսակետներ են, որոնք հնչեցվում են հետազոտական և փորձագիտական կենտրոններում, բայց նրանց հեղինակ քաղաքագետները դեռևս չունեն փաստարկված հիմնավորումներ:

Ուկրաինական ճգնաժամը առիթ դարձավ Ռուսաստանի և ԱՄՆ-ի նոր առճակատման, որը նոր հիբրիդային պատերազմի մեկնարկ է: Մոսկվայի և Վաշինգտոնի նոր առճակատման պատճառներն, իհարկե, ավելի խորն են, բայց Սիրիայում, Դրիմում և Դոնբասում տեղի ունեցող իրադարձությունները մի քանի տարի շարունակ ռուս-ամերիկյան հարաբերությունների վատթարացումը վերածեցին ակտիվ հակամարտության: Այդ ժամանակից ի վեր այդ հակամարտությունը ոչ միայն շարունակվում, այլև անընդհատ խորանում է: Հիմքեր չկան ենթադրելու, որ այն կավարտվի 2024-ին, ԱՄՆ նախագահի ընտրությամբ: Նույնիսկ բոլորովին պարտադիր չէ որ Ռուսաստանում բարձրագույն իշխանության փոփոխությունը, երբ այն տեղի ունենա, կհանգեցնի Վաշինգտոնի հետ առճակատման ավարտին: Հարցը դրված է սկզբունքորեն. կամ Մոսկվան ընդունում է պարտությունը և համաձայնում է այսուհետ խաղալ ԱՄՆ-ի սահմանած կանոններով, կամ Վաշինգտոնը ճանաչում է աշխարհում իր շահերը պաշտպանելու և առաջ մղելու Մոսկվայի իրավունքը: Փոխզիջումը սկզբունքորեն հնարավոր է, սակայն ԱՄՆ-ն առայժմ մերժում է այդ հնարավորությունը: Հիբրիդային պատերազմի դադարեցման պայմանները դեռ պարզ չեն, քանի որ դրա վճռական փուլը դեռ չի եկել: Մեկ բան ակնհայտ է՝ ԱՄՆ-ի հետ հարաբերություններում 1990-ականների սկզբի իրավիճակին վերադառնալու հավանականությունը շատ փոքր է: Եվրոպայի հետ հարաբերություններում ևս մեծ փոփոխություններ չեն կանխատեսվում: ԱՄՆ-ի արբանյակ Եվրամիության երկրները, որոնք հիմա օգնում են Ուկրաինային պատերազմը շարունակելու, իրենց գործողությունների հրահանգները ստանում են օվկիանոսից այն կողմ և ոչ ոք հարցականի տակ չի դնում Եվրոպայի կախվածության փաստը:

Ռուսաստանի և ԵՄ ճանապարհները բաժանվեցին ուկրաինական ճգնաժամից մի քանի տարի առաջ հիմնականում քաղաքական արժեքների անհամատեղելիության պատճառով: Հենց այդ պատճառով էլ ձախողվեց ՌԴ-ի փորձը համընկնող շահերի հիման վրա Լիսաբոնից մինչև Վլադիվոստոկ Մեծ Եվրոպա կառուցելու փորձը: Այս ձախողման հետ մեկտեղ վերջնականապես կորցրել է "համաեվրոպական տան" ավելի վաղ հայեցակարգը, որն առաջ էր քաշել խորհրդային վերջին ղեկավար Գորբաչովը 1989թ., Եվրոպայի Խորհրդում իր հայտնի ելույթում: Ռուսաստա-

նի և Եվրոպայի միջև տարանջատումը նույնիսկ ավելի խորն է, քան կար ոչ վաղ անցյալում: Եվրամիությունը լի է վճռականությամբ հրաժարվել ռուսական էներգառեսուրսներից, քանի որ կարծում է, որ Վլադիմիր Պուտինը դրանք դարձրել է Եվրոպայի դեմ տնտեսական պատերազմի գործիք: Դա հեշտ չէ և թանկ է: ԵՄ-ն նոր ծրագրեր է կազմում ձմեռը գազային շրջափակման պայմաններում գոյատևելու և գումարներ է փնտրում բնակչության և բիզնեսի աջակցության համար: Ամենաընդգրկուն էներգետիկ ճգնաժամն արդեն աշխարհի երկրորդ խոշորագույն տնտեսությանն արժեցել է ավելի քան կես տրիլիոն եվրո: Ձմեռը դեռ չի սկսվել, ջեռուցման սեզոնն առջևում է, իսկ գազի գինը 10 անգամ գերազանցում է նախորդ տարվա ցուցանիշը: Գազայրումը "անջատել է" Հյուսիսային հոսք " հիմնական խողովակաշարը՝ սկզբում պրոֆիլակտիկայի նպատակով, իսկ հետո՝ ընդհանրապես:

Մեղավորը Պուտինն է, վստահ է ԵՄ ղեկավարությունը: Բրյուսելում համոզված են, որ Ռուսաստանն ակտիվորեն շահարկում է էներգետիկ շուկան: Սակայն որքան էլ որ բարձրագույն ճառեր հնչեն ապագայի, ազատությունների և արժեքների մասին, ԵՄ երկրների 450 միլիոն քաղաքացիներին հետաքրքրում է իրենց բարեկեցությունն ու կենցաղը, որից երբեք չեն հրաժարվի: Գերմանիայի իշխանությունների էներգետիկ քաղաքականության դեմ արդեն հզոր բողոքի ցույց տեղի ունեցավ 2022 թվականի սեպտեմբերի 5-ին:

Եվրոպան սկսել է պատրաստվել ամբողջական գազային շրջափակմանը եւ արտակարգ պլաններ մշակել այն մասին, թե ինչպես գոյատևել առանց ռուսական էներգակիրների:

Եվրահանձնաժողովի ամառային ծրագիրը բաղկացած էր երեք գլխավոր կետերից՝ 1) Գտնել նավթի, գազի եւ ածխի այլընտրանքային մատակարարողներ, 2) խնայել գազը՝ մինչև հոկտեմբեր պահեստարանները 80 տոկոսով լցնելու համար, եւ 3) չխնայել նոր ներդրումները էներգետիկայի վրա: ԵՄ-ն ահռելի գումարներ ծախսելով կարողացել է առաջ շարժվել բոլոր երեք խնդիրների լուծման ուղղությամբ:

Մինչ Ուկրաինա ներխուժելը Ռուսաստանը էներգառեսուրսների հիմնական մատակարարն էր դեպի Եվրոպա: Ռուսական նավթը, նավթամթերքները, գազն ու ածուխը ծածկել են եվրոպական սպառման գրեթե 25 տոկոսը, ընդ որում գազի բաժինը հատկապես բարձր է եղել՝ մինչև 40 տոկոս: Այժմ Նորվեգիան ԵՄ-ին ավելի շատ գազ է մատակարարում, քան Ռուսաստանը, "Գազպրոմի" մասնաբաժինը եվրոպական շուկայում 40 տոկոսից նվազել է մինչև 9 տոկոս: Բրյուսելում համոզված են, որ Պուտինը կպարտվի, իսկ Ուկրաինան ու Եվրոպան կշահեն: Փորձագետների մի

մասը կարծում է, որ Պուտինի դեմ լինելու է պյուռոսյան հաղթանակ: Ձմռանը առանց հովհարային անջատումների ապրելու համար ստիպված պետք է թանկ վճարեն բոլորը: Եվրագոտու 19 երկրներ այս տարի լրացուցիչ միլիոններ կծախսեն գազի գնման համար, ինչը նրանց կգրկի ավելի քան 2 տոկոս տնտեսական աճից, հաշվել են Bloomberg-ի տնտեսագետները: Իսկ եթե ձմեռը ցուրտ լինի, իսկ Եվրոպան համաձայնության չգա ճգնաժամի դեմ պայքարի մոտեցումների շուրջ, վնասը կրկնակի մեծ կլինի:

Մասամբ այդ հաշիվը վճարում են բնակչությունն ու բիզնեսը: Սպասվում են զանգվածային սնանկություններ ու սոցիալական ընդվզումներ: Դրա համար էլ իշխանությունները միջամտեցին սուբսիդիաներով, այսինքն՝ փոխհատուցեցին բիզնեսի և բնակչության կորուստները, բայց հարկատուների գումարներից, որն ավելացնում է կառավարությունների պարտքերը: Ձմեռը դեռ չի սկսվել, իսկ ԵՄ-ում էներգակիրների դեմ պայքարի բյուջետային ծախսերն արդեն գերազանցել են 350 մլրդ եվրոն: Միությունը լքած Մեծ Բրիտանիան հետ չի մնում և օրերս հաստատել է պետական աջակցության աննախադեպ ծրագիրը, որն առաջիկա երկու տարում կարժենա առնվազն 150 մլրդ ֆունտ:

Ռուսական էներգառեսուրսներից կախվածությունը քաղաքական առումով մեզ շատ ու շատ թանկ է նստում, ասել է ԵՄ կառավարության ղեկավար ֆոն դեր Լյաենը: Եվրոպայի ղեկավարները նախընտրում են ապրել ավելի աղքատ, բայց ձերբագատվել այդ կախվածությունից: Իհարկե մեծ հույս կա Ռուսաստանին փոխարինել ավելի հուսալի մատակարարներով, ինչպիսիք են ԱՄՆ-ը, Նորվեգիան, Ալժիրը և այլն:

Պուտինը նույնպես ձեռքերը ծալած չի նստել: Օրինակ նա տապալեց ռուսական էներգակիրների գների առավելագույն մակարդակի սահմանման որոշումը: Հենց որ ֆոն դեր Լյաենը հնչեցրեց այդ գաղափարը, Պուտինը Ռուսաստանից էներգառեսուրսներ գնելու առաջարկը անվանեց "բացարձակ բութ որոշում" և սպառնաց ի պատասխան անջատել գազն ու մնացած ամեն ինչ: Նա ասաց, որ ընդհանրապես ոչինչ չենք մատակարարելու, ոչ նավթ, ոչ ածուխ, ոչ վառելիքային մագուր, ոչ մի բան, եթե դա հակասում է մեր տնտեսական շահերին և հերթական անգամ կրկնեց, որ վստահ է, որ Եվրոպան այլևս տեղ չունի գնալու: "Նրանք, ովքեր մեզ ինչ-որ բան են պարտադրում, այն վիճակում չեն, որ այսօր մեզ թելադրում են իրենց կամքը: Թող մտածեն", - ասաց նա: Արդյունքում էներգակիրների գների առավելագույն չափի մտցնելու առաջարկին դեմ են արտահայտվել ոչ միայն ռուսական մատակարարումներից կախված

Հունգարիան, Սլովակիան և Ավստրիան, այլև Գերմանիան, Նիդեռլանդներն ու Դանիան:

Ինչպես տեսնում ենք, հզոր և հարուստ Եվրոպան հրաժարվելով ռուսական էներգակիրներից չտեսնված և չլսված միլարդներ է ծախսում, որի հետևանքները դեռ հետո են երևալու: Էներգետիկ աղբյուրների դիվերսիֆիկացիան տարիների գործընթաց է և հսկայական ռեսուրսներ է պահանջում, իսկ սոցիալական բողոքի արձագանքները, քաղաքական հետևանքները շաբաթների և օրերի ընթացքում իրենց զգացնել են տալիս: ԵՄ օրինակը մեզ ստիպում է յոթը չափել, նոր մեկը ձևել:

Քաղաքական զարգացումները ՌԴ-ԵՄ փոխհարաբերություններում առաջ են բերել նոր իրողություններ: Ինչպես նշեցինք, կանխատեսում կա ռուսական պետության պատմական միջուկի փլուզման անդառնալի գործընթացի վերաբերյալ: Միաժամանակ, Ուկրաինայի մեկուսացումը Ռուսաստանից քաղաքական, տնտեսական, մշակութային և հոգևոր հարաբերություններում բացառում է նրանց ինտեգրման որևէ հնարավորություն, եթե իհարկե Կիևում չվերականգնվի պրոռուսական իշխանությունը: Վաշինգտոնում և Բրյուսելում ձգտում են այլ պայմաններում և այլ տեմպերով անջատել նաև Բելառուսը: Այս երկիրն ընդգրկվել է Արևելյան գործընկերության ԵՄ ծրագրում, անընդհատ շեշտում են Բելառուսի «ինքնիշխանության» պահպանման անհրաժեշտությունը, բացառված չէ Բելառուսական մայդանի սցենարի կազմակերպումը, որն ակնհայտ էր 2020-21թթ. ծավալված հակակառավարական ցույցերի ժամանակ: Բելառուսի հետ Ռուսաստանի տարանջատման գործընթացները հիմնավորվում են երկիրը աստիճանաբար հետխորհրդային հանրապետությունից լիարժեք արևելաեվրոպական պետության վերածելու <<ազնիվ>> ցանկությամբ, բայց բոլորիս համար էլ պարզ է, թե ինչ է թաքնված այս ազնվության տակ: Բելառուսական ուղղությամբ Կրեմլը ձեռքբերումներ ունի: Բելառուսի նախագահ Լուկաշենկոն ի վերջո գնաց ՌԴ-Բելոռուս միավորումն ավարտելուն նպատակադրված մոտ երեք տասնյակ համաձայնագրերի կնքմանը, բայց փորձագետների կարծիքով Եվրասիական տնտեսական միությունը, իր ողջ գործնական օգտակարության դեպքում էլ դեռևս չի կարող դառնալ Եվրասիայում ուժի կենտրոն, ինչպիսին այն ծրագրվել էր սկզբում: ԵԱՏՄ-ն դեռևս սահմանափակ նպատակներով և հնարավորություններով միավորում է: Կա անդամ պետությունների շահերի բախում, որի պատճառով Ռուսական կայսրությունից ԽՍՀՄ անցումից հետո անցումը դեպի «փոքր Եվրասիա» դեռ ավարտին չի հասել:

Ռուսաստանի քաղաքական դեկավարությունը, հակառակ այս կանխատեսումների, բավական համառորեն ձգտում է հասնել իր նպա-

տակներին: Նա առայժմ միայնակ է քաշում այս բեռը, հույս ունենալով ակտիվացնել նաև Բելառուսին և Ղազախստանին:

Այսպիսով կարող ենք եզրակացնել, որ Ռուսաստանին անհրաժեշտ է քաղաքականապես չկտրվել Եվրոպայից և հեռու մնալ համաշխարհային թիվ մեկ կենտրոն Արեւմուտքից: Երկրի քաղաքական առաջնորդները չպետք է ընկնեն ծայրահեղության մեջ և ի պատասխան ռուսական շահերի ոտնահարման դառնան Ասիայի մաս կամ փորձեն հակաամերիկյան դաշինք ստեղծել Չինաստանի հետ: Ռուսներն ունեն իրենց դեմքը, իրենց առանձնահատուկ շահերը, իրենց համաշխարհային կարևոր դերակատարումը: Կրեմլում սա լավ գիտակցում են և պուտինյան վարչակազմը աշխատում է պահպանել հավասարակշռությունը Եվրոպայի և Ասիայի միջև, որովհետև հասկացել են, որ Պեկինն իր ինքնուրույն քաղաքական գիծն է տանում և հակաարևմտյան դաշնակից չի կարող դառնալ: Նույնիսկ ծանր ամուսնալուծությունից հետո, Ուկրաինան մնում է խոշոր հարևան պետություն, որի հետ Ռուսաստանը ապագայում, այսպես թե այնպես, պետք է կառուցի հարաբերությունները: Միևնույն ժամանակ հետ հարաբերություններում Մոսկվան պետք է հաշվի առնի այն սխալները, որոնք ՌԴ-ն թույլ է տվել ուկրաինական ճգնաժամում: Օրինակ, եթե լիակատար միավորումը չստացվի, պարտադիր չէ, որ Ռուսաստանը թշնամական հարաբերություններ ունենա Բելառուսի հետ: "Դեմքով" կամ "թիկունքով" կտրուկ շրջադարձերի փոխարեն Մոսկվային անհրաժեշտ է երկրի արտաքին քաղաքականությունը բերել կայուն հավասարակշռության համաշխարհային Արևելքի և Արևմուտքի, Հյուսիսի և զարգացող Հարավի միջև: Ապագա ռուսական ստրատեգիան կպահանջվի բոլոր 360 աստիճանի կլոր տեսլական, որպեսզի համապատասխանի աշխարհում Ռուսաստանի Նոր դրությունը:

ՏԵՂԵԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ՀԵՂԻՆԱԿՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Անի Գրիգորյան - ՀՊՏՀ ֆինանսական ֆակուլտետի ֆինանսների ամբիոնի
ասպիրանտ (anigrigoryan176@gmail.com)

Աշոտ Ներսիսյան – Պատմական գիտությունների դոկտոր, ԵՊՀ Հայոց
պատմության ամբիոնի պրոֆեսոր (ashot-nersisyan@mail.ru)

Գարիկ Քեոյան - Քաղաքական գիտ. դոկտոր, ԵՊՀ Քաղաքագիտության
ամբիոնի պրոֆեսոր (g.keryan@ysu.am)

Գոհար Կարապետյան - ՀՀ ԳԱԱ Արվեստի ինստիտուտի հայցորդ
(gohar.karapetian03@gmail.com)

Էդուարդ Զոհրաբյան – Պատմական գիտությունների թեկնածու, ԵՊՀ,
Պատմության ֆակուլտետ, Հայաստանի հարակից երկրների պատմու-
թյան ամբիոնի վարիչ, դոցենտ (edlevzo2014@gmail.com)

Մարատ Մանուչարյան – Եվրոպական համալսարանի հայցորդ
(marat.manucharyan@mail.ru)

Միսաք Տիգրանյան – Ս.Ա.Եսենինի անվան Ռյազանի պետական
համալսարան (misaktigranyan2@gmail.com)

Մելինե Գիլավյան - Բանասիրական գիտությունների թեկնածու,
ՀՊՄՀ արտասահմանյան գրականության ամբիոնի դոցենտ
(martingilavyan@mail.ru)

Նելլի Ժամկոչյան – ԵՊՀ Աստվածաբանության ֆակուլտետի Աստվա-
ծաբանության ամբիոնի ավագ լաբորանտ (nelli.zhamkochyan.92@mail.ru)

Նվեր Կոստանյան - ԵՊՀ Միջազգային հարաբերությունների ֆակուլտետի
քաղաքագիտության բաժնի մագիստրանտ (nkostanyan2000@gmail.com)

Ռազմիկ Տիգրանյան – ԵՊՀՀ Հասարակական գիտությունների ամբիոնի
դոցենտ, (ratigran@yandex.com)

Վոլոդյա Գասպարյան – Մանկավարժական գիտությունների թեկնածու,
ԵՊՀ հայագիտական հետազոտությունների ինստիտուտի գիտական աշ-
խատող (gavolodya@yahoo.com)

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ՄՇԱԿՈՒՅԹ

ԷԴՈՒԱՐԴ ԶՈՀՐԱՔՅԱՆ

«ՀԱՐԱՎԱՅԻՆ ԱԴՐԲԵՋԱՆ» ԵԶՐՈՒՅԹԸ ԱԴՐԲԵՋԱՆԻ
ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՇԱՀԱՐԿՈՒՄՆԵՐԻ ՀԱՄԱՏԵՔՍՈՒՄ ----- 3

ՎՈԼՈՂՅԱ ԳԱՍՊԱՐՅԱՆ

ՀԱՅ ՄԱՐՇԱԼՆԵՐԻ ԿՅԱՆՔԻ ՈՒ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅԱՆ
ԼՈՒՍԱԲԱՆՈՒՄԸ ՀԱՅ ՊԱՏՄԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ ----- 22

ՆԵԼԼԻ ԺԱՄԿՈՅԱՆ

ՄԻ ԴՐՎԱԳ 1173 Թ. ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ
ԸՆՏՐՈՒԹՅԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԻՑ ----- 32

МИСАК ТИГРАНЯН

РОССИЯ И УРЕГУЛИРОВАНИЕ НАГОРНО-КАРАБАХСКОГО
КОНФЛИКТА ----- 42

ՌԱԶՄԻԿ ՏԻԳՐԱՆՅԱՆ

ՕԲՅԵԿՏԻՎԸ ԵՎ ՍՈՒԲՅԵԿՏԻՎԸ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՓԱՍՏԻ ՏԱՐԲԵՐ
ՀԱՅԵՑԱԿԱՐԳԱՅԻՆ ՄԵԿՆԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՈՒՄ ----- 53

ՄԵԼԻՆԵ ԳԻԼԱՎՅԱՆ

ԵՐԳԻԾԱՆՔԸ ԵՎ ՀՈՒՄՈՐԸ ՈՐՊԵՍ ՄԱՏԱՂ ՍԵՐՆԴԻ
ԴԱՍՏԻԱՐԱԿՈՒԹՅԱՆ ԿԱՐԵՎՈՐ ՄԻՋՈՑ ----- 69

ԳՈՀԱՐ ԿԱՐԱՊԵՏՅԱՆ

ԴԱՍԱԿԱՆ ԱՎԱՆԴՈՒՅԹՆԵՐԻ ՊԱՀԱՊԱՆԸ.
ՎԱՀՐԱՄ ԲԱԲԱՅԱՆ ----- 76

ՔԱՂԱՔԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

ՆՎԵՐ ԿՈՍՏԱՆՅԱՆ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԵՐՐՈՐԴ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ
ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՄԱՍՆԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆԸ 2003-2012 ԹԹ.

ԽՈՐՀՐԴԱՐԱՆԱԿԱՆ ԸՆՏՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻՆ,
ԺՈՂՈՎՐԴԱՎԱՐԱԿԱՆ ԱՆՑՄԱՆ ՀԱՄԱՏԵՔՍՏՈՒՄ ----- 89

ՏՆՏԵՍԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

ԱՆԻ ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ

ԱՐՏԱՔԻՆ ՊԵՏԱԿԱՆ ՊԱՐՏՔԻ ԱԶԴԵՑՈՒԹՅՈՒՆԸ ԱՐՏԱՀԱՆՄԱՆ
ԵՎ ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԱՃԻ ՎՐԱ ----- 102

ՄԱՐԱՏ ՄԱՆՈՒՉԱՐՅԱՆ

ՊԵՏԱԿԱՆ ՖԻՆԱՆՍԱԿԱՆ ԿԱՌԱՎԱՐՄԱՆ ԴԵՐԸ ԵՎ
ՆՇԱՆԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀՀ ՖԻՆԱՆՍԱԿԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳՈՒՄ ---- 118

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՎԵՐԼՈՒԾՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

ԱՇՈՏ ՆԵՐՍԻՍՅԱՆ

ԹՈՒՐՔԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՆԻ ՄԱՍԻՆ ----- 130

ԳԱՐԻԿ ՔԵՌՅԱՆ

ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԻ ՇՈՒՐՋ ՍՏԵՂԾՎԱԾ ԱՐՏԱՔԻՆ
ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՆՈՐ ԻՐԱՎԻՃԱԿԸ ----- 135

ՏԵՂԵԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ՀԵՂԻՆԱԿՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ ----- 142

**Ի ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ «ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ
ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ» ՀԱՆՐԵՍԻ ՀԵՂԻՆԱԿՆԵՐԻ**

«Պատմություն և քաղաքականություն» հանդեսում տպագրության ներկայացվող հոդվածները պետք է գրված լինեն Word տեքստային խմբագրի օգնությամբ: Հոդվածները պետք է ներկայացնել հայերեն, ռուսերեն, անգլերեն, ֆրանսերեն կամ գերմաներեն լեզուներով: Հոդվածի շարվածքը պետք է լինի Unicode-ով (հայերեն հոդվածների դեպքում՝ նաև Sylfaen տառատեսակով), տառաչափը՝ 11, միջտողային հեռավորությունը՝ 1.5, թղթի ֆորմատը՝ A4: Հոդվածի սկզբում անհրաժեշտ է գրել վերնագիրը՝ մեծատառերով, հաջորդ տողում՝ հեղինակի (հեղինակների) անուն և ազգանունը՝ մեծատառերով: Հղումները պետք է դնել տողատակում՝ համարների աճման կարգով, նշելով աղբյուրը՝ հեղինակին, վերնագիրը, հրատարակության վայրը, տարեթիվը (պարբերական հրատարակության դեպքում՝ նաև համարը) և էջը (էջերը): Հոդվածի բանալի բառերը, ռուսերեն և անգլերեն ամփոփագրերը պարտադիր են, որոնք պետք է պարունակեն առնվազն 150 բառ: Հոդվածին անհրաժեշտ է կցել նաև (առանձին էջով կամ առանձին ֆայլով) հոդվածի վերնագիրը և հեղինակի (հեղինակների) անուն, ազգանուն, հայրանունը՝ հայերեն, ռուսերեն և անգլերեն լեզուներով, ինչպես նաև հեղինակի (հեղինակների) տվյալները՝ կոչումը, պաշտոնը, աշխատանքի վայրը, հեռախոսի համարը (համարները), էլեկտրոնային փոստի հասցեն (e-mail): Հոդվածներն ուղարկել **generalsepuh@gmail.com** էլեկտրոնային հասցեներով: Հանդեսն ունի իր համացանցային կայքը (**www.generalnews.am**), ուր գետեղված են նրա էլեկտրոնային տարբերակները, հոդվածների վերաբերյալ կարծիքները, տեղեկություններ խմբագրական խորհրդի կազմի և էթիկայի կանոնների մասին:

**ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ
ԳԻՏԱԿԱՆ ՀԱՆՐԵՍ
ԹԻՎ 5(22)**

**Հիմնադիր՝ « Զորավար Սեպուհ պատմաքաղաքական վերլուծական
կենտրոն» ՀԿ:**

**Գրանցման համար՝ 2111711003993, գրանցման ամսաթիվ՝
02.02.2018:**

**Հաշվառման հասցե՝ Երևան, Էրեբունի թաղամաս, Սարի թաղ 3 – րդ
շարք, բնակարան 39:**

**Գործունեության հասցե՝ Երևան, Ե. Քոչար, 8/8, հեռ, 011-562519, 091-
56-25-19, 077 – 67-20-87:**

Համարի պատասխանատու՝ Թ. Սարգսյան

Ստորագրված է տպագրության՝ 07.11.2022

Թուղթը՝ օֆսեր: Չափսը՝ 70X100/16;
Ծավալը՝ 12 պայմ., տպ. մամուլ:
Տպագրության եղանակը՝ օֆսեր:
Տպաքանակը՝ 100

Տպագրվել է «Տիր» հրատարակչության տպագրատանը
Հասցեն՝ Երևան, Ա. Միկոյան փող., 2/2
Էլ. փոստ՝ tirpublishinghouse@gmail.com
Հեռ. (+374 94) 50 99 00

